МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»

На правах рукопису

Пальшков Костянтин Євгенович

УДК : 32.01:323.1:329

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ФРАГМЕНТ РЕФОРМУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА СНД

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник –
Наумкіна Світлана Михайлівна,
доктор політичних наук, професор

Одеса – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП…….3

РОЗДІЛ І. Основні теоретико-методологічні підходи до поняття «політична система»…… …..…9

1.1. Визначення поняття «політична система» та її складових 9

1.2. Основні теоретико-методологічні підходи до типологізації політичних систем та їх функціонального навантаження 39

Висновки до першого розділу 63

РОЗДІЛ ІІ. Трансформація політичних систем країн Центрально-Східної Європи та СНД 67

2.1. Трансформація політичних систем країн Центрально-Східної Європи посткомуністичної доби 67

2.2. Проблема становлення політичних систем в умовах авторитарних режимів країн СНД 97

Висновки до другого розділу 123

РОЗДІЛ ІІІ. Реформування політичної системи України як необхідна умова демократичних перетворень 127

3.1. Недемократичне становлення владних інституцій та проблема законодавчого забезпечення 127

3.2. Амбівалентність ціннісної системи суспільства та шляхи її подолання в контексті затвердження демократичних цінностей 165

Висновки до третього розділу 185

ВИСНОВКИ……188

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……...…196

ВСТУП

Актуальність теми. Однією з центральних системних дефініцій політологічної науки залишається поняття «політична система суспільства». Виняткова цінність даної категорії полягає в тому, що її структурна та функціональна складність здатні скласти уявлення про ступінь політичної зрілості певного суспільства.

В той же час гострою темою сьогодення є реформування політичної системи України. Особливу увагу дана проблема викликає в світі всезростаючої дистанції між переконливими результатами відповідних процесів держав Центрально-Східної Європи та суперечливими здобутками країн СНД. Разом з тим, очевидно і те, що у відносинах між Росією та ЄС, втримувати статус України як «нейтральної держави» становиться все важче і владі слід буде зробити доленосний вибір.

Обрана тема дисертаційного дослідження має надати відповідь на питання про ступінь суспільно-політичної готовності до вступу на шлях кожного з можливих векторів. Допомогти в цьому має огляд та осмислення практик, закономірностей та специфічних особливостей у функціонуванні політичних систем країн, що розглядаються.

Обов’язковому врахуванню при цьому підлягає також факт різкого внутрішньополітичного маневру, яким стало повернення до президентсько-парламентської форми правління на тлі безрезультатних спроб піти шляхом парламентської республіки.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження розроблене згідно з загальною науково-дослідною темою кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення» (№ держреєстрації 0109U000215), одним із виконавців якої є дисертант.

Мета і завдання дослідження. *Мета досідження* полягає у виявленні спільних і відмінних рис реформування політичної системи України в контексті аналогічних процесів ЦСЄ та СНД, а також визначенні національного резерву для завершення на демократичних засадах даного процесу.

Обрана мета роботи обумовила й вирішення наступних дослідницьких *задач*:

- проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до вивчення поняття «політична система суспільства»;
- визначити ступінь участі політичних партій у формуванні загального іміджу політичної системи суспільства;
- проаналізувати хід трансформаційних процесів політичних систем країн ЦСЄ крізь призму реформування дієвого парламентаризму;
- дослідити хід трансформаційних процесів політичних систем країн СНД із виокремленням деструктивних практик та чинників, що їх зумовлюють;
- проаналізувати процес реформування політичної системи України та визначити роль у даному процесі глави держави та політичних партій;
- дослідити політико-культурні зміни в українському суспільстві;
- визначити спільні риси національного фрагменту реформування з іншими пострадянськими республіками;
- обґрунтувати фактори, здатні прискорити процеси демократизації української держави.

Об'єктом дослідження є політична система України, а *предметом* – особливості національного фрагменту реформування політичної системи України: в контексті трансформаційних процесів Центрально-Східної Європи та СНД.

Методи дослідження обрані у відповідності з метою і задачами наукового дослідження. Системний метод зорієнтував дослідження на розкриття цілісності поняття політичної системи суспільства та елементів,

що її утворюють. Використання даного методу опосередковується тим, що політичну систему суспільства та України, зокрема, слід розглядати у розрізі її складових. Принцип протиріччя дав змогу розглянути суперечності між ідеальною формою політичної системи суспільства, якою сьогодні вважається демократична та тією, яка перманентно встановилася у в Україні. Застосування компаративного методу, дозволило виявити відмінності у розвитку окремих елементів політичної системи України, в контексті трансформаційних процесів ЦСЄ та СНД. В межах структурно-функціонального аналізу проаналізовано зв'язки між різними елементами політичної системи України, їх взаємовплив а також роль кожного у політичному процесі. Критично-діалектичний метод застосовувався з метою критичного аналізу стану політичної системи України, виявлення позитивних та негативних результатів її реформування. Нормативно-ціннісний підхід надав змогу визначити значення кожного з елементів політичної системи для становлення демократичного суспільства, проаналізувати стан кожного з них сьогодні з позиції, перш за все, досягнутого ступеня демократизму. Об'єднання історичного методу і цивілізаційного підходу дозволило визначити, стан розвитку політико-культурної оболонки українського суспільства крізь призму транзитологічних процесів. Також використані результати соціологічних досліджень проведених відомими вітчизняними центрами з метою отримання найбільш достовірної інформації з обраної проблематики.

Наукова новизна одержаних результатів. У рамках здійсненого автором дослідження були отримані наукові результати, які мають певний ступінь новизни.

Уперше:

В контексті трансформаційних процесів ЦСЄ та СНД здійснено аналіз реформування суспільно-політичного устрою української держави, виходячи з складного, методологічно обґрунтованого інституційного складу поняття

«політична система», з метою виявлення характерних відмінностей національних політичних практик зарубіжного досвіду;

на основі визначення поширених на пострадянському просторі, але не властивих національному державотворчому процесу внутрішньополітичних та зовнішньополітичних деструктивних факторів та явищ, запропоновано систему потенціальних ресурсів та механізмів, які слід розглядати резервними у продовженні демократизації держави;

за компаративного розгляду протилежних за змістом типів політичних режимів ЦСЄ та СНД комплексно відображений негативний вплив дефіциту політичної культури у умовах перехідної демократії на важливіші ланки політичної системи: державні інстанції, партії, національне законодавство, ЗМІ.

уточнено:

елементний склад, функціональне навантаження а також поняття політичної системи суспільства, якою, на думку дисертанта, є легалізована сукупність політичних і соціальних інститутів та відносин між ними, що формують суспільство та управляють ним, забезпечуючи умови для його самобутності, захисту та подальшого розвитку;

протилежні за якісним змістом результати процесів реформування політичних системи країн ЦСЄ та СНД на інституційному, культурному-ціннісному, законодавчо-правовому, інформаційному тощо рівнях. У той час, як у Центрально-Східній частині Європі фактично реалізовано феномен парламентської демократії, політичні режими колишніх радянських республік залишаються сповненими авторитарних практик а подекуди й проявів відвертої диктатури;

залежність успішної демократизації суспільства від рівня його ціннісних установок, політичної свідомості та культури. Першопричини контрастної відмінності у демократичних здобутках двох протилежних регіонів слід шукати у політико-культурному потенціалі суспільства, компенсувати дефіцит якої у короткий строк не уявляється можливим;

дістало подальший розвиток:

обґрунтування значущості фігури президента як впливовішого інституту на території СНД, зокрема, в України. Тоді як на користь розвитку демократії глави держав ЦСЄ поступилися у своїх повноваженнях на користь парламентських органів, президент пострадянського зразка, законодавчий статус якого підкріплено неформальною традицією, є практично культовою фігурою щодо інших політичних акторів та інститутів;

розгляд стану партійної системи як ключового показника рівня демократії в суспільстві. Самодостатність та плюралізм в основі партійних систем регіону ЦСЄ, на пострадянському просторі підміняється залежністю від лідера та штучністю партійного будівництва. В першу чергу партії в СНД залежні в своєму становленні та функціонуванні від сильної президентської влади, носій якої не зацікавлений в їхньому розвитку;

опосередкованість фрагментарності політичної культури України особливостями тривалого історичного розвитку українських земель у складі різних за світосприйняттям імперій. Протилежний за змістом політико-культурний вплив сформував різне ціннісне підґрунтя у мисленні жителів заходу та сходу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення і висновки дослідження можуть бути використані:

в процесі консультування політичних і адміністративних керівників. Результати проведеного дослідження дозволяють сформувати цілісне уявлення про існуючі теоретико-методологічні концепції функціонування політичної системи;

в оптимізації процесу державотворення. Дисертація містить розробки методологічного та методичного характеру, які можуть сприяти формуванню правильного уявлення про взаємозв’язок елементів політичної системи суспільства;

в навчальному процесі при викладанні курсів з політології, культурології у вищих навчальних закладах, написанні підручників і навчальних посібників з теоретичної та прикладної політології.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки та положення дисертаційного дослідження обговорювались на науково-методологічних семінарах та засіданнях кафедри політичних наук ДЗ «ПНПУ імені К.Д. Ушинського». Теоретико-методологічні положення та ідеї, що розвиваються у дисертаційному дослідженні, доповідались та обговорювались на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, семінарах, круглих столах: «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (Луганськ, 2011), «20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього» (Київ, 2011), «Соціально-політичні і культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2012), «Ціннісний вимір політичної діяльності: проблеми політичного вибору в сучасному українському суспільстві» (Херсон, 2013).

Публікації. Концептуальна основа дисертації та її результати висвітлені в 7 наукових публікаціях автора, із них шість статей опубліковано у фахових виданнях з політичних наук в Україні та одна стаття в іноземному фаховому виданні.

Структура і обсяг роботи. Структура дисертації обумовлена специфікою проблем, що стали об’єктом і предметом дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, 6 підрозділів, висновків до кожного розділу, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 194 сторінки. Список використаної літератури містить 256 найменування (26 сторінок).

РОЗДІЛ І
ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА»

1.1 Визначення поняття «політична система» та її складових

Будучи однією з центральних категорій політології, політична система є складним змістовним явищем, яке через сукупність владних інститутів забезпечує життєдіяльність суспільства, в рамках якого воно існує.

Філософська наука розглядає поняття системи (від грець. systema – ціле) як об'єднання деякого різноманіття в єдине і чітко розчленоване ціле, елементи якого по відношенню до цілого та іншим частинам займають відповідні їм місця [229, с. 415].

Перший науковий інтерес та подальший розвиток знання про політичну систему суспільства отримало у працях відомих зарубіжних учених Г. Алмонда, М. Вебера, Д. Істона, Ч. Ендрейна, А. Лейпхарта, Т. Парсонса та інших. Поняття «політична система суспільства» аналізувалось радянськими вченими Ф.М. Бурлацьким та В.О. Шубіним, радянським і російським вченим В.Є. Чиркіним. В українській політологічній науці категорію політичної системи досліджували В.Г. Абрамович, В.Ю. Барков, В.М. Бебик, І.В. Гладуняк, О.О. Долженков, В.В. Дубінін, В.С. Журавський, Ю.І. Кравченко, А.І. Кудряченко, Б.Л. Кухта, М.І. Ніколаєва, Т.І. Перглер, Ф.М. Рудич, І.В. Телелим, С.С. Троян, О.А. Фісун, А.Й. Француз, А.В. Юсов та інші.

Між тим, дослідженню феномену політичної системи суспільства передувало пізнання соціальної системи, що обумовило певні закономірності такого дослідження.

До наукового матеріалу, що справив величезний вплив на весь подальший розвиток знання про політичну систему, відносяться передусім

праці видатного американського вченого соціолога-теоретика Т. Парсонса: «Про структуру соціальної дії» (1937 р.), «Про соціальні системи» (1951 р.) та «Система сучасних суспільств» (1971р.).

Політична система суспільства є частиною соціальної системи. Так, використовуючи метод системного аналізу, Т. Парсонс чітко зазначає таку залежність, визначаючи, що соціальні системи подаються системами «відкритими», які знаходяться в стані постійного взаємообміну на «входах» та «виходах» в навколишнє середовище. Вчений наголошує, що такі системи одвічно диференційовані на різноманітні підсистеми, які також постійно втягнуті у процеси взаємообміну.

Науковець аналітично поділяє суспільство на чотири основні підсистеми. Так, підсистема збереження та відтворення зразка переважно стосується відносин суспільства з культурною системою і через неї з вищою реальністю; підсистема спрямована на досягнення цілей, або політична, підсистема – відносин із особистісними системами індивідів; адаптивна, або економічна, підсистема – відносин із поведінковим організмом і через нього з матеріальним світом [169, с. 18-23].

Особливістю парсонсівського системного підходу є те, що вчений пропонує вивчення окремих відносин життя суспільства не зосібна, а у взаємозв’язку. Як зазначає Т. Парсонс стосовно власної концепції у роботі «Про соціальні системи»: «У найбільш загальних рисах вона полягає в тому, що проблема меж, виникаючи на стику соціальних систем із системами дії інших типів, знову виникає вже всередині соціальної системи, виступаючи більш виразно по мірі зростання ступеня диференційованості подібних систем. Ми притримуємося тієї думки, що економіку та політику слід тлумачити як підсистеми, які функціонують в середині суспільства» [167, с. 556-557]. Виключна значущість взаємозв’язку політичної системи з іншими підсистемами та важливість урахування цього фактору підкреслюється і в роботі вченого «Про структуру соціальної дії», в якій він застерігає: «Тільки

для суворо визначених цілей припустимо обмежуватися розглядом політичного комплексу у відриві від інших . . .» [168, с. 688].

Отже, американський соціолог чітко позначив співвідношення соціальної системи та політичної підсистеми у якості таких, а також, враховуючи ступінь взаємозв'язку та взаємопроникнення, визначив неможливим розгляд другої у відриві від першої.

В дослідженні проблеми становлення загальної теорії політичних систем в межах дисертаційної роботи на тему: «Політична система сучасної України: процеси інституціональних змін та стабілізації», М.І. Ніколаєва аналізує системний підхід Т. Парсонса та справедливо відзначає «органічну спадкоємність і послідовність розвитку еволюційно-функціоналістської парадигми соціально-політичного аналізу» в більш пізніх західних концепціях феномену політичної системи [156, с. 15]. Адже, Т. Парсонс став першим теоретиком, результати досліджень якого в галузі загальної теорії соціальних систем стали концептуальною платформою для подальшої розбудови системного підходу в аналізі політичного життя з його закономірностями. Висновок же вченого щодо включення серед інших в склад соціальної системи політичної підсистеми із її властивостями набрав характеру «вихідних даних», які необхідно мати на увазі і сьогодні за будь-якого дослідження в сфері політичного буття.

Власне ж як окрему категорію «політичну систему» було введено в науковий обіг у 1953 р. політологом Д. Істоном, у якості заміни поняття «держава».

Згідно Д. Істона, політична система виступає як система поведінки, функціонуючи в соціальному середовищі та нав'язуючи примусове розподілення цінностей [81, с. 48].

Вчений першим із класиків теорії політичної системи вибудовує «системний аналіз політичного життя», спираючись на поняття «системи, заглибленої у середу», розглядаючи політичну сферу як «систему поведінки,

включену в навколишнє середовище, і тим самим схильну до її впливу, однак яка володіє можливістю відповідати їй» [Цит. за: 213, с. 18].

Основну увагу вчений приділяє відносинам системи із середовищем, розглядаючи систему як своєрідний «чорний ящик» та залишаючи поза увагою все те, що відбувається у неї в середині.

Розглядаючи політичну систему в її взаємодії з навколишнім середовищем, Д. Істон використовує окремий категоріальний апарат. Так, перш за все, система має «вхід» – всі зовнішні по відношенню до системи явища, які впливають на неї. В свою чергу «вхід» представлено двома видами імпульсів: вимогами та підтримкою, які мають постійно надходити до системи, з метою недопущення припинення її функціонування внаслідок «недовантаження». Враховуючи те, що вимоги та підтримка виступають потенційними джерелами її напруженості, вони мають бути такими, що регулюються. Надмірні вимоги до системи відносно її можливостей можуть привести до її «перевантаження» або потенційного застою. У разі незадоволення вимог, система втрачає підтримку.

Під поняттям «вимога» Д. Істон має на увазі форму вираження думок індивідів та груп щодо правомірності розподілення владою цінностей у суспільстві.

З метою подолання перевантаження внаслідок надмірного надходження вимог, яке, в свою чергу, може бути кількісним або якісним, «ввід» забезпечений функціями вираження, регулювання та скорочення вимог. За допомогою даних функцій задля подальшого якісного оброблення вимог здійснюється їх оформлення, фільтрація, блокування, систематизація тощо [213, с. 17-22].

Отже, за Д. Істоном, політичній системі властиві дві базові ознаки, а саме: її відкритість та респондентний характер.

Обов’язковою умовою нормального функціонування політичної системи є наявність підтримки, яку забезпечують групи населення, віддаючи перевагу певним політичним силам, схвалюючи їх рішення та пропагуючи їх

ідеї. Велике значення для нормального функціонування політичної системи мають також визнання громадянами законів, які діють у державі та, навпаки, прояв нетерпимості до їх порушення, повага до органів влади, патріотизм, довіра до виборчої системи тощо.

На «виводі» політичної системи навколишнє середовище зустрічає її реакцію – конкретні дії та політичні рішення глави держави, парламенту, уряду, органів місцевого самоврядування тощо. Вказані рішення можуть бути як такими, що відповідають вимогам, які надійшли до системи, так і такими, що не задовольняють їх, однак, в обох випадках їх виконання забезпечено силою державного примусу.

Важливо, що наведені рішення не є кінцевим результатом, а лише частиною безперервного циклу – «петлі зворотного зв'язку», в якій «вхід» та «вихід» прямо або посередньо впливають один на одного, на всю систему та навколишнє середовище в цілому.

За Д. Істоном, «петля зворотного зв'язку» представляє інформацію, яка повертається в систему в процесі зворотних зв'язків між «входом» і «виходом» та способи використання її переваг, передбачаючи два процеси, утворюючих замкнутий цикл. По-перше, це «вихідні» фактори системи та їх наслідки, а по-друге – це власне інформація про стан системи та наслідки реакції влади [Цит. за: 213, с. 24].

Наявність зворотного зв'язку має для системи виключне значення, оскільки завдяки цьому вона отримує інформацію про результати її діяльності, тобто конкретну реакцію навколишнього середовища на дії та рішення влади. Однак, наявність такої інформації має корисне значення для системи лише у випадку правильного сприйняття владою такої інформації, здійснення її аналізу та винесення відповідних висновків, оскільки в зворотному випадку система приречена щонайменш на зниження ефективності від своєї діяльності.

Резюмуючи над теоретичними наробками Д. Істона про політичну систему, слід зазначити, що основою критичних оцінок є, зокрема, істотна

доля абстрактності у зразку політичної системи дослідника, яка не дозволяє розглянути весь процес її функціонування, у тому числі, фактори, які забезпечують рівновагу системи. А та обставина, що висновки про ефективність роботи системи з урахуванням певного рівня вимог та відповідної кількості та якості підтримки можна робити лише постфактум, не дає можливості розглядати методологію Д. Істона достатньо ефективною для прогнозування результатів.

Проте, погоджуючись у цілому з критичними зауваженнями на адресу істоновської моделі політичної системи, М.І. Ніколаєва звертає увагу на те, що «абстрактність іманентно властива такого роду дослідницькій стратегії. Допомагаючи побачити глибинну однорідність та внутрішній взаємозв'язок регулярно повторюваних явищ політичного життя, така стратегія і не претендує на описування всієї множини конкретних її проявів» [156, с. 18].

В іншому випадку недоліком вважають міркування Д. Істона щодо якісної взаємодії «вимог» та «підтримки», коли дану здатність моделі системного аналізу вченого розуміють як застосовану, виключно до демократичних політичних систем. Однак, слід повністю погодитись із запереченнями щодо такої інтерпретації автора монографічної роботи «Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України: (Концептуальний та нормативний аналіз)» А.Й. Французу, який звертає увагу на універсальний характер сигналів «вводу» та «виводу» Д. Істона. Адже, будь які типи політичної системи постійно вимушені відповідати на сигнали навколишнього середовища, із різницею лише у характері подібної взаємодії.

Крім цього, цитуємий вчений вбачає великий потенціал істоновської моделі в тому, що закономірностями свого функціонування вона пояснює «такий, здавалося б, «незрозумілий» або «парадоксальний феномен», яким є загальний стан стабільності демократичних систем при постійній загрозі нестабільності окремих політичних процесів.

Наявність державних і громадських інститутів контролю над діями державних органів та можливість внесення змін в їх діяльність пояснюється недетермінованістю значної кількості процесів у демократичній політичній системі. Між тим, указана недетермінованість дозволяє демократичній системи реагувати «кращими» або «гіршими», проте реальними «відповідями» на вимоги оточуючого середовища, внаслідок чого осередкова нестабільність компенсується загальною стабільністю системи, що якісно відрізняє її від систем тоталітарних, де реакцією системи є, як правило, знешкодження навіть потенційної локальної нестабільності [231, с. 37-38].

Окремою перевагою істоновського підходу є його застосовність у пізнанні будь-яких типів політичних систем. Так, порівняння систем демократичного та недемократичного (авторитарного чи тоталітарного) типів через призму сигналів «вводу» та «виводу» буде наглядно відображати реакцію конкретної системи, яка буде адекватною її змісту.

Отже, наведена модель Д Істона разом із парсоновською ідеєю дають уяву про спільне існування всієї множини політичних явищ, впливаючи на весь подальший розвиток думки про політичну систему суспільства.

Еволюція соціальних систем робить їх більш складними та завершеними. Рух системи, з одного боку, спричиняє підкорення елементів суспільства, а з іншого – створення нових частин органів, яких не вистачає. Так, під час історичного розвитку система набуває ознаки цілісності [249, с. 44-48].

Між тим, Д. Істон був не єдиним вченим з фундаторів теорії політичної системи, чиї концепції набули визначаючого характеру у подальшому розвиненні даної категорії. Іншим класиком цього напряму є також американський вчений Г. Алмонд.

Відмінністю методології Г. Алмонда є застосування рольового та культурологічного критеріїв.

Аналізуючи концептуально-методологічний підхід Г. Алмонда до вивчення політичних систем, А.Й. Француз, відзначає, що найголовніша з

переваг теорії американського вченого «полягає в тому, що поняття «роль» є більш динамічним і відкритим, ніж такі поняття, як «інститути», «організації», «групи» тощо, оскільки воно охоплює органи державної влади, неурядові організації, родини, виборців, громадські та інші об'єднання, що здатні чинити вплив на політичну систему й визначати лінію політичного розвитку» [231, с. 42].

В роботі «Порівняльна політологія сьогодні: Світовий огляд» Г. Алмонда у співавторстві з Дж. Пауеллом, К. Стромом та Р. Далтоном, подібно Д. Істону, політична система розглядається в її існуванні у внутрішньому та зовнішньому середовищі. Формуючи це середовище, система сама формується під його впливом. Крім того, в системі також вбачаються сигнали входу та виходу. В одному випадку політична система інтерпритується, як «особливий тип соціальних систем, а саме таких, які задіяні у прийнятті владних публічних рішень», а в іншому – політична система розглядається вченими як «сукупність інститутів (таких, як парламенти, суди тощо) та органів, які формулюють та втілюють у життя колективні цілі суспільства або існуючих в ньому груп» [214, с. 37-38].

Як зазначає М.І. Ніколаєва, «підхід Г. Алмонда до дослідження політичної системи можна назвати мікроструктуралістським функціоналізмом, оскільки він ставить завдання фіксування різноманітних політичних інтересів та орієнтації всередині системи, їх інвентаризації та гармонізації» [156, с. 21].

Підгрунтям критичних зауважень на адресу теорії Г. Алмонда виступає ж проблема практичної застосовності моделі вченого, про що зауважують французькі науковці М. Доган та Д. Пелассі в своїй роботі «Порівняльна політична соціологія»: «Нездатність конструктивно об'єднати в єдине ціле весь накопичений матеріал, була, можливо, викликана надто великою інертністю пояснювальних схем. Більшість блискучих моделей стають безпорадними, як тільки робляться спроби вийти за межі статистичного описання з метою осмислення процесу розвитку» [57, с. 53].

Підсумовуючи вищенаведений стислий огляд розробок проблематики політичної системи, слід визнати їх такими, що вдало групуються в межах соціологічної концепції, яка визначає політичну систему «як динамічний механізм, що перетворює імпульси, від оточення і від самих політичних структур на політичні рішення, які формують політичну поведінку та громадянську позицію індивідуума» [Цит. за: 183, с. 12].

З метою більш повного відображення уявлень про політичну систему західної політологічної думку доцільним буде навести також низку інших визначень.

Так, прихильники теорії соціального обміну, тобто соціальної взаємодії (Д. Хоманс, Д. Адамс та інші) вважали політичну систему таким соціальним інститутом, що підтримує стабільність соціальної системи.

Проблеми соціальної взаємодії розвивала також школа символічного інтеракціонізму. Її фундатори Д. Мід, Г. Блумер розуміли соціальну систему як символічну взаємодію індивідів і малих груп (у т.ч. в політичному житті).

Своєрідне тлумачення політичної системи суспільства вбачається в соціології конфлікту (Ч.Р. Міллс, Л. Козер, К. Боулінг, Р. Дорендорф та ін.): політична система розглядається як засіб, інструмент соціального контролю з метою розв’язання протиріч у соціальній системі та забезпечення стабільності соціальної системи [1, с. 52].

Німецький науковець Ф. Мюллер включив в поняття політичної системи всі фактори, які тією або іншою мірою визначають суспільне життя та політику.

За Д. Ептером, «політичну систему складають інститути, в рамках яких ведеться політична діяльність».

Окремо виділяються функціоналістські визначення. Так, французький політолог Ф. Борелля ототожнює політичну систему з партійною, німецький соціолог Н. Луман вбачає в ній віддзеркалення співвідношення між суспільством та державою, А. Даунс – спосіб взаємодії «раціонального виборця» та «раціонального політика» [81, с. 47-48].

Аналізуючи позицію К. Маркса вважаємо за можливе, певною мірою прирівняти поняття «політична система суспільства» до його «політичного устрою». Так, у листі від 28 грудня 1846 р. П.В. Анєнкову засновник марксизму пише: «Візьміть певне громадянське суспільство, і ви отримаєте певний політичний устрій, який є лише офіційним вираженням громадянського суспільства» [134, с. 402]. В іншому випадку К. Маркс пише про те, що кожна людина є членом, зокрема, «публічноправового союзу» [135, с. 129].

При загальній критиці класичних теорій політичних систем, зокрема, Т. Парсонса та Д. Істона, показовим для радянської політологічної науки є визначення політичної системи як відносно замкнутої системи, яка забезпечує інтеграцію всіх елементів суспільства і самоіснування його як єдиного, централізованого, керованого політичною владою організму, серцевину якого становить держава, яка висловлює інтереси економічно пануючих класів [Див., напр. : 182, с. 8].

Радянський учений В.О. Шубін під політичною системою розуміє існуючі в суспільстві політичні інститути, організації, теорії, норми та уявлення різних класів, що відображають та захищають певні класові інтереси, а також відносини, які виникають у результаті їх зіткнення [243, с. 5-6].

Як вбачається з наведених визначень політичної системи радянської доби, типовим для них є посилання на класовий характер системи. Однак, і сьогодні важко заперечувати орієнтацію політичної системи на захист інтересів нечисленних прошарків у порівнянні з усім суспільством, адже «будь-яке правління олігархічно, що неминуче веде до панування небагатьох осіб над масою» [64, с.493].

Разом з тим, тлумачення поняття політичної системи суспільства радянської політичною думкою було ускладнено розрізнянням політичних систем соціалізму та буржуазного суспільства, а в багатьох випадках і подальшим дрібненням з виділенням понять «система державно-

монополістичного капіталізму», «підсистема організацій небуржуазних класів», «соціально-політичні організації пануючих та пригнічених класів» тощо [Цит. за: 81, с. 11-12].

Поняття «політична система суспільства» докладно аналізується в низці наукових праць українських вчених. За умови, що загальними для проаналізованих підходів до кваліфікування політичної системи є якість, повнота і змістовність, деякі запропоновані авторами визначення мають істотні відмінності.

У відповідності з правовою концепцією, відомий український дослідник Ф.М. Рудич, співавтор численних монографічних досліджень, зокрема «Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку» та «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії», подає політичну систему як «сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють відносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому» [183, с. 13; 184, с. 8]. Отже, на перший план вченим висунуто інституціональну сутність феномену політичної системи.

Стосовно такої точки зору викликають інтерес міркування М.І. Ніколаєвої, на думку якої наведений підхід (а у вітчизняній політології він на сьогодні є домінуючим) до сутності політичної системи є похідним від традиційних формально-інституціональних методологій аналізу первинних стадій розвитку політологічної науки. Дослідження привертає увагу до «нового інституціоналізму» та у широкому розумінні представляє політичні інститути як «конструктивні засади політичної системи», які забезпечують відтворення, стабільність та регулювання політичної діяльності всіх акторів; сприяють збереженню ідентичності політичної спільності навіть за умов зміни її складу; посилюють соціальні зв’язки та внутрішньогрупову згуртованість; здійснюють контроль політичної поведінки акторів за

допомогою системи віддячення її бажаних форм та перетинання девіантних [155, с. 527-528].

Між тим, як можна переконатися, інституціональний аспект покладено і в низку наступних визначень, у кожному з яких тим менш робляться наголоси на інші характеристики, а саме: урегульованість законодавством, орієнтованість на пануючі верстви суспільства, концентрації політичної влади, рушійну сутність інституцій по відношенню до владних персоналій тощо [163, с. 383].

Так, на думку В.С. Журавського, політична система – це система державно організованого суспільства, відповідно інституціонально легалізована (законодавчо зафіксована), тобто є певним чином матеріальною системою з конкретними матеріальними інститутами. Законодавчо легалізована система є політико-державно-правовим поняттям, яке охоплює сукупність відповідних політичних інститутів (суб'єктів), що мають певний статус, тобто врегульовані правом [67, с. 97-98].

Автор монографічного дослідження «Політологія для політика і громадянина» В.М. Бебик під політичною системою розуміє сукупність політичних організацій, норм, відносин, діяльності й свідомості, які забезпечують панування правлячого стану, співіснування з ним інших соціальних груп, дозволяють окремим суспільних групам виявляти свої інтереси, потреби й суспільну волю через використання загальних суспільно-політичних інструментів волевиявлення [10, с. 175].

Змістовне визначення політичній системі суспільства надають вже згадані автори однойменної монографії – В.Г. Абрамович та І.В. Телелим, представляючи дане явище як інтегровану сукупність взаємопов'язаних, взаємозалежних і взаємодіючих державних органів, партійних організацій, громадських об'єднань, соціально-політичних норм, соціальних взаємодій між індивідами та групами, які здійснюють завоювання, утвердження та функціонування політичної влади в суспільстві, управління суспільними процесами, регулювання соціально-політичних відносин і процесів,

соціальний контроль з метою забезпечення прогресивного розвитку суспільства, стабільності і соціального порядку в суспільстві відповідно інтересам пануючих політичних сил або суспільства в цілому і досягнутого рівня політичної свідомості та культури [1, с. 55].

Співавтор монографії «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи» Ю.І. Кравченко під політичною системою розуміє інтегровану сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичної організації і політичної культури суспільства [226, с. 320]. Інший співавтор даної ґрунтовної праці В.Ю. Барков розуміє політичну систему як законодавче закріплений результат зусиль певних політичних сил, котрі ініціюють істотні, еволюційні або революційні, зміни в структурі суспільства та державної влади [226, с. 353].

З позицій емпірико-описового підходу, Ю.А. Левенець подає політичну систему як сукупність принципів, процедур і політичних структур, що виявили свою ефективність у реалізації суспільних та індивідуальних потреб [119, с. 8].

А.В. Юсов розуміє під політичною системою сукупність взаємопов'язаних державних, громадських та інших організацій, покликаних розвивати організаційну самостійність і політичну активність особистостей у процесі реалізації ними політичної влади [249, с. 48].

Інші вчені трактують політичну систему як множинність владних відносин, що наштовхує на виділення перш за все комунікативних засад в підґрунті системи. Так, Т.І. Перглер визначає політичну систему суспільства як інтегровану сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, покликаних виконувати політичні функції щодо захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність і соціальний порядок у життєдіяльності суспільства [Цит. за : 185, с. 223]. На думку ж Б.Л. Кухти, політична система – це історично стійкий формалізований комплекс

ієрархізованих владних відносин, інститутів та діяльності по керівництву та управлінню суспільством [113, с. 62].

Корисним буде і наведення даного визначення відомим радянським, а потім і російським ученим В.Є. Чиркіним в монографії «Сучасна держава» у якості типового для російської наукової думки. Згідно йому, політична система звичайно розглядається як універсальна керуюча система асиметричного суспільства, компоненти якого об'єднуються в діалектично суперечливе, але цілісне утворення «вторинними» політичними відносинами між компонентами і різноманітними ланками системи (первинні політичні відносини – це відносини, перш за все, між крупними соціальними спільностями даної країни з приводу напрямку розвитку суспільства, а більш коректно – з приводу державної влади, бо від неї багато в чому залежить цей розвиток) [236, с. 313].

Огляд наведених визначень такого змістовного та багатогранного явища як політична система суспільства дає підстави вважати, що кожне з них заслуговує на увагу як таке, що містить або вичерпний перелік основних характеристик феномена політичної системи, або стислий зміст, який дозволяє також якісно зрозуміти проблему.

Розгляд поняття та характерних рис політичної системи дає змогу відокремити її від інших систем суспільства – економічної, соціальної, духовної тощо. Так, головною відмінністю політичної системи буде її природне розташування над іншими системами, оскільки самі рішення, які приймаються в її рамках, визначають стратегічні напрями інших систем суспільства. Дана характеристика політичної системи спричиняє також більшу самостійність у розпорядженні ресурсною базою суспільства. Особливістю політичної системи є її власне управлінська сутність, на відміну від інших систем, для яких управлінська складова не є визначальною.

Крім цього, важливою рисою політичної системи є її максимальна гносеологічна та управлінська складність у порівнянні, наприклад, з економічною, біологічною, технічною тощо системами. Таку складність

долають, використовуючи методи декомпозиції, агрегування, моделювання, сітьового аналізу, ергономіки, праксеології тощо [1, с. 49-50].

Політична система суспільства є складеним утворенням, яке упорядковує певну множину елементів. Аналіз підходів до структури політичної системи вітчизняних науковців дає підстави вважати, що її типовими елементами (компонентами) є політична організація суспільства, засоби масової інформації, правові норми, принципи та традиції, політична свідомість та політична культура. Разом з тим, з метою структурування політичної системи на окремі елементи, цілком виправданим вбачається першочерговий поділ системи на відповідні підсистеми, які об'єднують групи елементів. Однак, питання виокремлення певних підсистем в науці є достатньо дискусійним та принциповим.

Цей поділ, який, гадаємо по суті, виступив основою для подальшого кількісного та якісного змінювання, був запропонований радянською політологічною думкою. Вказана градація передбачала розрізнення в структурі політичній системи суспільства: інституційної (або організаційно-інституційної), регулятивної (або нормативної), функціональної та комунікативної підсистем [81, с. 16].

Запропонована позиція на сьогодні одночасно знаходить як абсолютну підтримку (В.Г. Абрамович, І.В. Телелим), так і модернізовані сучасниками схожі підходи.

Найпопулярнішою на сьогодні серед вітчизняних науковців є позиція з виділення у складі політичної системи суспільства інституційної (або інституціональної), інформаційно-комунікативної й нормативно-регулятивної підсистем. Таку позицію поділяють І.В. Гладуняк, О.О. Долженков, Ф.М. Рудич, А.Й. Француз, та ін.

Існує також тенденція виділення окремої підсистеми, що охоплює політичну культуру та політичну свідомість, у той час як інші вважають її оточенням політичної системи [59, с. 112-118].

Разом з тим, найбільш відмінною є думка щодо поділу політичної системи на інституціональний – партії, держава та інші, нормативно-регулятивний – політичні норми, реалізаційно-ситуаційний – політичний режим та ідеологічний – політична ідеологія, компоненти [236, с. 313].

В даній дискусії мова йдеться про чотирьохелементний зміст політичної системи (інституційна, інформаційно-комунікативна, нормативно-регулятивна та культурологічна підсистеми) і не згадуються функціональна та реалізаційно-ситуаційна підсистеми. Адже, головні компоненти функціональної підсистеми розглядаються як політичний процес та політичний режим, а реалізаційно-ситуаційної лише останній [81, с. 21; 236, с. 313-315]. Однак, обидві категорії по своїй суті не є елементами політичної системи суспільства взагалі. Так, політична система та політичний процес співвідносяться як явище та форма його існування. Політичний режим же є втіленням практичного функціонування політичної системи та наслідками такого функціонування. Виділення ж у якості окремої – культурологічної підсистеми, яка окрім політичної культури включає також політичну свідомість, на думку дисертанта, є виправданим в силу логічної завершеності такого складу політичної системи. Адже, якщо вже через відповідні характеристики наведені елементи визнаються у якості таких, то їх подальший розгляд, як, наприклад, згаданого «оточення політичної підсистеми», є неприпустимим.

Структурне та функціональне навантаження інституціональної підсистеми визначає її головною складовою будь-якої політичної системи суспільства, адже саме в цій підсистемі приймаються управлінські рішення, що стосуються діяльності всієї системи.

До складу інституціональної підсистеми І.В. Гладуняк, О.О. Долженков та Ф.М. Рудич відносять державу, як провідний інститут, що зосереджує максимальну владу та політичні партії і групи інтересів, роль яких в демократичних суспільства є дуже значною [41, с. 33-39; 59, с. 112-118; 183, с. 13; 184, с. 8].

В цілому схожий елементний склад інституційної підсистеми пропонує А.Й. Француз, додаючи до вищенаведених складових засоби масової інформації, громадські рухи тощо [231, с. 74-75].

В.Г. Абрамович та І.В. Телелим вважають, що основою інституціональної підсистеми є різноманітні політичні інститути та зв'язки між ними [1, с. 79].

Отже, змістом інституційної підсистеми є вся множинність політичних інститутів, які складають первинну основу всієї політичної системи. Одночасно, усвідомлюючи недоцільність і неможливість розкриття в рамках даного дослідження основних рис та рольового навантаження кожного з інститутів, вважаємо за необхідне звернутись до поняття політичної організації суспільства та зупинитись на стислій характеристиці провідних інститутів.

Поняття «політичної організація суспільства» аналізується В.С. Журавським, котрий визначає його як організаційну основу політичної системи суспільства, яка об'єднує політичну систему в цілісний організм, є її, свого роду, організаційним механізмом. На думку вченого, політична організація суспільства – це механізм управління, за допомогою якого реалізується політична влада, приводиться в дію формалізована політична система, її інститути [67, с. 11].

Проте, навіть стислий аналіз поняття «політичної організації суспільства» слід розпочинати із застереження, що у виділенні даного елемента по відношенню до політичної системи є протилежні погляди.

Так, з однієї позиції політична організація суспільства сприймається як складова більш змістовної категорії «політична система». Завдяки широкій підтримці (В.Г. Абрамовичем, Б.Л. Кухта, Т.І. Перглер, В.М. Пічем, І.В. Телелим, С.С. Трояном, Н.М. Хомаю та інші), така думка залишається більш популярною та переважною на сьогодні за дві інші.

В іншому ж випадку А.В. Юсов пише про існування думки, згідно якої існування політичної системи, як частини політичної організації суспільства,

виправдане необхідністю використання її для охорони і розвитку історичних завоювань державної влади, що передбачає розгляд першої в якості складової останньої [249, с. 44-48].

Третя позиція, коли політична організація суспільства не виділяється в якості окремого елемента політичної системи, а пропонується її ототожнення з даним більш ширшим поняттям. Така точка зору зустрічається в радянській науковій думці. Наприклад, Велика радянська енциклопедія містить положення про те, що в якості синоніма політичній організації суспільства вживається також поняття «політична система суспільства» [16, с. 219]. Між тим, таке прирівнювання, очевидно, було наслідком недостатньої розробленості останньої.

Автор даного дослідження поділяє першу позицію, коли політична організація суспільства розглядається в якості об'єднуючого поняття, що охоплює діяльність політичних інститутів та взаємозв'язків між ними і визначається окремим елементом (компонентом) політичної системи. Таке розуміння, на думку дисертанта, повністю виправдане необхідністю наявності системної категорії, що має об'єднувати первинні більш прості елементи політичної системи, єдиним загальним поняттям для яких буде «політичний інститут». Так, політичними інститутами є вся сукупність більш або менш політично активних установ або організацій, які являються учасниками політичних відносин, переслідують певні цілі та обстоюють власні інтереси. Важливо, що «роль окремого інституту або класу інститутів, можна зрозуміти лише за умови, коли ці інститути будуть поміщені в середовище всієї політичної системи» [Цит. за: 198, с. 22]. Тим часом, оперування поняттям «політичної організації суспільства» дозволяє розуміти вчинення тих самих дій із всіма інститутами інституційної підсистеми. Через те, що саме в сфері діяльності політичних інститутів приймаються політичні рішення, розроблюються законодавчо-правові акти, що регулюють різні сфери життя суспільства, зокрема, правила функціонування і самих інститутів, визначаються напрями міжнародної політики тощо,

функціонування інститутів зумовлює зміст всієї політичної системи, а в багато чому і соціальної системи суспільства. Стабільність і ефективність діяльності інституційної складової є однією з первинних умов в розвиненні політичної системи.

Між тим, як справедливо зауважує М.І. Ніколаєва, організації і установи є лише матеріалізованою та найбільш помітною елементною складовою інституціональної підсистеми, адже на характер та ефективність їхнього функціонування впливає множинність формальних та неформальних правил, що регулюють різні сфери суспільних відносин та є вкорененими у них історично [155, с. 528].

Провідним елементом політичної організації суспільства та політичної системи взагалі є держава, яка «за своєю суттю покликана забезпечити цілісність і єдність інститутів і організацій, що виконують різноманітні функції управління» [96]. Діючи через законодавчу, виконавчу та судову гілки влади, держава здійснює керування економічною, соціально-культурною та духовною сферами внутрішньодержавного життя суспільства, представляє та відстоює інтереси цього суспільства на міжнародній арені, захищає від посягань.

Як зазначає Т. Парсонс, в розвитку сучасних суспільств держава все більше диференціюється від соцієтальної спільноти як спеціалізований орган суспільства, що складає ядро його політичної підсистеми [169, с. 30].

Аналізуючи структуру політичної системи, Г. Алмонд окремою її частиною представляє уряди або держави, які забезпечують виробку політичного курсу. При цьому, урядами вчений називає безпосередньо організації індивідів, котрі уповноважені законом на прийняття обов’язкових до виконання рішень від імені окремого суспільства. Крім урядів, дослідник розміщує всередині системи шість типів політичних структур – політичні партії, групи інтересів, органи законодавчої влади, органи виконавчої влади, чиновництво та суди [214, с. 20-79].

За Г. Алмондом, «держава – це особливий тип політичної системи, а саме такої, яка володіє суверенітетом – незалежною легальною владою над населенням, проживаючим на конкретній території, заснованій на визнаному праві на самовизначення». Разом з тим, вчений визначає внутрішній суверенітет як «право без втручання будь-кого вирішувати питання, що стосуються власних громадян». Зовнішнім суверенітетом вчений називає «право укладати маючі обов'язковий характер угоди (договори) з іншими державами» [214, с. 39].

Отже, ядром політичної системи, її найважливішою структурною складовою виступає держава. Складність та глибина цього поняття ставить завдання виокремити з цього поняття ті характеристики, які розкриють роль зазначеної категорії у взаємодії з суспільством та його політичною системою.

Держава та суспільство є взаємодіючими утвореннями. Якщо держава виконує організаційну функцію щодо суспільства, то останнє утворює державу для реалізації своїх інтересів шляхом здійснення зовнішньої та внутрішньої політики. Отже, існування держави або суспільства одне без одного є неможливим. Функціонування обох можливе лише в межах єдиного організму, системи.

Будучи складовою політичної організації суспільства та інституційної підсистеми, особливу роль у політичній системі відіграють політичні партії, які представляють інтереси значної частини суспільства.

На думку автора даної роботи, якісне уявлення про рольове навантаження даного інституту створює влучне та повне визначення співавтора монографії «Партії та електоральна політика» Ю. Шведи: «Партія – це специфічна громадська політична організація, яка має особливий статус у державі, її національно-автономному чи міждержавному утворенні, є угрупуванням людей, добровільно об'єднаних між собою спільністю політичних поглядів, як звичайно, формально зафіксованих у програмних документах, а також, спираючись на певну ідеологію та організацію і представляючи певні ідеологічно оформлені соціальні інтереси, може

активно брати участь у суспільно-політичному державному житті, має на меті завоювання здійснення влади в державі» [Цит. за: 197, с. 57]. У даному визначенні автор вдало поєднує такі ознаки партійного феномену, що характеризують його виключне місце в політичній системі, як: масовість, ексклюзивне юридичне становище, територіальність, ідейність, наявність спільної мети, представницька сутність та, головне, право на реальну участь у політичному процесі.

Щодо класичних позицій у цьому напряму, то заслуговує всебічної уваги відомі положення М. Дюверже, який, абсолютно не перебільшуючи, красномовно зауважує: «Хто знайомий із класичним конституційним правом, але не розуміє справжньої ролі партій, має помилкову думку про сучасні політичні режими, кому зрозуміла роль партій і невідомо класичне конституційне право, той має про них уявлення хоча і неповне, але вірне» [64, с. 414].

Підкреслюючи ж цільову спрямованість партійної складової, науковець наголошує: «Найбільш глибоке значення політичних партій у тому, що вони приводять до створення нових еліт, які повертають поняттю представництва його справжній – а по суті справи єдиний сенс» [Цит. за: 64, с.495].

Так, повноваження на прийняття участі у виборах на представницькі посади, використання засобів масової інформації (в тому числі, власних та державних), утворення коаліцій та формування владних державних структур (у разі представництва партії в парламенті) роблять політичні партії важливим інститутом політичної системи.

Як зазначає Ю. Шведа щодо змісту функціонального навантаження на рівні політичної системи, партії є інституціями, які впливають на формування уряду, є ініціаторами виборчої системи (мажоритарної, пропорціональної чи змішаної) [197, с. 56-57].

Між тим дискусія про партії, як про активного учасника політичних відносин, вбачається доцільною та можливою лише практично, якщо мова їдеться про демократичне суспільство. Адже, лише за умов розвинутого

плюралізму, конкуренції, свободи діяльності тощо може йтися про реалізацію всього творчого партійного потенціалу. Тільки за демократичної політичної системи партія є носієм групових інтересів та повноважним джерелом формування парламенту і уряду, що ставить демократію із всією тією множиною виборчих органів, яку вона передбачає, навіть у залежність від партійної складової. І зовсім протилежною вбачається роль партій за недемократичних систем з однією керуючою партією, або відсутністю конкуренції між існуючими партіями з гіпертрофірованими функціями.

Щодо впливовості політичних партій на зміст політичного режиму (а, отже, і політичної системи) М. Дюверже, зазначає: «Розвиток партій корінним чином видозмінює структуру політичних режимів. Подібно тому, як сучасні диктатури, які спираються на єдині партії, – не більш ніж віддалена подоба особистих або воєнних диктатур минулого, так само і сучасні демократії, що базуються на плюралізмі організованих та дисциплінованих партій, вельми відмінні від індивідуалістичних режимів XIX століття, заснованих на особистій діяльності парламентарів, вельми незалежних один від одного» [Цит. за: 64, с.413].

Тип політичної системи суспільства: демократичний, авторитарний чи тоталітарний, багато в чому залежить від типу партійної системи, який на конкретний історичний момент її характеризує.

Аналізуючи роль політичних партій у процесі агрегації інтересів, Г. Алмонд виділяє змагальні партійні системи, що намагаються, перш за все, побудувати електоральну підтримку та неконкурентні авторитарні партійні системи, які прагнуть керувати суспільством [214, с. 160].

Як зауважує С.С. Троян, не існує єдиного стандарту в оцінці ефективності тих або інших партійних політичних систем. Однак, у будь-якому випадку тип партійної системи суттєво впливає на такі характерні явища та процеси, як характер організації та здійснення виборів глави держави, парламенту та органів місцевого самоврядування, спосіб

формування уряду, його ефективність і стабільність, форму державного правління, тип політичного режиму та політичної системи [220, с. 29].

Підсумовуючи огляд впливовості партійної складової як частини політичної організації суспільства та політичної системи в цілому, слід зазначити, що, не зважаючи на те, що останнім часом серед громадян європейських країн та США поширюється апатія щодо діяльності політичних партій, а їх функції активно перебирають на себе ЗМІ та незалежні кандидати, що викликає логічні та виправдані дискусії щодо майбутнього цього інституту, партії залишаються активнішим учасником політичного життя суспільства [203, с. 96].

Окрім політичних партій, головною метою яких є завоювання влади та її здійснення, інституціональною складовою політичної системи суспільства є також групи інтересів, які, здійснюючи свою діяльність, не переслідують політичних цілей, але взаємодіють із політичними інститутами.

Підсумовуючи огляд складових політичної організації суспільства, а разом з тим й інституційної підсистеми, варто зазначити, що перша є сукупністю всіх політичних та соціальних інститутів, ступінь участі яких в політичному житті суспільства на конкретний момент є більш або менш впливовою.

Інформаційно-комунікативна підсистема представлена зв’язками між політичними інститутами, а також між ними та суспільством, що уособлюють обмін інформацією через відповідні канали та засоби масової інформації.

На рівні із нормативно закріпленими та загальновизнаними законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, сьогодні в багатьох випадках окремою, так званою «четвертою» гілкою, визнають засоби масової інформації, роль яких у політичному сьогоденні важко переоцінити. Вплив ЗМІ на формування політичної свідомості, ступінь їх використання у пропаганді та вихованні величезні. Без залучення до участі ЗМІ сьогодні практично неможливо провести вибори навіть на місцевому рівні або референдум. Адже, як зазначає А.В. Канченко: «На сьогодні вже

неможливо розглядати політичну сферу у відриві від сфери комунікації» [87, с.44].

Разом з тим, якщо розглядати наведені Г. Штромайером концепції залежності (залежність політики від мас-медіа), інструменталізації (перетворення мас-медіа на інструмент політики) і взаємозалежності (взаємозалежність між політикою і мас-медіа) [242, с. 120-121], то варто зазначити значення останнього підходу, враховуючи те, що впливу ЗМІ на політичну систему не властивий односторонній характер, оскільки, з одного боку, ЗМІ через відповідні схеми та за допомогою певних засобів впливають на систему, а з другого боку – остання через власні інструменти впливу (нормативне регулювання, ліцензування тощо) регламентує діяльність перших та використовує їх.

Частиною політичної системи їх вважають В.С. Журавський, В.С. Петрінко, В.М. Піча, С.С. Троян, А.Й. Француз, Н.М. Хома та інші.

Варто відзначити, що радянською політичною думкою «органи суспільно-політичного друку» було представлено не окремим елементом політичної системи, а одним з головних інститутів політичної організації радянського суспільства. Будучи каналом комунікацій між політичними організаціями та населенням, вони здійснювали двосторонній зв’язок по лінії інформації, пропаганди та агітації [182, с. 13].

Нормативно-регулятивна підсистема, основним завданням якої є забезпечення легітимного функціонування та розвитку політичної системи, представлена політичними та правовими нормами і принципами.

Головною частиною даної підсистеми виступають законодавчо оформлені норми, обов’язковість виконання яких забезпечена силою державного примусу. Цей компонент нормативно-регулятивної підсистеми в юридичній науці поділений на різні галузі права: конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне тощо. Провідне місце в регулюванні діяльності інститутів політично системи суспільства належить саме конституційному праву, приписи якого закріплені конституціями, визначають

первинні засади життя суспільства та регулюють відносини між вищими органами державної влади.

Окрім, як законодавчо закріпленими приписами політичне життя також регулюється нормами моралі, нормами-звичаями, нормами-традиціями тощо. Однак, дія цієї групи норм не завжди виявляється ефективною внаслідок неоднакового ставлення суспільства до її складових. Так, наприклад, на сьогодні не викликають здивування непоодинокі випадки відвертого нехтування принципом презумпції невинності з боку політичних противників, коли вони фактично звинувачують один одного в злочинах, часто використовуючи для цього ЗМІ.

Ще однією складовою нормативної підсистеми, про яку не можна не згадати, є корпоративні норми. З одного боку, їх дія обмежуються регулюванням внутрішніх відносин та принципи функціонування окремих організацій. Однак, наслідки їх виконання певним колом осіб можуть справляти не аби який вплив на функціонування всієї політичної системи. Так, норми, які прописані в статутах впливових політичних партій і визначають принципи діяльності такого партійного формування та форми взаємовідносин його членів, здатні істотним чином впливати на хід політичного життя. Названа залежність при загальному розумінні може мати і крайні форми. Так, апогею вона досягає за тоталітарних режимів. Як було зазначено радянським вченим Ф.М. Бурлацьким: «В умовах соціалізму особливе значення мають політичні норми, що містяться в рішеннях з'їздів комуністичних і робочих партій, які не тільки випрацьовують загальну політичну лінію, але і визначають завдання кожної ланки політичної системи на кожному етапі розвитку соціалістичних країн» [182, с. 8].

Щодо виключного значення правової системи, Т. Парсонс зазначає: «Зважаючи на завдання, пов'язані із застосуванням сили й контролем над нею, політична організація завжди має бути об'єднана із правовою системою, яка займається реалізацією норм найвищого порядку, що регулюють поведінку одиниць в середині суспільства. Немає такого суспільства, яке б

наважилось припустити, що будь-який інший нормативний порядок взяв гору над порядком, санкціонованим політично організованим суспільством» [167, с. 588].

Абсолютно вірну, взаємозалежність у співіснуванні законодавства та політичної системи підкреслює А.Й. Француз. З одного боку, дослідник вбачає зумовленість правовими нормами процесів розвитку політичної системи, врегулювання відносин в її середині, визначення функціонування політичних інститутів та опосередкування характеру і динаміки політичних процесів, а з другого – спричинення розвитком системи змін в законодавчій сфері [231, с. 6].

Досліджуючи політичну систему з точки зору її правового аспекту, вважаючи його найважливішим її чинником, В.С. Журавський виділяє правову основу (правові інститути) в якості окремого елементу структури політичної системи. У внутрішній ієрархії політичної системи, яку пропонує дослідник для розгляду, правову основу він подає в якості вищої ступені такої ієрархії [67, с. 21]. І з таким ствердженням можна цілком погодитись.

Отже, політичні та правові норми і принципи становлять набір правил поведінки людей та визначають межі для дій інститутів в процесі політичного життя. Дані правила поділяються на законодавчо оформлені і забезпечені заходами державного примусу та такі, що закріпилися у свідомості в внаслідок їх тривалого застосування. До складу політичної системи даний елемент відносять В.Г. Абрамович, В.М. Бебик, І.В. Гладуняк, Б.Л. Кухта, А.В. Мазіна, В.С. Петрінко, В.М. Піча, А.С. Романюк, Ф.М. Рудич, І.В. Телелим, С.С. Троян, А.Й. Француз, Н.М. Хома та інші вчені.

Як вже було зазначено вище, автор роботи схиляється до виділення у якості окремої підсистеми – культурологічної, що об’єднує політичну культуру, а також політичну свідомість, яка певною мірою виступає підґрунтям першої, хоча питання зв’язку політичної культури та політичної свідомості в політологічній науці на сьогодні залишається дискусійним [Див., напр. : 226, с. 327].

Виступаючи елементом політичної системи суспільства, політична культура формує ставлення індивіда до подій у політичному житті, його пізнавальні орієнтації, емоційні налаштування та оціночні поняття. Вона безпосередньо впливає на становлення громадянських засад індивідів, що проявляється у: створенні умов для реалізації громадянина у політичному житті суспільства за допомогою системи накопичених знань, уявлень, поглядів, переконань про політику та прогностичних здібностей; причетності до виховання людини, формуванні в ній активної громадянської позиції та почуття відповідальності; забезпечення тісного емоційного та психічного зв'язку із суспільством та окремими індивідами. На певній стадії історичного розвитку суспільства політична культура є важливим показником рівня інтеграції культурної складової у політичне середовище та у політичну свідомість окремого громадянина взагалі. На сьогодні можна приймати або відхиляти ту або іншу політичну систему, необхідність впровадження певної виборчої системи або скасування будь-яких інших політичних процедур, проте будь-які дії або процеси мають вибудовуватись на високому рівні політичної культури шляхом пошуку діалогу, єдності та порозуміння. Складовою політичної системи політичну культуру визнають В.Г. Абрамович, С.Д. Гелей, Б.Л. Кухта, А.В. Мазіна, В.С. Петрінко, В.М. Піча, А.С. Романюк, С.М. Рутар, І.В. Телелим, С.С. Троян, Н.М. Хома та інші вчені.

Рівень політичної культури людини залежить від її політичної свідомості, за допомогою якої відбувається розуміння політичної системи суспільства як людиною окремо, так і групами осіб, спільнотами тощо. Отже, фактично ж політична свідомість це сприйняття індивідом політичної складової дійсності, що його оточує. Політичну свідомість суспільства в сукупності формують політичні ідеї та погляди щодо подій в політичному житті.

Необхідно мати на увазі, що існуючі поряд з іншими формами свідомості – релігійною, філософською, правовою, моральною, естетичною,

економічною, екологічною та ін., політична свідомість тісно переплітається з ними і виокремлюється «в чистому вигляді» лише на рівні теоретичного аналізу [31, с.28].

Виступаючи однією з форм суспільної свідомості, «політична свідомість постає у вигляді системної єдності суджень, почуттів, уявлень, поглядів, понять, ідей, теорій, інших суб'єктивних образів об'єктивного світу щодо політичної буттєвості, політичних відносин в цілому і, перш за все, державного устрою, системи органів державної влади, а разом з тим і напрямку розвитку держави» [Цит. за: 107, с. 229].

Аналізуючи вплив стану політичної свідомості на розвиток демократично орієнтованої держави, вкрай важливу залежність між станом політичної свідомості та політичною системою суспільства аналізує Ю. І. Кравченко, дійшовши висновку, що «є вкрай необхідним розглядати політичну свідомість та політичну культуру не просто як показники чи індикатори наявного рівня демократії в суспільстві, а й як чинники та детермінанти процесу її становлення» [Цит. за: 226, с. 323]. Адже, дійсно неможливо уявити, що певне суспільство за відсутності відповідних високих орієнтирів, цінностей та ідеалів, закріплених у власній свідомості, може розраховувати на затвердження демократичної політичної системи.

Невід'ємним елементом політичної системи політичну свідомість вважають В.Г. Абрамович, Б.Л. Кухта, А.В. Мазіна, В.С. Петрінко, В.М. Піча, А.С. Романюк, І.В. Телелим, С.С. Троян, Н.М. Хома та інші автори.

Виокремлення з політичної системи суспільства інституційної, інформаційно-комунікативної, нормативно-регулятивної та культурологічної підсистем має велику методологічну цінність, оскільки рольове навантаження елементів за систем різного типу є відмінним. Так, на перший погляд, кількісний набір елементів залишатися однаковим для будь-яких політичних систем та з цього боку не залишає відмінностей між останніми. Однак, якісний зміст взаємозв'язку між цими елементами дозволяє віднести політичну систему до того або іншого типу. Для прикладу можна розглянути

взаємозв’язок між державою та ЗМІ за різних політичних систем. У цьому випадку при демократичній системі, з одного боку, вільні ЗМІ подають суспільству об’єктивну інформацію про події, що відбуваються у країні та за її межами, а з іншого – держава не створює спроб втручання в таку діяльність. Протилежна картина спостерігається за авторитарної чи тоталітарної політичної системи, коли ЗМІ є більшою або меншою мірою підконтрольними державного апарату, їх діяльність неможна назвати незалежною, а висвітлення інформації – об’єктивним. Іншим прикладом може бути призначення норм законодавства, яке за демократичної системи затверджує принципи верховенства права, розподілу гілок влади, гарантії місцевого самоврядування тощо, і головне – реально діє, а у випадку авторитаризму чи тоталітаризму діє або ж на протилежних засадах або навіть якщо офіційно засновується на демократичних принципах, фактично виступає примусовим інструментом державного апарату.

Завершуючи огляд основних складових політичної системи, обов’язкової уваги заслуговує ще одне важливе методологічне питання, а саме: проблема виділення поняття «політична структура».

Так, рівнозначним поняттю «політична організація» Ф.М. Бурлацький було запропоновано дефініцію «політична структура» [182, с. 12]. Однак, з цього приводу дозволимо висловити деякі застереження, адже припускаємо, що ототожнення «політичної структури» із «політичною організацією» здатне дезорієнтувати дослідника проблематики політичної системи у пошуку зв’язків між її елементами.

У даному контексті доцільно привести розуміння Т. Парсонсом поняття «структури» та одночасного розкриття його взаємозалежності із категорією «система». Зокрема, Т. Парсонс, вважає, що, «Коли певна сукупність взаємозалежних феноменів виявляє достатньо визначену упорядкованість і стабільність у часі, ми можемо сказати, що ця сукупність має структуру і що було б корисно трактувати її як систему» [167, с. 558].

Цінним уявляється також трактування призначення політичної структури Ф.М. Рудичем, «як внутрішньої організації цілісної системи, специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють – сприяти функціонуванню політичної системи, реалізації цілей і завдань, що стоять перед суспільством в економічній, соціальній і духовній сферах» [183, с. 14-15].

Тобто, виходячи з наведеного визначення, головною характеристикою «політичної структури» можна вважати є її трактування як способу взаємозв'язку між компонентами (елементами) системи, що одразу виключає її ототожнення з політичною організацією суспільства та з політичною системою взагалі, які окрім політичною структури включають також множинність елементів.

Слід зазначити, що коло вищенаведених положень окремих підходів до виділення елементного складу політичної системи через величезний обсяг підходів до даної проблеми не може претендувати на статус універсального. Оскільки, поряд з наведеними, існує велика кількість наробок, визначень, концепцій тощо, здатних уточнити зміст такої широкої категорії, якою є «політична система суспільства». Так, наприклад, за рахунок поділу органів влади в залежності від рівня їх юрисдикції, С.Д. Гелей та С.М. Рутар розрізняють в структурі політичної системи: політичні інститути державної влади – глава держави, парламент, уряд, представники держави на регіональному рівні; політичні інститути регіональної влади – політичні виконавчі та представницькі (законодавчі) органи суб'єктів федерації, автономії та регіонального самоврядування; політичні інститути місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради та голови місцевого самоврядування). Крім цього, складовими політичної системи вчені визнають, зокрема, політичні інститути, які забезпечують формування політичної влади та політичного управління – виборчу та партійні системи, громадян, політичних та громадських лідерів, тіньових суб'єктів політики

(мафії, клани, кліки), форми політичної взаємодії (співпраця, конкуренція, конфлікт, консолідація, панування та експлуатація) [39, с. 59].

Підсумовуючи наведене, автор даного дослідження під політичною системою суспільства розуміє легалізовану сукупність політичних і соціальних інститутів та відносин між ними, що формують суспільство та управляють ним, забезпечуючи умови для його самобутності, захисту та подальшого розвитку.

1.2 Основні теоретико-методологічні підходи до типологізації політичних систем та їх функціонального навантаження

Беручи до уваги вищенаведене, можна стверджувати, що застосування структурного та системного методів складають уявлення про зміст політичної системи. Проте особливості взаємодії цього феномену із навколишнім середовищем можуть бути розкриті лише завдяки функціональному методу. А тому, окресливши в загальних рисах основні характеристики складових політичної системи, подальше розуміння її сутності відбувається під час розгляду її функцій. Саме пізнавання функціонального навантаження системи створює більш повне уявлення про її взаємодію з суспільством.

За філософським визначенням, функцією (лат. Function – виконання) є обов'язок, коло діяльності. Класичним є визначення німецького мислителя Й.В. Гете який представляв функцію як існування, мислиме нами у дії [Див. : 229, с. 498].

Змістовною, є позиція Ф.М. Бурлацького, для якого найбільш адекватним визначенням поняття «функція» виявилась його характеристика, як «властивості субстанції, що находить свій прояв в певному роді діяльності» [182, с. 10].

Разом з тим, адаптованим, стосовно політологічної науки робить визначення функції і соціологічне знання. Тут функція розглядається як

діяльність, роль об’єкта в рамках деякої системи, до якої він належить, та як вид зв’язку між об’єктами, коли змінювання одного з них тягне змінювання другого, при цьому другий об’єкт також називається функцією першого. В різноманітних галузях застосовуються, як правило, обидва поняття [212, с. 1186]. Отже, можна припустити, що роль політичної підсистеми можна розглядати як функцію соціальної системи тоді, коли підсистема і система знаходяться між собою у нерозривному зв’язку. Одночасно, діяльність політичних партій або роль політичної культури можна розглядати як функції політично системи.

Щодо функціонального навантаження певного соціального інституту, то функціями є спроможність такого інституту впливати на систему відповідних відносин, розвиток соціальних процесів, хід подій у політичному житті, стабілізуючи рівновагу в даних сферах або змінюючи її в різних напрямах.

У сучасній політичній науці виокремлюються два підходи у розумінні функцій політичної системи. Згідно з першим, система трактується як своєрідний механізм, що діє за принципом задоволення первинних політичних інтересів суспільного розвитку. За даного підходу, тлумачення функції зосереджені навколо двох напрямів впливу, а саме: «каналів впливу політичної системи на зовнішнє середовище» та «каналів впливу зовнішнього середовища на політичну систему». Другий підхід представляє систему не як механізм, що впливає на зовнішнє середовище, а як саме це середовище із всієї сукупністю політичних процесів, що відбуваються в ньому [231, с. 56-57].

Класичним прикладом першого підходу є дослідження Г. Алмонда, у яких він підходить до питання визначення функціональної складової політичної системи шляхом розмежування трьох груп функцій.

Першу з цих груп становлять так звані «функції процесу», які необхідні для виробки та здійснення політичного курсу в системі будь-якого типу. Такими формами активності є: артикуляція інтересів, агрегація

інтересів, виробка політичного курсу, здійснення політичного курсу та винесення судових рішень. Виконання цих функцій належить до компетенції партій, законодавчих та виконавчих органів, чиновництва та судів.

Друга група функцій об'єднує: соціалізацію, рекрутування та комунікацію. Під соціалізацією розуміється роль громадських організацій, засобів масової інформації, церкви тощо у формуванні політично значущих настанов у суспільстві. Рекрутування передбачає відбір посадових осіб. Політична комунікація представлена рухом інформації у суспільстві.

В третю групу зібрані «функції політичного курсу», до яких відносяться всілякі види регулювання поведінки, витягнення ресурсів в формі податків тощо та розподілення благ між різними групами населення [214, с. 81-83].

Коротко розглянувши класичний приклад функціонального навантаження політичної системи відповідно до першого із двох наведених підходів, запропонованого західною політологічною наукою, та перед тим, як перейти до огляду функцій з позиції сучасної української політології, вважаємо за доцільне розглянути думку з визначення функцій системи, наведену в радянській політологічній науці. Адже, у поглядах, що містить політологічна думка української сучасності, чимало ознак спадкоємності по відношенню до радянської, що виправдано відносною сталістю функціонального напряму дослідження сутності політичної системи.

Як і сьогодні, серед основних виділялися функції визначення мети та завдань суспільства з виробленням програм його життєдіяльності, мобілізації суспільства на досягнення вказаних цілей та розподілу цінностей у суспільстві. Однак, здійснення даних функції було поставлено в залежність від інтересів пануючих та керуючих класів. Функція інтеграції об'єднувала елементи суспільства навколо соціально-політичних цілей та цінностей пануючої ідеології та культури [182, с. 10]. Вказана залежність є типовою для систем з ознаками авторитаризму або тоталітаризму та водночас неприйнятною для демократичних суспільств, принаймні – теоретично.

Іншим радянським вченим Л.М. Ентіним виокремлюються такі функції, як політичне керівництво суспільством та управління суспільними справами, консолідація суспільно-політичного устрою та забезпечення існування суспільства як певного суперечливого, але єдиного цілого (інтегративна функція) та регулятивна [81, с. 23-29]. Розділяючи та погоджуючись з наведений підходом, В.Г. Абрамович та І.В. Телелим знаходять інші функції, що виділяються сьогодні, похідними від наведених, підкореними ним або у якості їх складових. Окремої уваги заслуговують міркування українських вчених щодо віднесення вказаних трьох функцій до загальних функцій політичної системи. Функції підсистем у складі політичної систем автори ідентифікують як специфічні, що мають «ієрархічний та індивідуальний, явний й латентний, безпосередній чи опосередкованих характер тощо» [1, с. 597].

Розглядаючи підходи українських авторів до визначення функцій політичної системи, можна стверджувати, що у цьому питанні також немає єдності. Але, не дивлячись на множинність класифікацій, запропонованих авторами, можна виділити спільні з них.

У відповідності із вже згадуваною правовою концепцією серед функцій політичної системи О.О. Долженков та Ф.М. Рудич виділяють наступні:

- визначення мети, завдань, шляхів розвитку суспільства, розробку та здійснення конкретних програм його діяльності;

- визначення та розподіл матеріальних і духовних цінностей відповідно до інтересів і становища соціальних спільнот;

- гармонізація, узгодження інтересів державних утворень, груп, індивідів;

- духовно-ідеологічна діяльність, формування політичної свідомості та політичної культури громадян або маніпулювання нею;

- забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки суспільства [59, с. 116; 183, с. 15; 184, с. 9-10].

Грунтовний аналіз функціональної складової політичної системи наводиться в згадуваній науковій праці А.Й. Француза «Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України». Якщо визначати політичну систему як «загальне середовище співіснування та співвзаємодії політичних інтересів, потреб тощо», то головною з функцій політичної системи науковець вважає функцію забезпечення взаємодії різних політичних сил, коли система є місцем політичної взаємодії (у вигляді співпраці або конфлікту) та прийняття управлінських рішень. Через поняття «влади», що опосередковує будь-які суспільно-політичні відносини, дана функція уточнюється через «субфункції» забезпечення реалізації політичної влади та забезпечення впливу на формування влади.

Коли ж учений пропонує розглядати політичну систему не тільки як підсистему більш широкої системи організації суспільства та суспільних відносин, а й у її існуванні та розвитку в загально світовому політичному просторі, він виділяє функцію забезпечення взаємодії окремої системи з іншими політичними системами (функція інтерсистемної взаємодії). За вищенаведеної інтерпретації політичної системи дану функцію разом із функцією забезпечення взаємодії різних політичних сил дослідник вважає основними.

У якості універсальної А.Й. Француз розглядає також регулятивну функцію, що є застосовною не тільки до політичних, а й до будь-яких інших суспільних відносин.

Окрім наведених, учений називає також дистрибутивну, екстракційну та функцію реагування [231, с. 57-107].

Вчені С.С. Троян та В.С. Петрінко розділяють підхід, згідно якого політичній системі притаманні такі функції:

– нормативно-стратегічна, яка полягає у виробленні політичного курсу держави та визначенні цілей і завдань розвитку суспільства;

– організаційно-координуюча (тактична), що виражена в організації діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм та узгодження роботи окремих елементів соціуму;
– легітимізації – діяльність, спрямована на узаконення політичної системи, на досягнення в її межах взаємної відповідності політичного життя, офіційної політики і правових норм;
– політичної соціалізації – це залучення людини до політичної діяльності суспільства;
– агрегуюча, яка забезпечує узагальнення та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення;
– артикуляції, яка полягає у пред'явленні інтересів та вимог до осіб, які виробляють політику та здійснюють державну владу;
– стабілізаційна, яка спрямована на забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи загалом [220, с. 12; 187, с. 73-74].

Близькими до наведеної схеми вбачаються класифікації функцій політичної системи, запропоновані В.В. Дубініним, який вважає основними функціями визначення цілей і завдань суспільства, вироблення програм життєдіяльності суспільства, мобілізації ресурсів суспільства на реалізацію цілей та завдань, інтеграції всіх елементів суспільства та легітимації [61, с. 43] та Б.Л. Кухтою, на думку якого функціями системи є стратегічна (або цілеспрямування), керівна й управлінська, мобілізуюча та інтегративна, регулятивно-регламентаційна, соціалізації та легітимації [113, с. 62].

На думку С.Д. Гелея та С.М. Рутара, політична система виконує такі функції:

– владно-політичну, яка характеризує джерела формування влади, механізм стримування і противаги між різними владними інститутами, рівень публічності та легітимності;
– правову, яка формує право і забезпечує його виконання;
– управлінську, яка здійснює за допомогою політичних органів держави, регіональної та місцевої влади, партій управління цими інститутами, а також управління суспільною сферою;

– міжнародно-політичну, яка забезпечує представництво країни на міжнародній арені, реалізацію її національних інтересів, визначає стратегію інтеграції країни у глобальні й регіональні міжнародні структури [39, с. 63].

Дійшовши до висновку, що політична система суспільства – це легалізована, в законодавчому плані конституйована інституціональна система, найважливіший аспект (зміст) якої – політико-державно-правовий, В.С. Журавський виділяє дві основні групи функцій політичної системи: загальні функції, які виконує політична система в цілому, до яких вчений відносить загальнорегулятивну функцію у найширшому її розумінні, і особливі функції, які виконують окремі суб'єкти та інститути політичної системи [67, с. 23-24].

Незважаючи на зовнішню уніфікованість функціональної складової для будь-якої моделі політичної системи, слід застерегти, що, як і у разі описаної вище залежності характеру елементного складу, якісний зміст певної функції залежить від конкретного типу системи. Так, наприклад, за демократичної системи управлінська функція реалізується, спираючись головним чином на відповідні демократичні цінності, такі як врахування прав та свобод людини і громадянина, можливість досягнення консенсусів між політичними силами тощо. Та навпаки, за недемократичних систем управлінська функція розраховує, перш за все, на засоби державного примусу та залякування суспільства. На прикладі ж регулятивної функції, за демократичного суспільства законодавство буде відігравати роль гаранта прав та свобод людині і громадянина, в той час як в авторитарній чи тоталітарній системах воно буде виступати забезпечувальним інструментом для влади.

Наведені класифікації здійснюваних функції дозволяють зробити висновок про те, що основним завданням системи є максимальне використання ресурсів суспільства з метою оберігання та зміцнення даної політичної системи.

Завершуючи питання функціональної складової, слід резюмувати, що для повного уявлення про категорію політичної системи буде замало

використання лише структурного та інституційного методів, адже виявити окремі сторони існування системи, перш за все, у її взаємодії із внутрішнім та зовнішнім середовищем, можливе при використанні також функціонального методу.

Зрозумілим є те, що серед всієї існуючої в світі множини політичних систем різних суспільств та держав, абсолютно схожих не існує. Не важко серед них побачити такі, що за своїми якісними характеристиками є полярно різними. Але, окремі системи групи поєднують спільні риси, що дозволяє їх типологізувати.

Кількість підходів до типологізації політичних систем дуже велика. Класифікувати політичні системи намагались від стародавніх часів до сьогодення. Підставами до цього слугували різні критерії. При ознайомленні навіть з найпоширенішими, стає зрозумілим, що дана тема є предметом для окремих досліджень. Вважаємо доцільним, навести певне коло підходів, яке одночасно позначить різноманітність уявлень про типології політичних систем, еволюцію проблеми та відобразить її теперішній стан.

Цілком доцільним з методологічних міркувань вбачається виділення серед класифікаційних моделей політичних систем «полярних» та «мережевих» або «координативних» класифікацій. В середину перших завжди покладено певні «методологічно-класифікаційні полюси», кожен в даному випадку виступає в якості універсального критерію для визначення змісту конкретної політичної системи. До цієї групи, зокрема, належать такі класифікації, які виділяють у якості полюсів демократію та авторитаризм (дворівнева модель), або коли до них додається ще тоталітаризм (трирівнева модель). До мережевих же слід відносити всі ті типології, в яких політичні системі розміщені через застосування цілої низки критеріїв [231, с. 83-87]. Навіть стислий огляд існуючих класифікацій дає змогу переконатися у переважній поширеності мережевих моделей, що виправдано більшим методологічним потенціалом різноманітних перемінних передбачених

відповідними типологіями, який дозволяє виводити максимально предметні за змістом види політичних систем.

В трактаті «Політика» Арістотель веде мову про форми державного устрою. Спочатку мислитель розділяє вірні форми, які «спрямовують до загального щастя», тобто орієнтовані на загальні інтереси та помилкові, які відрізняються від перших тим, що засновані на деспотичних засадах і спрямовані на захист власних бажань. Потім із вірних форм мислитель виокремлює монархію – царську владу, аристократію – владу небагатьох та політію – правління більшості в інтересах загальної користі. Завершуючи ж свою основоположну класифікацію, Арістотель називає відхилення від вірних форм: від монархії – тиранію, від аристократії – олігархію та демократію від політії [6, с. 76].

Заперечуючи політологам, які ототожнюють наведену арістотелевську класифікацію форм державного устрою із типологізацією політичних систем суспільства, критичні зауваження висловлюють В.Г. Абрамович та І.В. Телелим. Вчені наголошують, що виокремлені Арістотелем поняття є формами держави, адже у ті часи про поняття політичної системи, а тим більше її типологізацію навіть не йшлося. Резюмуючи над впливом давньогрецької класифікації, дослідники відзначають, що вона не наближує до вирішення проблеми. [1, с. 66].

Однак, автор даного дослідження розділяє наведену критику частково. Так, якщо брати до уваги вже наведені характеристики, притаманні феномену політичної системи суспільства в її сучасному розумінні, то невідповідність ним змісту арістотелевських «форм державного устрою» є очевидною.

Проте, не дивлячись на те, що головним критерієм поділу Арістотеля виступає кількість правлячих та їх доброзвичайність, власне форма державного устрою представляє собою важливішу характеристику держави, яка в певному обсязі зумовлює зміст політичної системи. Принаймні, нескладно уявити, що за своїми ознаками арістотелевські монархія, аристократія або політія будуть нагадувати моделі політичних систем із

демократичними засадами, а тиранія та олігархія, навпаки, будуть мати недемократичне забарвлення. Отже, якщо розглядати проблему політичної системи в її розвитку, приділення уваги до класифікації Арістотеля є обов'язковим, оскільки дозволяє наблизитись до перших уявлень про організацію суспільства.

До цінного емпіричного матеріалу можна віднести і типи легітимного панування М. Вебера, що дозволяють типологізувати політичні системи через характер сприйняття суспільством влади.

Так, німецький соціолог та філософ виділив три типи легітимного панування, яке може бути: раціонального, традиційного та харизматичного характеру і які уособлюють легальне, традиційне і харизматичне панування відповідно.

Легітимність першого типу засновується на вірі в те, що встановлений порядок є легальним, а панування – законним. За таких умов люди сприймають і підкорюються законно встановленому та існуючому порядку, визнаючи формульну законність його правил.

Вірування у святість традицій та легітимність заснованого на них авторитету становить основу легітимності традиційного панування. В даному випадку людина підкорюється правителю, влада якого заснована на традиціях, що шануються із звички.

Харизматичне ж панування передбачає наявність у лідера незвичайних особистих здібностей в його святості, героїзмі або зразковості тощо [32].

Класиками марксизму, виходячи з класового пріоритету, виправданою вбачалася класифікація соціально-економічних структур суспільства на рабовласницьку, феодальну, буржуазну та соціалістичну.

Сучасний етап розвитку типології політичних систем є здобутком біхевіористської революції в політичній науці 1950-1960 років у США. Швидке поширення поведінкового підходу стало наслідком загального незадоволення досягненнями класичної політичної науки.

Одну з найвідоміших на сьогодні класифікацій було запропоновано американським соціологом Е. Шилзом, який між традиційними демократією і тоталітаризмом розмістив «опікувану демократію» із гіпертрофірованою виконавчою владою, «модернізовану олігархію», що характеризується домінуючим становищем військової або громадянської бюрократії та «традиційну олігархію», для якої є властивим династичне правління та відповідне бажання зберегти свою владу [Цит. за: 230, с. 39-40].

Американській політолог Р. Даль запропонував класифікацію політичних систем, в основу якої було покладено критерії ступеня визнання прав опозиції («припустимість суспільного протесту»), зокрема, виборчого права громадян та відсотка населення, що має право на більших або менших засадах контролювати та протидіяти діям уряду («інклюзивність»). Таке підґрунтя дозволило вченому виокремити закриту гегемонію, інклюзивну гегемонію, конкурентну олігархію та поліархію.

Закритою гегемонією є така система, за якої можливість існування опозиції або взагалі виключена або її участь є мізерною, а громадськість немає жодних контрольних повноважень щодо впливу на хід політичних подій.

На відміну від першої моделі, більший обсяг прав для опозиції передбачений конкурентною олігархією, яка виступає більш ліберальною формою, однак участь народу залишається невисокою.

Формою, яка є антиподом конкурентній олігархії, є інклюзивна гегемонія, результати якої, за використання вищенаведених критеріїв, є протилежними, коли ступінь залучення до політичного процесу населення є високими, в той час як рівень конкуренції залишається низьким.

На місті ж поліархій, дослідник майже готовий розмістити демократію, однак, виходячи з міркувань щодо відсутності на політичній карті такої форми в її абсолютному вигляді, залишає поліархію у якості такої моделі, якій властиві високий рівень опозиції та політичної конкуренції, а участь

громадян у суспільно-політичному житті є повноправною та гарантованою [48, с. 9-13].

Серед всієї множини підходів до класифікації політичних систем, запропонованих в різні часі, на виділення в окремий самодостатній напрямок заслуговує низка класифікацій, автором яких є Г. Алмонд.

Відомою є класифікація запропонована Г. Алмондом у статті «Порівняння політичних систем» 1956 року. Застосувавши кретирії политичної культури та рольової структуризації, вчений виокремлює англо-американську, доіндустріальну або частково промислову, тоталітарну та континентальну європейську системи.

Співвітчизник Г. Алмонда А. Лейпхарт відзивається про дану класифікацію як про найвизначнішу з всіх подібних, які були запропоновані на той час [121, с. 40].

Український же дослідник І.В. Гладуняк, ґрунтовно проаналізувавши дану класифікацію, окремо підкреслює той факт, що її розробка, яка, на думку автора, є максимально застосовною до всієї множини світових політичних систем, стала відповіддю американського вченого на існуючі на той час партикулярні, регіональні, політичні та функціональні класифікації, які з позиції політичної теорії не могли вважатися задовільними [41, с. 33-39].

В даній класифікації англо-американській системі властива гомогенна світська політична культура. Рольова структура є високодиференційованою, організованою та бюрократизованою, характеризується стабільністю рольових функцій, можливістю дифузії влади та впливу в середині політичної системи.

Для доіндустріальної політичної системи є типовою змішаність політичних культур, низький рівень структурної диференціації, який породжує високу ступінь взаємозамінності ролей.

Тоталітарні системи відрізняються однорідною політичною культурою, проте, яка носить штучний характер через неможливість надати реальну оцінку ступеню сприйняття влади суспільством за фактичної відсутності

демократичних громадських інституцій. Дана модель політичниої системи характеризується також переважанням примусових ролей та функціональною нестабільністю їх влади.

Відмінністю континентальної європейської політичної системи є фрагментація її політичної культури на історичні типи субкультури, внаслідок чого вона має нерівний характер розвитку. Вказана обставина тягне і відповідне розділення рольової структури на підсистеми. Відмінністю рольової складової є також її схильність до взаємозамінності і як слідство наявності постійної небезпеки встановлення тоталітаризму через прорив меж політичних субкультур [256, p. 391-409].

Більш складна за змістом класифікація політичних систем була розроблена Г. Алмондом у 1960-х роках у співавторстві з Б. Пауеллом. На відміну від тієї, про яку йшлося вище, дана типологія відрізняється більшою кількістю перемінних, більш предметною градацією та застосуванням еволюційного критерію. Покладення ж в основу поділу рівня структурної диференціації та культурної секуляризації, одразу дозволило виділити три класи систем: примітивні системи з хиткою політичною структурою із мінімальною структурною диференціацією і домінуванням парафіяльної політичної культури; традиційні з диференційованими політико-управлінськими структурами, де переважає підданська політична культура; модерні з диференційованою політичною інфраструктурою і партисипаторною політичною культурою.

Через перемінну «внутрішньосистемної автономії», що передає ступінь розвинення і диференційованості інститутів політичної участі і контролю, з наведених класів дослідники виокремлюють шістнадцять типів систем.

З класу модерних, окрім секуляризованого міста-держави, що практично вже не знаходить себе на політичній карті світу, слід виділити мобілізаційні демократичні, мобілізаційні тоталітарні й авторитарні, домобілізаційні демократичні й авторитарні системи.

Серед мобілізаційних демократичних систем з позиції утвердження демократії найбільшу увагу привертають однойменні системи з розвинутою внутрішньосистемною автономією, з їх розвинутими партійними системами, інститутами груп інтересів та ЗМІ; демократії з обмеженою внутрішньосистемною автономією, де, на відміну від попередньої форми вказані інститути більш слабкі, однак спостерігається схильність до об'єднання в коаліції; демократії з низьким ступенем внутрішньосистемної автономії з пануванням однієї політичної сили.

В складі авторитарних систем авторами типології розміщені радикально-тоталітарні і консервативно-тоталітарні, основний зміст яких визначається другим словом в наведених словосполученнях, та консервативно-авторитарні і модернізовані авторитарні, які характеризуються як такі, де, замість плюралістичних засад, реалізується авторитарна держава, що підтримується населенням на радикальних і націоналістичних гаслах.

Клас модерних систем замикають домобілізаційні демократичні й авторитарні системи, де для перших типовою є наявність сильніших традиційних культур за формальні демократичні інститути, а для других характерне стале авторитарне управління з вкрай низьким рівнем залучення населення до політики [213, с. 32-35; 230, с. 41-43].

В роботі «Порівняльна політологія сьогодні. Світовий огляд», Г. Алмонд, у першу чергу, класифікує політичні системи на демократичні та авторитарні або недемократичні, вважаючи даний поділ найбільш визначальним. Після чого, з авторитарних систем, у залежності від обсягу прав громадянина, вчений виокремлює олігархії та тоталітарні системи. Цінним, уявляється зауваження вченого, що всі тоталітарні системи авторитарні, однак більшість авторитарних систем не є тоталітарними [214, с. 63-64].

Через варіювання критеріїв структури суспільства: «багатоскладове суспільство» або «гомогенне суспільство» та поведінки політичних еліт: співробітництво або суперництво, вибудовує власну типологію політичних

систем А. Лейпхарт. В результаті вчений отримує деполітизовану, співсуспільну, центрострімливу та відцентрову демократії.

Перша модель є втіленням гомогенного суспільства, коаліційних засад у співробітництві політичних еліт, врахування суспільних інтересів. Між тим, одночасно деполітизована демократія через дестабілізуючий вплив опозиції, яка здатна на висунення навіть радикальних вимог, не відрізняється високою усталеністю.

Співсуспільні демократії є стабільними системами, які репрезентовані співробітництвом політичних еліт, що, на думку А. Лейпхарта, є основною відмінністю такого типу та багатоскладовим суспільством. Як зазначає дослідник, «За співсуспільної демократії відцентрові тенденції, властиві багатоскладному суспільству, урівноважуються установками на взаємодію та відповідною поведінкою лідерів різноманітних сегментів суспільства» [121, с. 36].

Подібно алмондовській англо-американській політичній системі, центрострімлива демократія характеризується гомогенними суспільною структурою та політичною культурою, що зумовлює стабільність такої моделі.

Будучи ідентичною континентальній європейській політичній системі Г. Алмонда, відцентровій демократії властиві багатоскладова суспільна структура та виражена конфронтація у поведінці еліт. Вказані обставини разом із фрагментарною політичною культура обумовлюють крайню нестабільність системи даного типу [121, с. 143-145].

Всебічної уваги заслуговує типологія політичних систем, що запропонована професором політології в Університеті Сан-Дієго Ч. Ендрейном у монографії: «Порівняльний аналіз політичних систем. Ефективність здійснення політичного курсу та соціальні перетворення». В основу класифікації дослідник поклав три критерії: культурний, структурний та поведінковий. Перший характеризується властивістю культурних цінностей формувати політичні завдання, другий – власними

повноваженнями структур: урядів, партій, соціальних об'єднань всередині держави та іноземних інститутів для впливу на процес, а третій – поведінкою політиків та простих громадян.

З наведених підстав учений розділяє народну (племінну), бюрократичну, погоджувальну та мобілізаційну системи, а співвідношення названих культурного, структурного та поведінкового критеріїв визначає якісний зміст окремої системи.

Народні системи стають бездержавними суспільствами з надзвичайною близькістю між правителями та підлеглими. Ознакою даного виду політичної системи є гармонія між виробничою діяльністю та духовно-моральними цінностями.

Бюрократичні системи характеризуються суворим контролем за населенням з боку держави. Спостерігається розрив між матеріальними інтересами та моральними цінностями.

Політична система погоджувального типу забезпечує умови для реалізації плюралізму з помірним державним контролем над соціальними групами та визнанням конкуренції інтересів таких груп. Прийняття відповідальних політичних рішень передбачає досягнення бажаного консенсусу між сторонами. Типовою для такої системи є невелика відстань між політичними лідерами та населенням, де перші згодні на компроміс, а для останніх створюються вільні можливості для активної участі у політичному процесі. Громадянин може розраховує на отримання благ як за допомогою ринку, так і влади. Прилучення до релігійних цінностей здійснюється через відповідні інститути, в чому знаходить своє місце і диференціація церкви та держави.

На відміну від погоджувальної моделі, для мобілізаційної політичної системи, яка апріорі більш за інші схиляється до соціалізму, є типовим – нерозподіл матеріальних інтересів, удосконалення охорони здоров'я або загальна індустріалізація, тобто надання цим «мирським» завданням характеру «священнодійства». Серед ідеалів убачається політико-економічна

рівність, активна участь громадян у суспільному житті тощо. Влада керує «сильною» державою та визначає політичну діяльність населення, в той час як останнє отримує саму малість самостійності. Характерною є велика політична дистанція між владою та громадянами.

У подальшому Ч. Ендрейн продовжує цю класифікацію через виділення підтипів наведених систем.

Виходячи із ступені розвинення мережі інститутів управління з народних систем, учений виокремлює системи збирачів і мисливців та аграрного типу. Стосовно останнього типу, на відміну від першого, суспільству була властива, хоч і не відносно розвинена, але функціонуюча система інститутів, що мала вплив на процеси прийняття політичних рішень.

Бюрократичні авторитарні системи Ч. Ендрейн поділяє на аграрні та такі, що індустріалізуються. Аграрні системи характеризуються мінімальною впливовістю елітарних груп на політику у порівнянні з владою монарха, як правило, відсутністю партій, помірно розвиненими відносинами із зовнішнім світом, визначною роллю особистих зв’язків при висуванні на керівні посади. Для політичних систем, які індустріалізуються, на відміну від аграрних, є типовим певний ступінь впливовості на політичний процес приватних компаній, формалізований інститут політичних партій, більш широка зовнішня політика, пріоритет матеріальних цінностей над моральними та більша значущість професійної підготовки державних чиновників.

В залежності від ступеня участі населення в політиці та інституціоналізованій груповій конкуренції Ч. Ендрейн поділяє погоджувальні системи на конкурентні олігархії та плюралістичні демократії. Знаходження у влади змагальної демократії крупних бізнесменів та інших впливових особистостей тягне бажання таких осіб бачити у влади собі подібних та зберегти незмінним суспільно-політичний статус привілейованих груп. Плюралістична демократія, що передбачає участь у політичному процесі як можна більшого кола груп інтересів, опосередковує ширші як виборчі права індивідів, так і права бути представленими у владі самими.

Із системи мобілізаційного типу Ч. Ендрейн виділяє популістські та елітистські підтипи, яких відрізняють рівень рольової спеціалізації, структура та стиль керівництва. Якщо для популістської системи характерним є низький рівень рольової спеціалізації, за якого центральне місце в політичному процесі належить рядовому громадянину, то для елітистського підтипу головними учасниками процесу прийняття політичних рішень є особи, що виконують спеціальні ролі: бюрократи, менеджери, технічні спеціалісти тощо. За елітистської системи, на відміну від популістської, ідеологічним відносинам між лідерами та населенням властиві більша політична ієрархічність [234, с. 19-109].

Розглянувши основні підходи до класифікацій політичних систем, розроблені західною політологічною наукою, автор дослідження «Типології політичних систем: основні підходи» О. Фісун доходить висновку про врахування сучасними типологіями, окрім характеру держави, також способу відтворення політичної сфери в цілому. Водночас дослідник, з одного боку, підкреслює результативність від виходу наукового інтересу за рамки досліджень розвинутих країн Європи й Америки, а з другого – застерігає про нестандартність посткомуністичних, зокрема, пострадянських держав, яка дуже часто не вміщується в традиційні класифікації політичних систем [230, с. 50].

Типовим та виправданим для радянської політологічної думки, з огляду на тогочасні політичні орієнтири, є розподіл Ф.М. Бурлацьким у якості самобутніх, політичних систем, відповідно до існуючих на той час суспільств, на такі, що існують у межах соціалістичних, капіталістичних країн та країн, що розвиваються [182, с. 4].

Автори «Курсу лекцій з політології» за загальною редакцією І.С. Дзюбка пропонують три головні моделі політичних систем: командну, змагальну та соціопримирливу.

Командній політичній системі властиві інтеграція, централізоване об’єднання структур навколо «центру», неприймання плюралізму, командний

стиль управління, пригнічення опозиції та «інакомислячих», культ партійно-державного лідера, обмеження прав та свобод громадян, підвищення ролі силових структур тощо.

Антиподом командній виступає змагальна політична система. Серед її ознак: політичний плюралізм, різні центри прийняття політичних рішень, визнання рівності й гарантій прав людини та громадських об'єднань, адекватне застосування заходів примусу, коли вони не є гарантією влади, зв'язок політичної системи і саморегуляції суспільства в економічній, соціальній, духовній та інших сферах життя тощо.

За соціопримирливою системою у змаганні за досягнення політичних цілей на перший план висуваються соціальні проблеми, застосовуються компромісні шляхи, командні методи керівництва є неприйнятними, політичне управління характеризується професіоналізмом, політичний плюралізм передбачає певні обмеження панівних сил, наявний високий рівень політичної культури, підтримується соціальна справедливість, застосовуються певні обмеження щодо власності та розподілу доходів, реалізуються соціальні програми, права та свободи людини мають високий рівень захисту тощо [186, с. 107-109]. Викладену точку зору поділяють також В.Г. Абрамович та І.В. Телелим [1].

За класифікацією політичних систем, яку наводить Ф.М. Рудич, системи поділяються за ступенем централізації влади та типом цінностей на тоталітарні, ліберально-демократичні, демократичні та конституційні [183, с. 15].

Заслуговує певної уваги і позиція В.С. Журавського щодо неправомірності виділення четвертого типу – конституційної правової системи наряду зі розповсюдженим розподілом на демократичні, авторитарні та тоталітарні. Вчений міркує, що, за інших політичних систем, основою національного законодавства певних країн також можуть бути конституції [67, с. 13].

З позиції формаційного підходу (тобто відповідно етапам історичного розвитку) О.О. Долженков в руслі загальновизнаної класифікації за радянські часи наводить рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та комуністичну систему. Наголошуючи на схильності такої класифікації до різноманітних уточнень, учений згадує спроби виділення в якості окремого типу «азіатського способу виробництва», об'єднання перших двох форм у «докапіталістичну формацію» та виділення на ряду з комуністичною, соціалістичною формації [59, с. 112–118]. Доказом потенційної варіативності, а тим більше еволюційної характеру наведеної типології є також виділення в якості окремого типу посткомуністичного суспільства [39, с. 60].

Розглядаючи один з критеріїв класифікації політичних систем тип суспільства, а саме – культурологічний підхід, С.Д. Гелей та С.М. Рутар відокремлюють західне, східно-православне, мусульманське, латиноамериканське, південно-східне азіатське, індуське та африканське суспільства, а через цивілізаційний підхід – аграрне, індустріальне, постіндустріальне або високорозвинене, середньо розвине, перехідне та традиційне (слаборозвинене) суспільства. [39, с. 60-62].

Розглянувши низку класичних та сучасних типологій, слід зазначити, що саме класифікація політичних систем на демократичні, авторитарні та тоталітарні є такою, що найчастіше застосовується сьогодні, а отже потребує наведення стислого змісту характеристик таких систем.

Не потребує доказів той факт, що на сьогодні демократична система вважається найбільш цінним надбанням історії державотворення. Характеризуючись великим обсягом гарантованих прав та свобод людини, наявністю парламентаризму, багатопартійністю, функціонуванням незалежної виборчої системи, діючим повноважним місцевим самоврядуванням, функціонуванням незалежних ЗМІ тощо, демократія виправдано залишається найпрогресивнішим типом політичної системи суспільства, особливо якщо всі ці положення на тільки задекларовані, але і впроваджені в політичну практику країни.

В загальному розумінні демократією є політична система, за якої громадяни мають та реально користуються всією сукупністю основних та політичних прав і свобод, та де провідні політичні лідери обираються в ході вільних і чесних виборчих процедур і діють в рамках законодавства.

На виборчому аспекті, зокрема, наголошує М. Дюверже, на думку якого: «Саме просте і реалістичне визначення демократії наступне: режим, за якого правлячі вибрані керованими через чесні та вільні вибори [64, с. 414].

При цьому, зрозумілим є те, що абсолютної демократії не існує. Мова може йтися лише про рівень її розвинення.

Виключною ж методологічною цінністю феномена демократії є її властивість виступати в якості мірила у практично всіх класифікаційних підходах, поширених у сучасній політичній науці до питання типологізації політичних систем. Адже якісне становище саме даного інституту дозволяє кваліфікувати певне суспільство як таке, що уособлює той або інший тип політичної системи.

На відміну від демократичного суспільства, основними характеристиками політичної системи недемократичного типу (тобто авторитарного чи тоталітарного) є істотно менший обсяг громадянських прав та свобод, штучний парламентаризм або його відсутність, формально діюча виборча система, обмеження багатопартійності або визнання керуючої ролі однієї партії та, як наслідок, її зрощення з органами державної влади, заборона діяльності опозиційних ЗМІ, застосування силових структур проти груп населення, які незгодні з позицією влади, тощо.

Відомий французький дослідник, професор права і політичних наук Ренського університету Ф. Бенетон визначає авторитарні режими як такі, що «не відповідають законам ліберальної демократії і проте не належать до роду режимів тоталітарних» [11, с. 186].

Беручи до уваги основні риси авторитарної та тоталітарної систем, слід зазначити, що, не дивлячись на всі негативні наслідки, обидві системи є такими, поява та затвердження яких в той або інший час, викликана

необхідністю в цьому самого суспільства. Так, в якості майже класичного прикладу такої «волі народу» можуть виступити результати опитування громадян України, проведеного Центром політичних комунікацій Університету «Україна» та Всеукраїнською асоціацією політичних наук у 2007 році, які в умовах слабкої та неефективної державної влади засвідчили неабияку схильність респондентів до авторитарних (6,0% – монархія) та тоталітарних (5,2% – диктатура) форм політичного режиму [9, с. 71]. Однак, у цьому сенсі є істотні відмінності, зокрема, в наслідках режимів. Так, встановлення авторитаризму, як правило, є реакцію на потребу населення у реформуванні певних сфер життєдіяльності держави, стабілізації у політиці, визначення у напрямах розвитку суспільства, відродження духовних та культурних цінностей тощо. При цьому, такий режим завжди є перехідним становищем суспільства. Якщо більш стримані форми авторитаризму є підґрунтям переходу до демократичних начал, то його крайні прояви схильні до трансформації у тоталітарний режим.

Аналізуючи типологію політичних систем, буде помилковим не згадати про поняття «політичний режим». З одного боку, дані дефініції виглядають максимально прирівняними одна до одної, а з другого – повністю самодостатніми.

Так, С.Д. Гелей та С.М. Рутар одним з критеріїв класифікації політичних систем бачать тип політичного режиму та виділяють тоталітарний, авторитарний, олігархово-клановий та ліберально-демократичний режими [39, с. 60-62].

З іншого боку, стає зрозумілим, що тип політичного режиму в конкретно взятій державі не завжди відповідає законодавчо закріпленій політичній системі. Особливо це стосується країн, конституційно-правовий устрій яких побудований на демократичних засадах. Так, чимало сучасних країн, одночасно із формально закріпленими демократичними конституційними нормами, характеризуються неповним їх дотриманням, а інколи і абсолютним ігноруванням зі сторони влади.

Наприклад, згідно ст. 1 Конституції України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою [102]. В реальності ж назвати українську державу демократичною можливо лише з великою долею умовності, адже фактичне функціонування майже всіх первинних демократичних інституцій відверто викликає незадоволення суспільства та, як наслідок, широке коло питань до влади.

В той же час у якості прикладу крайнього дисонансу реального політичного режиму із проголошеним та закріпленим у законі, варто привести Конституцію СРСР 1936 року, яка формально видавалася демократичною, в той час як це не завадило затвердженню одного з найбільш жорстоких режимів [170, с. 170].

Існує думка, коли поняття політичного режиму застосовується як основна перемінна політики. Саме з такою роллю режиму погоджується Ф. Бенетон, на думку якого, зокрема, відмінність між режимами є головною відмінністю, яка найбільшою мірою сприяє упорядкуванню політики [11, с. 155-166]. Така точка зору є абсолютно зрозумілою, як і схильність вітчизняного наукового інтересу на користь проблеми політичної системи. Так, необхідність осмислення краху радянського тоталітаризму та дискурс навколо трансформаційних процесів роблять феномен політичної системи більш привабливим по відношенню до поняття режиму, яке є більш проблемним за сталої системи.

Отже, політичний режим є способом, у який політична система реально існує. Іншими словами, якщо політична система – це закріплені конституційно-правовий устрій держави, права та свободи людини, повноваження державних органів, статус ЗМІ, положення виборчої системи, права громадських організацій тощо, то політичний режим – це реальний стан виконання цих положень у житті та наслідки такого виконання, а отже, на думку дисертанта, дані поняття можна співвідносити як «вихідні дані» та

«кінцевий результат». На відміну від політичної системи політичний режим немає внутрішньої будови, а існує лише у вигляді способу реалізації влади.

Завершуючи огляд наведених типологій, вважаємо доцільним відзначити наступну особливість. З наведених класифікацій політичних систем можна виділити такі, що в силу певного критерію побудови типології мають різні назви, однак є схожими за змістом. Сам Ч. Ендрейн порівнює свій «елітистський мобілізаційний тип» із тоталітарною системою [234, с. 110]. На думку ж дисертанта, риси тоталітаризму притаманні і популістським системам, а отже і мобілізаційній моделі взагалі. Так, популістський тип навіть за більш низького рівня рольової диференціації може передбачати наявність головної ознаки тоталітарної системи – тотального контролю над суспільством. Фактично неможливо знайти розбіжності як між тоталітарною та командною, так і між демократичною і змагальною системами, а, отже, між ними можна поставити знак рівності. Бюрократичні авторитарні системи Ч. Ендрейна в інших типологіях, де виділяються власне авторитарні системи при збереженні практичного навантаження, фактично лише позбавляються приставки «бюрократичні» та є схожими із олігархічними системами Г. Алмонда. З метою уникнення географічних ототожнень, сам А. Лейпхарт зазначає, що його центробіжна та центростримлива демократії практично є тим самим, що континентальна європейська та англо-американську системи Г. Алмонда [121, с. 143]. Схожими вбачаються ліберально-демократичний режим С.Д. Гелея та С.М. Рутара та погоджувальна модель Ч. Ендрейна, яка є по суті демократичною політичною системою суспільства, з більшим або меншим затвердженням демократичних засад.

Та в будь-якому випадку слід зазначити, що на сьогодні політичних систем, які б повністю відповідали будь-якому з наведених різними авторами типів, не існує. Найрозповсюдженішим на сьогодні буде тип політичної системи, який поєднує певні риси окремих систем, нехай навіть із істотною перевагою чи то в бік демократії, чи то в бік тоталітаризму. Так, наприклад, країни з ознаками тоталітаризму, не говорячи вже про авторитарні держави,

вимушені під тиском міжнародної спільноти або пом’якшувати державну участь у тих або інших сферах життя суспільства, або принаймі заперечувати проти «безпідставних» звинувачень, якщо такі є.

Висновки до першого розділу

Політична система суспільства є складним за змістом і функціональним навантаженням поняттям, яке продовжує представляти актуальний напрям досліджень у політологічній науці.

У визначенні поняття «політичної системи суспільства» існують соціологічна та правова концепції. Перша бере свій початок із соціологічного знання. В цьому розумінні вона є частиною соціальної системи та представляє механізм, що має «вхід» і «вихід» та перетворює сигнали, які надходять з оточуючого середовища на політичні рішення. Дана концепція створює певне уявлення про визначальні принципи функціонування системи і навіть дозволяє отримати відповіді на певне коло запитань у практичному застосуванні. Проте, внаслідок істотної долі абстрактності, застосування такої моделі в грунтовному дослідженні здатне привести до суттєвих ускладнень в отриманні результатів.

Значно більший емпіричний потенціал у порівнянні із соціологічною має правова концепція політичної системи. Даний підхід привертає істотно більше уваги в політологічному дискурсу та визначає її як низку формальних та неформальних політичних інститутів, регулюючих життя суспільства та забезпечуючих стабільність його існування.

Якщо в рамках соціологічної концепції уявлення про політичну систему є практично сталим, то правова концепція дозволяє науковцям наголошувати на тих або інших характеристиках даного феномену. Якщо одні автори відзначають головним інституціональне підґрунтя політичної системи, чого притримується і автор даного дослідження, то інші більше звертають увагу на законодавче забезпечення, первинну спрямованість на обстоювання інтересів панівних класів, концентрацію владних ресурсів тощо.

Ядром політичної системи є держава в особі її органів, діюча за принципом розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Здійснюючи по відношення до суспільства внутрішню та зовнішню політику, держава одночасно не може існувати без першого, оскільки вони є частиною одного організму.

Питання елементного складу та підсистем, що виділяються, є дискусійним та одночасно таким, що дозволяє виділити основні підходи. На думку дисертанта, до елементів політичної системи належать політична організація суспільства, засоби масової інформації, правові норми, принципи та традиції, політична свідомість та політична культура, які об'єднані в інституціональну, інформаційно-комунікативну, нормативно-регулятивну та культурологічну підсистеми. В складі політичної організації суспільства особливу роль відіграють політичні партії, вплив яких в демократичних країнах із розвинутим плюралізмом на формування ключових виборчих органів багато в чому є вирішальним.

Проте, як виявляється, на сьогодні застосування лише системного аналізу вже є недостатнім і нездатне забезпечити якісне порівняльне дослідження. Тому мова йдеться про застосування також функціонального методу дослідження, який на сьогодні фактично набрав статусу найбільш застосовного, оскільки дозволяє як найбільше розкрити зміст та характер політичної системи суспільства.

Функціональне навантаження політичної системи суспільства також піддається аналізу в рамках соціологічної та правової концепції. Якщо в рамках першої концепції, фундаментальними є функції «входу» та «виходу», що уособлюють вплив політичної системи на оточуюче середовище, то друга представляє функції в рамках, в яких протікають політичні процеси. Функції правової концепції головним чином зібрані навколо напрямів визначення стратегії розвитку суспільства та узгодження суспільних інтересів.

Характер функціональної складової залежить від типу політичної системи суспільства, чим зумовлене більше або менше орієнтування функцій на задоволення потреб суспільства або держави.

Питання типологізаціїї, що посіло видне місце у політологічному дискурсі у другій половині ХХ сторіччя, коли з'явилися перші класичні моделі, на сьогоднішній день потребує, на переконання дисертанта, підсилення новими актуальними ідеями, що мають принести нові типи, зокрема, для посткомуністичних держав, про які не можна говорити як про такі, що розвиваються в одному напрямку.

Досі залишається актуальним поділ політичних систем на демократичні, авторитарні і тоталітарні. Проте, через лише поодиноке існування в чистому вигляді, здебільшого дані феномени являють скоріше емпіричні масиви, що утримують в собі набори методологічних характеристик для аналізу окремих політичних систем.

Разом з тим, у ХХІ сторіччі продовжують утворюватися нові держави та відбуватися глобалізаційні процеси, що призводить до виникнення нових суспільств та зміни існуючих.

Враховуючи викладене, не дивлячись на сталість поняття «політична система суспільства» в західній політичній науці та відносну активність щодо його розробки у вітчизняній, воно має еволюційний потенціал, опосередкований великим науковим та практичним інтересом.

РОЗДІЛ ІІ
ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА СНД

2.1. Трансформація політичних систем країн Центрально-Східної Європи посткомуністичної доби

Розпад Радянського Союзу та крах «реально існуючого соціалізму» [237, с. 222-229], що зумовили зміну суспільно-політичних устроїв країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), у якості яких обрано для дослідження

Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина та Чехія, стало тією масштабнішою геополітичною подією, яка позначила впевненість та стабільність загальносвітової тенденції становлення і зміцнення демократії та, навпаки, послаблення позицій тоталітаризму.

Одночасно декілька народів держав, що утворилися внаслідок розпаду СРСР та Чехословаччини, а також тих держав ЦСЄ, які, подібно першим, звільнилися від «залізної завіси», опинилися перед вибором шляху подальшого розвитку. Відносно невеликий проміжок часу, протягом якого відбулися ці події та кількість заяв про прагнення до затвердження демократичних цінностей, яка походила від нових політичних еліт, навіть частково виправдовують ілюзію, яка охопила такі суспільства, про неминучу зміну політичного курсу та, як наслідок, – покращення життя суспільства. Так, на перший погляд, схожі умови, в яких водночас опинилися різні суспільства, та рівні можливості для досягнення проголошених цінностей, давали підстави очікувати, якщо не на однаково високі, проте в будь-якому випадку значні результати.

Між тим, більш як двадцятирічний перехідний період «незалежного» розвитку країн колишнього СРСР та ЦСЄ дав настільки різні результати, що вони не тільки стали предметом глибокої та тривалої дискусії щодо причин таких різних наслідків політичних трансформацій, а істотною мірою каркасом для подальшого розвитку політичної науки.

На думку автора, результати трансформації країн, які розглядаються в роботі, черговий раз дали змогу переконатися в тому, що результатом трансформації процес якої хоча і «спрямований на встановлення стійкого і стабільного порядку, регулювання ходу політичної динаміки» [206, с. 121] не завжди є перехід до демократії, адже іноді умовний авторитарний бар’єр виявляється вкрай важким для подолання. В останньому ж випадку вірніше буде говорити про демократичний транзит, як про процес, що не обов’язково має завершитися затвердженням демократичних засад існування суспільства, хоча і має таку мету.

Слід відзначити, що, не дивлячись на те, що трансформації країн ЦСЄ та СНД є складовими однієї хвилі демократизації, серед них можна виділити і такі, зміни суспільно-політичного устрою у яких відбувалися за вкрай протилежними сценаріями. Так, якщо мирне повалення авторитаризму у Чехословаччині при всій своїй масовості набуло форм «оксамитової революції», кульмінацією жорсткої зміни режиму в Румунії була страта комуністичного лідера Н. Чаушеску разом із дружиною.

Разом з тим, хід суспільно-політичних змін розрізнявся не тільки за способом зміни влади а й за подальшим вибором державотворчого інструментарію. Так, Угорщиною, яка намагаючись обійти «жахи комунізму і капіталізму» та проводячи градуалістську політику поступового реформування, що виступила чинником плинної інтеграції до Європейського Союзу (ЄС) [42, с. 356-361], було обрано так званий «третій шлях». Чеські еліти запропонували радикальний шлях реформування. Польща та інші країни регіону середній, тобто поміркований [19, с. 147; 21, с. 795].

Незважаючи на велику кількість ґрунтовних досліджень, присвячених даній проблемі, її все ж не можна вважати її вичерпною. Тому приводи для подальшого розмірковування про причини такого відмінного розвитку цих країн є актуальними дотепер.

Широкі можливості у вивченні процесу реформування політичної системи України в контексті трансформаційних процесів, що відбуваються у країнах ЦСЄ та СНД, надає застосування компаративного методу, як такого, що дозволяє виявити відмінності у розвитку окремих елементів та політичної системи в цілому.

Враховуючи те, що у якості типових елементів політичної системи суспільства було розглянуто політичну організацію суспільства, засоби масової інформації, правові норми, принципи та традиції, політичну свідомість та політичну культуру, то виявлення відмінностей на рівні саме цих складових дозволить зробити загальні висновки про особливості процесу

модернізації політичної системи України у порівнянні з аналогічними процесами ЦСЄ та СНД.

Як вже зазначалося, головним елементом політичної організації суспільства, як і політичної системи суспільства взагалі є держава.

Визначаючими трансформаціями, що відбулися на рівні держав ЦСЄ, стали зміни, що торкнулися форм державного устрою та державного правління. Так, 1 січня 1999 р. Чеська і Словацька Федеративна Республіка (ЧСФР) розпалася на унітарні Словацьку Республіку та Чеську Республіку.

Словаччина, Чехія та Угорщина обрали парламентську форму правління, яка теоретично, за рахунок створення максимально сприятливіших умов для розвитку багатопартійності, вважається такою, що більше сприяє розвитку і затвердженню демократії. Болгарія, Польща і Румунія стали президентсько-парламентськими республіками. Проте, саме трансформація партійних систем держав ЦСЄ стала однією з первинних та визначальних ознак у загальній трансформації політичних систем цих країн взагалі, адже відмова від однопартійної гегемонії відразу створила умови для розвитку інших численних атрибутів демократичного суспільства. Сприймаючи ж ступінь впливовості політичних партій та їхню визначальну роль як головних акторів демократизації, можна стверджувати, що особливості у розвитку цього інституту є первинним та найбільш наглядним критерієм в загальній оцінці трансформації відповідних суспільств.

Переходячи до опису трансформаційних змін, що відбулися на рівні партійної складової політичних систем країн ЦСЄ, слід враховувати, що одним із основних завдань посткомуністичної трансформації мало стати становлення дієвої багатопартійної системи. І загалом, в цих країнах за два десятки років у вельмидостатньому ступені було реалізовано принцип плюралізму.

Огляд трансформацій партійних складових держав ЦСЕ уявляється доцільним зробити в розрізі фаз демократичних транзитів, а саме: лібералізації, демократизації та консолідації. Разом з тим наявна і певна

обмеженість даної методики, адже враховуючи той факт, що «liberalis» в перекладі з латинської означає «вільний». Важко не погодитись з німецьким дослідником Клаусом фон Байме, на думку якого: «Фаза лібералізації спостерігалася лише там, де зміна системи сталася за допомогою пакту (Польща, Угорщина)» [Цит. за: 175, с. 65].

Найбільш сприятливою для становлення опозиційної політичної сили виявилася фаза лібералізації у Польщі, де загальнонаціональний рух «Солідарність», хоча офіційно і перебував на нелегальному положенні, показав себе найбільш дієздатним та ефективним за всі подібні течії опору в державах ЦСЄ. Хоча необхідно і відзначити, що такому «привілейованому» положенню «Солідарність» зобов'язана одному з найбільш м'яких комуністичних режимів, що характеризувався «поєднанням у межах марксистської ідеології ліберального та соціального моментів» [20], та, перш за все, певній поблажливості самої Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП), що разом із Об'єднаною селянською партією (ОСП) та Демократичною партією у складі Фронту національної єдності становила партійну систему комуністичної Польщі.

Етап демократизації Польщі розпочався із легалізації «Солідарності», яка невдовзі через чвари у верхівці руху «розчинилась у «муках народження» нових політичних сил» [98, с. 26]. Дана обставина, а також встановлення на законодавчому рівні положення про реєстрацію політичної партії за умови, якщо такий намір мають 15 осіб, створили умови для утворення на початку 90-х в Польщі вкрай фрагментованої партійної системи. Так, наприклад, на перших демократичних виборах до парламенту пройшли 24 різні виборчі групи [29, с. 46–49]. Серед найбільш помітних політичних сил початкового етапу посткомуністичної демократизації слід виділити центристську Польську селянську партію (ПСП), частину якої складала колишня ОСП, а також Союз демократичних лівих сил (СДЛС), що об'єднав низку партій, серед яких найбільшою була Соціал-демократія Республіки Польща – фактично реорганізована ПОРП.

Головними ж акторами на початковому етапі консолідації партійної системи Польщі, окрім названих СДЛС та ПСП, були опоненти лівих – праві Союз Свободи, що об'єднав існуючі до 1994 р. окремо Ліберально-Демократичний конгрес і Демократичний союз, а також з 1997 р. Акція виборча «Солідарність».

Починаючи ж з 2001 р., спостерігається якісне оновлення у складі парламентських партій, серед яких з'являються ліберально-консервативна Громадянська платформа (ГП) та консервативна «Право і справедливість» (ПіС). Цього ж року в Сеймі з'являються такі партії як популістська «Самооборона Республіки Польщі» та крайнє права, націоналістична Ліга польських сімей, хоча, на відміну від ГП та ПіС, ці партії з'явились в парламенті ненадовго, втративши своє представництво в Сеймі після виборів 2007 року.

Переформатування партійної системи Республіки Польща продовжили вибори 2005 року, на яких ПіС та ГП закріпили за собою лідерські позиції, втрачені СДЛС, які вони зберігають і сьогодні.

Останньою ж значною подією в оновленні складу парламентських партій стало попадання до складу Сейму за результатами виборів 2011 року крайнє ліберальної та антиклерикальної партії «Рух Палікота».

Із крахом комуністичної системи, у якості орієнтиру для нового шляху в Угорщині було рішуче проголошено багатопартійну парламентську демократію [241, с. 57].

Подібно Польщі, Угорщина, яку і до цього слід було вважати найбільш лібералізованою країною соціалістичного блоку [36, с. 350-356], протягом 80-х рр. також відзначилася відчутним послабленням режиму, адже засади плюралізму, закладені саме в ці роки, стали запорукою у розбудові подальшої багатопартійності. Так, прогресуючі плюралістичні настрої, каталізатором яких істотною мірою виступили запізнілі реформаторські пропозиції з боку Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП), стали платформою для трансформації партійної системи Угорщини. І хоча радикально налаштовану

частину суспільства не було консолідовано в окрему опозиційну УСРП політичну силу, розкол верхівки правлячої партії призвів до її фактичного перетворення в Угорську соціалістичну партію із соціал-демократичною ідеологію. Вказану ж подію, думається, можна вважати закінченням фази лібералізації в демократичному транзиті Угорщини.

Не дивлячись на те, що діяльність низки політичних партій, таких як: Угорський демократичний форум (УДФ), Союз молодих демократів (СМД), ліберальний Союз вільних демократів та відроджена Незалежна партія дрібних господарів (НПДГ) почали свою діяльність у 1988 р., початок етапу демократизації політичної системи Угорщини пов'язуємо з визнанням у 1989 р. ідеї багатопартійності як первісного принципу побудови нової партійної системи. Цього ж року, на політичній арені Угорщини з'являються і нові політичні партії, серед яких, зокрема, Християнсько-демократична народна партія (ХДНП) та відроджена Соціал-демократична партія Угорщини (СДПУ).

Головною відмінністю модернізації політичної системи Угорської республіки на етапі консолідації є утримання лідерських позицій УСП, чому не в останню чергу сприяло майже зразкове реформування УСРП. Так, впевнене повернення УСП до влади сталося вже після других парламентських виборів 1994 р. внаслідок незадоволення суспільства непопулярними діями правої коаліції на чолі з УДФ. При цьому, партійне лідерство не завжди гарантувало УСП місця у правлячих коаліціях.

Поступово ж роль головного опонента УСП замість УДФ перебрав на себе СМД, що згодом перейменувався на Фідес – Угорський громадянський союз (Фідес – УГС) та створив коаліцію з ХДНП (у дев'яності роки угорським політичним партіям не властиве прийняття участі у виборах в складі коаліцій). Починаючи з останнього, за кількістю голосів місця серед партій, що потрапили до парламенту на перших виборах 1990 р., на парламентських виборах 2010 року Фідес – УГС отримав більш ніж впевнену перемогу, в той час як УСП зазнала нищівної поразки. Взагалі ж

парламентські вибори 2010 року перервали певний застій у партійному житті Угорщини, що перш за все супроводжувався затяжною боротьбою між Фідес – УГС та УСП. Їхні результати стали одночасно негативними для СВД, який вперше не потрапив до парламенту та, навпаки, позитивними для нових у парламентському представництві націоналістичної партії «За кращу Угорщину» та партії «Політика може бути іншою». Раніше втратили свій вплив історичні НПДГ та СДПУ.

Здавалося б, факт більш як семидесятирічного спільного існування Чехії та Словаччини міг стати проблемою у формуванні національних незалежних партійний систем цих держав. Однак, нездатність чеського та словацького суспільств створити спільну чехословацьку партійну систему [175, с. 67] дозволила одразу перейти до розгляду становлення багатопартійності Чехії та Словаччини окремо та позбавила необхідності у виокремленні періоду «власне чехословацької демократизації» в цьому напряму.

Слід вважати, що зародження плюралізму у Чеській Республіці розпочалося ще до листопаду 1989 року, коли опозиційні до Компартії Чехії сили проходили своє організаційне становлення [172, с. 195]. Та в той же час офіційним початком чеської демократизації на партійному рівні стало утворення Громадянського Форуму (ГФ) як головної опозиційної сили Комуністичній партії Чехословаччини (КПЧ), що зіграла визначальну роль у зміні суспільно-політичного устрою держави. В продовженні демократизації чеського суспільства, на політичній арені після Оксамитової революції одразу почала позиціонувати ціла низка партій, серед яких були, зокрема, виокремлені зі складу ГФ – Громадянська демократична партія (ГДП), створені Комуністична партія Чехії та Моравії (КПЧМ), як фактично ідеологічна правонаступниця КПЧ, Партія Зелених, відновлена Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП) та історична Чехословацька народна партія (ЧНП) (у майбутньому – Християнсько-демократична унія – Чехословацька народна партія (ХДУ-ЧНП)) і Чехословацька соціалістична

партія, як партії, що в минулому у складі Національного фронту Чеської соціалістичної республіки входили до Національного фронту Чехословаччини.

Серед факторів, що сприяли формуванню чеської багатопартійності, слід особливо відзначити відтворення діяльності вищезгаданих ЧСДП (колишньої Чеської соціал-демократичної робітничої партії) та ЧНП у складі ХДУ-ЧНП як одних з найстаріших партій Чехії.

До негативних же рис трансформації чеського суспільства по висновках самих чеських дослідників слід віднести зіткнення практично авторитарної форми правління більшості із вираженою ультраліберальною свавільною активністю політичних, етнічних, професійно-економічних, та інших менших, груп впливу на фоні повсякденності функціонування плюралістичної демократії [137, с. 47].

Тим часом, становлення партійної складової в політичній системі Чехії на етапі консолідації є прикладом еволюції партійної системи в напрямку двопартійної моделі. Такими двома партіями у Чеській Республіці стали історична ЧСДП та правоцентристська ГДП.

Відмінною рисою чеської партійної системи є збереження значної електоральної підтримки КПЧМ. І хоча жодного разу вказану політичну силу не було представлено в урядах, КПЧМ продовжує виглядати найбільш популярною послідовницею ідей «марксизму-ленінізму» за собі подібні партії в країнах ЦСЄ.

Протягом майже двох десятиліть ефективною силою на політичній арені виглядав ХДС-ЧНП, що іноді дозволяло йому діяти у складі коаліцій, очолює в різні часи ЧСДП та ГДП. Проте на виборах у 2010 р. ХДС-ЧНП не був представлений у парламенті, внаслідок чого втратив колишній вплив. Натомість 2010 р. в парламент вперше потрапили одразу дві політичні сили, якими стали правоцентристські партії «Традиції, відповідальність і процвітання 09» та «Громадські справи», представникам яких одразу вдалося увійти до складу владної коаліції.

Окреме місце у загальному трансформаційному процесі ЦСЄ посів словацький фрагмент реформування, на шляху якого постала проблема подолання авторитарних зазіхань частини еліти [154, с. 4].

Не дивлячись на стрімке зростання реформаторських настроїв майбутньої словацької еліти під час революційних подій у листопаді 1989 року, брак чіткого плану дій відобразився на здатності опозиції діяти ефективно. Так, на думку словацького історика Л. Ліптака, словацька опозиція не мала в своєму розпорядженні розроблених концепцій економічних і політичних змін. Тим менш, необхідність в об'єднанні зусиль у боротьбі за владу призвела до створення того ж листопаду суспільно-громадського руху – «Суспільство проти насилля» (СПН), як головного опонента комуністичній владі [245, с. 32–41].

Поштовхом же для розвитку багатопартійної системи на етапі демократизації політичної системи Словаччини стало прийняття т. зв. «малого» Закону про політичні партії [93, с. 100–108]. Окрім СПН впливовими політичними силами Словаччини стають Християнсько-демократичний рух, Словацька національна партія (СНП), Партія зелених, Соціал-демократична партія Словаччини. Разом із Комуністичною партією на політичній арені Словаччини продовжили позиціонувати також Демократична партія (в минулому Партія словацького відродження) та Партія свободи, які у складі Національного фронту Словацької соціалістичної республіки раніше входили до Національного фронту Чехословаччини, де визнавали керуючу роль КПЧ. Ще одною прокомуністичною політичною силою стає Партія демократичних лівих.

Особливістю Словацької багатопартійності вважається розвинена мережа політичних об'єднань угорської направленості (Угорський християнсько-демократичний рух, націоналістичне «Співжиття» та ліберально орієнтована Угорська незалежна ініціатива (в майбутньому Угорська громадянська партія), з огляду на що, А. Ключкович говорить про «своєрідну партійну субсистему» [93, с. 100–108]

На відміну від консолідаційних тенденцій, що знаходили вияв, зокрема, у вільному об'єднанні у численні коаліції і блоки та характерних румунській посткомуністичній партійній системі, етап консолідації політичних партій в період першого «унітарного» десятиліття Словацької республіки характеризується глибокою політичною кризою та опинився під загрозою як такий [164, с. 395].

Так, якщо здатність політичних сил формувати коаліцію проявлена після перших і других парламентських виборів та поява внаслідок розколу СПН нових оформлених політичних партій у вигляді Руху за демократичну Словаччину (РЗДС) та Громадського демократичного союзу «Суспільство проти насильства» давало підстави вважати політичну ситуацію такою, що сприяє затвердженню засад плюралізму та, як наслідок, становленню дієвої багатопартійної системи, то повернення до влади Партії РЗДС у складі правлячої коаліції після парламентських виборів 1994 р. поставило знак питання над розвитком демократії у республіці взагалі.

Не поглиблюючись у всі протидіючі розвитку демократії дії з боку РЗДС, лише зазначимо, що глухим кутом для розвитку словацької багатопартійності міг стати прийнятий закон про вибори від 20 травня 1998 р., що передбачав усунення Центральної виборчої комісії від керівництва проведенням виборів з посиленням впливу на цей процес державних установ, створення єдиного загальнодержавного виборчого округу замість чотирьох та заборону подання спільного списку кандидатів для партій, які входили до виборчих коаліцій, коли кожна з партій мала подолати п'ятивідсотковий бар'єр [246, с. 12–21].

Перемога ж на парламентських виборах 1998 р. опозиційних до РЗДС партій, в числі яких була і потужна Словацька демократична коаліція, засвідчила перемогу прагнення словацького суспільства до цивілізованого шляху розвитку над сумнівними перспективами, запропонованими авторитарною політикою РЗДС.

На відміну від досвіду 90-х рр., розвиток партійної системи Словаччини на початку XXI ст. відрізняється зменшенням рівня коаліційної активності з боку політичних сил. Вказане, на думку дисертанта, може говорити про поступове підвищення рівня структурування партійної системи. Головними ж тенденціями партійного життя Словаччини за останні більш як десять років є поступова втрата позицій РЗДС та стрімке сходження на лідерські позиції нової політичної сили – Направлення – соціальна демократія. Окремою та потужною політичною партією на початку нового тисячоліття позиціонує Словацька демократична і християнська унія – Демократична партія (до об'єднання у 2006 р. із Демократичною партією – Словацька демократична і християнська унія). Окремо та результативно продовжують приймати участь у виборах Християнсько-демократичний рух та СНП. Для СНП невдалим роком (партія не пройшла до Національної ради Словацької Республіки) став лише 2002 р., який одночасно був останнім, коли до парламенту потрапила КПС.

Кінець же першого десятиріччя XX ст., окрім появи ліберальної партії – «Свобода і солідарність», ознаменувався також зміною представництва угорської меншини, яку тепер замість Партії угорської коаліції репрезентує більше розташована до діалогу зі словацькою спільнотою – партія Міст.

Як відзначає В. І. Бурдяк, відмінністю болгарського варіанту трансформації політичної системи є збереження авторитету у суспільстві Болгарською комуністичною партією (БКП), що стало можливим завдяки порівняно спокійному та законному відстороненню від влади Т. Живкова його ж однопартійцями [26, с. 136-138]. Між тим, подібне усунення лідера партії і держави та подальше майже формальне перейменування БКП у Болгарську соціалістичну партію (БСП) свідчили про штучний характер реформування політичної системи з боку комуністів, які хотіли зберегти владу за собою. Між тим, хоча БСП і зберегла значну підтримку з боку суспільства, а масового антитоталітарного опозиційного руху у республіці утворено не було [147, с. 71], формування нових політичних партій стало масовим. Серед

найбільш помітних опозиційних до БСП сил слід виокремити Болгарську землеробську народну спілку «Н. Петков», Болгарську соціал-демократичну партію, Демократичну партію, політичний клуб «Екогласність» та Рух за права і свободи. Та якщо перші чотири у групі з низкою інших політичних сил увійшли до складу Союзу демократичних сил (СДС), як основної опозиційної БСП сили, то останній уособив голоси великої кількості етнічних турків, чим забезпечив собі ексклюзивну позицію у посткомуністичній партійній системі.

Слід відзначити загальну реалізацію у 1990-і роки в Болгарії соціалістичної традиції, де вона має столітню історію і тому більш як десяток політичних організацій проголошували себе соціал-демократичними або близькими до них [47, с. 350].

Тим часом, коли БСП та СДС йшли на вибори у складі коаліцій, саме ці дві політичні сили слід ідентифікувати як головних акторів партійної системи Болгарії на початковому етапі консолідації, що почергово перемагали на парламентських виборах впродовж 90-х років. Особливістю ж як цього окремого етапу, так і трансформації політичної системи Болгарії, взагалі, у порівнянні з іншими державами ЦСЄ є довге (до 1997 року) утримання БСП (фактично БКП) лідируючою позиції.

Тим більше показовою на цьому фоні виглядає переконлива резонансна перемога на виборах до Народних зборів 2001 р. Національного руху Сімеон Другий (НРСД), очолюваного колишнім Царем Болгарії. Слід визнати, що гучне повернення на політичну арену наступника престолу Болгарії, хоча і стало певною мірою приводом для гіпотез про відродженням монархічних ідей в болгарському суспільстві, перемога НРСД на виборах здебільшого стала результатом бажання болгар змінити своє життя на краще, чого так і не змогли забезпечити БСП та СДС.

Між тим, істотне падіння довіри суспільства до НРСД сталося ще до наступних виборів 2005 р., на яких партія поступилась першою позицією БСП. Але, навіть якщо не проходження до парламенту на виборах 2009 р.

слід вважати початком занепаду даної політичної сили, на думку дисертанта, історична роль НРСД полягає у вдалій спробі розхитати партійну систему, яка надто застоялася в межах боротьби БСП та СДС. Так, якщо навіть після у порівнянні нетривалого приходу до парламенту НРСД, БСП змогла повернутися на лідерські позиції, то СДС перейшов до категорії партій другого ешелону.

Окрім наведених змін в партійній системі Болгарії початку XXI ст., слід відзначити також проходження до Народних зборів націоналістичної партії «Атака» та впевнену перемогу на парламентських виборах 2009 р. ліберально-консервативної партії «Громадяни за європейський розвиток Болгарії», якій першим місцем в парламенті поступилась БСП. В новому столітті вагоме місце в парламенті продовжує займати згаданий РПС.

Загалом же і сьогодні по відношенню до Болгарії вбачається вдалою теза М. І. Мілової про те, що особливістю посткомуністичних змін у Болгарії є можливість визначення трансформаційного процесу, як «процесу від зміни еліт до зміни політичної системи» [Цит. за: 143, с. 701-708].

Враховуючи те, що жорстка та категорична позиція до будь-яких плюралістичних настроїв у суспільстві вкрай одноосібного лідера Румунської комуністичної партії (РКП) Н. Чаушеску, який, окрім як на чисельну партію спирався на всемогутню таємну поліцію, виключала можливість акумулювання таких проявів у дієздатну опозиційну політичну силу апріорі, оформленого масового руху опору владі оформлено не було.

У випадку демократичного транзиту Румунії, можна говорити про руйнівні явища в середині самої РКП, найбільш далекоглядна частина якої склала основу майбутньої Ради Фронту національного порятунку (ФНП) [26, с. 63-65].

Взагалі ж румунська демократизація відрізняється за інші тим, що створення дієвих політичних сил почалося вже після повалення комуністичного режиму. Між тим, вже до перших парламентських виборів 1990 р., окрім ФНП, було сформовано низку політичних партій, здатних

боротися за владу, серед яких слід виділити відтворені Румунську соціал-демократичну партію, Націонал-ліберальну партію і Націонал-цараністську християнсько-демократичну партію Румунії (колишня Націонал-цараністська партія) та утворені Демократичний союз угорців Румунії і Партію національної єдності Румун.

Етап консолідації політичних партій в Румунії активно розпочався після перших парламентських виборів. Причиною цьому багато в чому стала переконлива перемога на виборах ФНП на тлі відсутності на початок трансформації оформлених і дієвих опозиційних об'єднань та браку демократичних традицій у румунського суспільства як таких. З іншого ж боку, це сприяло об'єднанню низки опозиційних до «екс-комуністів» правих партій. До консолідації слід віднести і подальший розкол самого ФНП на лівий за характером Демократичний фронт національного порятунку (ДФНП) та праву Демократичну партію.

Загалом, перше «посткомуністичне» десятиліття в Румунії минуло під знаком політичної боротьби наступниці ДФНП (фактично – РКП) – Партії соціальної демократії Румунії (ПСДР) та головною фігурою правих сил – Демократичної конвенції Румунії, коли і перша, і друга в різні часи об'єднували свої зусилля з іншими політичними силами.

Разом з тим, говорячи про консолідацію політичних партій Румунії, слід оговоритися про ситуаційний характер політичних коаліцій та блоків посткомуністичної доби, зумовлений більше необхідністю об'єднання зусиль в умовах передвиборчих компаній, ніж ідеологічною близькістю політичних платформ.

Найбільш дієздатною ж у тому числі і у вмінні співпрацювати з іншими політичними силами виявила себе ПСДР, чому, на думку автора роботи, перш за все, сприяв досвід членського складу, який здебільшого формували представники номенклатури РКП.

Підсумовуючи огляд трансформації партійної складової політичних систем країн ЦСЄ, можна переконатися, що на даному етапі наочно

реалізовано феномен «транзитної партії». Між тим аналіз наведених проміжних результатів становлення партійних систем країн ЦСЄ дозволив зробити висновок і про наявність загальних тенденцій у реформуванні партійної складової.

Так, як свідчать результати парламентських виборів у країнах ЦСЄ (окрім Чехії), не одразу, але згодом вони рішуче відмовились від повернення до соціалістичного минулого, чим одночасно звільнилися і від зайвого безпредметного дискурсу та непотрібних внутріполітичних загострень з цього питання, взявши курс на пошук інших шляхів реформування.

Незважаючи на різну ступінь організації опозиційних загальнонаціональних рухів, після краху комуністичних режимів на них чекали не менші випробування. Так, зберегти колишню монолітність не вдалося жодному з рухів. Статус же самодостатньої політичної сили фактично вдалося утримати лише румунському ФНП частково реорганізованому у ПСДР, при тому, що даний факт слід сприймати с істотною долею умовності, важко віднести укомплектований партійною номенклатурою ФНП до класичних опозиційних течій, рушійною силою яких являлись дисиденти, реформістські налаштована молодь та всі ті, хто бажав змін на краще.

Поширеним явищем у становленні партійних систем країни ЦСЄ стало функціонування історичних партій. І, якщо деякі відновлені партії припинили своє існування, вичерпавши свою історичну роль, як, наприклад, угорська НПДГ, то сходження на лідируючі позиції Чеської соціал-демократичної партії можна вважати зразком повернення до влади класичної партії.

На думку автора роботи, по-своєму рішуче відмовилося від подальших спроб звернутися до політичного минулого болгарське суспільство, кредиту довіри якого до НРСД хватило лише на два строки. І хоча у даному випадку мова не йшлася про історичну партію, харизматична особистість лідера НРСД в особі колишнього Цара Болгарії, безумовно, асоціювалася із минулим

та у разі успішних дій влади давала надію на ще більші перспективи екс-монарху.

На рівні з історичними партіями з відновленням багатопартійності шанс на реалізацію власних політичних платформ отримали партії, що репрезентують національні меншини. Так, своє представництво у владі отримали угорська меншина у Словаччині і Румунії та турецька у Болгарії. При цьому, однак, якщо виборче право словацьких угорців нерідко характеризувалося можливістю проголосувати більш як за одну партію, турецька меншина у Болгарії за наявності РПС практично не мала такої альтернативи. Щоправда, подібне «status quo» завжди забезпечувало стабільне представництво в парламенті саме РПС, тоді як угорська меншина в ході голосування реально втрачала цінні відсотки у «спільному» зі словаками парламенті. На відміну від угорської меншини у Словаччині, етнічні угорці в Румунії, подібно турецькому РПС у Болгарії, також представлені однією політичною силою – згаданим Демократичним союзом угорців Румунії.

Як свідчить аналіз парламентських складів з різних років країн ЦСЄ, періодично реальну можливість на проходження до парламентів отримують націоналістичні партії. Так, якщо Словацька національна партія, «Самооборона Республіки Польщі» та партія «Велика Румунія» вже у 1990-х роках проявили себе в стінах національних парламентів, то партії «За кращу Угорщину» і болгарська «Атака» отримали свій шанс вже в новому столітті. Показово, що єдиним парламентом, у який до сьогодні не проходила націоналістична партія, залишається чеський, що одночасно являється останнім, де продовжує позиціонувати партія із комуністичною ідеологією.

Наступним обов’язковим для аналізу елементом у контексті трансформації політичних систем ЦСЄ є правові норми.

Цілком зрозумілим є той факт, що реформування національного законодавства, яке мало стати «справедливим і адекватним сучасним історичним реаліям – тобто правовим» [Цит. за: 149, с. 275] стало загальним

кроком для країн ЦСЄ на шляху до продовження демократичних перетворень. Так, закріплення на законодавчому рівні провідних принципів демократії є необхідною умовою та запорукою для подальшого зміцнення її засад у суспільстві. Розуміючи це, демократично налаштовані еліти країни ЦСЄ загалом у досить короткі терміни змінили законодавство як шляхом реформування конституційних засад цих держав, так і прийняттям цілої низки законів, спрямованих на регулювання окремих сфер життя суспільства, впровадження яких мало потягти великі політичні наслідки. Втім, навіть на етапі законодавчих змін, у той час, коли необхідність упровадження як окремих норм, так і цілих правових інститутів, здавалося б, є очевидною та незаперечною, країни ЦСЄ продемонстрували як спільні риси, так і істотні відмінності.

Реформування національних законодавств країн ЦСЄ почалося із змін на рівні Конституцій, як головних законодавчих актів. Конституційне законодавство у цих країнах оновлювалось як внесенням численних змін до нього, так і шляхом прийняття нових Основних законів. Враховуючи ж те, що окрім конституційних положень, глибоких змін потребувала також ціла низка норм щодо регулювання відносин власності, діяльності політичних партій, засад організації та діяльності місцевого самоврядування тощо, чимало законодавчих ініціатив було реалізовано і в цьому напрямі.

Конституцію Чеської Республіки прийнято у грудні 1992 р., тобто ще за Чеської і Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР), що дало змогу 1 січня 1993 р. почати існувати новій державі вже за оформлених головних державотворчих норм, зокрема, щодо поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Показовим є факт включення до складу Конституції Декларації основних прав і свобод, прийняття якої у 1991 р., на думку автора роботи, носило в першу чергу політичний підтекст, що продемонстрував велику волю чеського та словацького народів у прагненні до демократичних цінностей.

Завдяки прийняттю Національною радою 1 вересня 1992 р. історичного рішення, з новою Конституцією розпочала свій незалежний шлях також Словацька республіка.

Необхідним та цивілізованим кроком з боку обох національних еліт стало укладення договору про майбутні взаємовідносини між Чеською і Словацькою республіками та досягнення згоди з питань поділу власності [245, с. 41]. Ці важливі домовленості сприяли швидкому та толерантному поділу майна ЧСФР, незважаючи на існуючі ускладнюючі обставини, зокрема, у сфері майна колишніх єдиних збройних сил, зарубіжних посольств і представництв, транспортної інфраструктури тощо. Показовим є те, що ці складнощі не наклали відбитку на відносини обох сторін, а, на думку вітчизняного дослідника В. П. Шумила, навіть створило певний політичний капітал в очах інших країн до цього маловідомій на міжнародній арені Словаччині [246, с. 12-21], а з тих же підстав і Чехії.

Як і у разі прийняття Конституцій, при впровадженні інших важливіших законодавчих актів найбільш далекоглядними та відповідальними політиками також проявили себе чеські та словацькі парламентарі, коли після «оксамитової революції» Федеральні збори Чехословаччини разом із національними парламентами Чехії та Словаччини вчасно прийняли закони про політичні партії та рухи, нові закони про вибори до Федеральних зборів Чеської національної ради і Словацької національної ради. Важливими подіями стали також прийняття законів про фундаментальні права і свободи громадян як впевненого кроку у затвердженні демократії та прийняття законів про розвиток ринкових відносин і ринкової економіки, що мало полегшити зрушення в економічній сфері [245, с. 34-35]. Значущість прийняття наведених нормативно-правових актів важко переоцінити, адже завчасне визначення таких важливих питань значно полегшило перші кроки молодих незалежних держав адаптувавши їхні суспільства до прийдешніх змін.

Прийняттю Конституції Болгарії від 12 липня 1991 р., що визначила її як парламентську республіку, передувало впровадження цілої низки різних нормативних актів. Внаслідок зростаючих плюралістичних настроїв під час зміни режиму в Болгарії, на законодавчі поступки змушено було піти само нове керівництво БКП. Так, 15 січня 1990 р. парламентом було прийнято закон про зміни в Конституції 1971 р., чим було скасовано керівну роль партії у суспільстві. Прийнятий 29 січня 1990 р. закон про збори, процесії та маніфестації, ввівши порядок повідомлення щодо проведення політичних акцій, розширив сферу політичної свободи. Прийняте ж та необхідне, на думку влади, рішення спеціального пленуму Центрального комітету БКП 29 грудня 1989 р. про засудження політики проти болгарських турків та повернення їм права на вибір імен, яке мало послабити напругу у відносинах із тюркомовною спільнотою, вкрай неоднозначно було сприйнято болгарськими християнами. І все ж 6 березня 1990 р. Народними зборами було прийнято закон про імена болгарських громадян, покликаний забезпечити національну рівність, відновлення їх порушених прав і законних інтересів. 7 березня прийнято закон про вирішення колективних трудових спорів, що визначив порядок проведення страйків. Важливим в протилежному комуністичному минулому напрямі став прийнятий 3 квітня 1990 року закон про зміни і доповнення до Конституції 1971 р., що містив низку радикальних новацій у регулюванні суспільних відносин та повністю виключав соціалістичну термінологію. Ним же було проголошено принцип поділу влади, закріплено конституційні засади рівності політичних партій та надано однаковий правовий статус всім формам власності. Тоді ж прийнято закони про політичні партії та про вибори. В 1991 р. прийнято закон про місцеве самоуправління та місцеву адміністрацію [26, с. 143-145, 148, 150, 172].

Невдовзі після падіння комуністичного режиму у Румунії, національним парламентом було прийнято Конституцію від 21 листопада 1991 р. Однак, незважаючи на у порівнянні швидке прийняття Основного

закону, особливості нормотворчого процесу у Румунії протягом початкового етапу посткомунізму були закладені самою революцією 1989 р., внаслідок якої влада перейшла до ФНП. Так, 28 грудня 1989 р. саме цей орган влади прийняв Декрет, який визначав умови реєстрації і діяльності політичних партій.

Декретом Тимчасової ради національної єдності, створеної у лютому 1990 р. у складі ФНП (50 % членів) та представників інших політичних партій (по 3 члени від партії), було запроваджено президентську форму правління, спосіб вибору глави держави (загальні та прямі вибори), двопалатний парламент та створення нових органів влади, зокрема, Вищої ради національної оборони [142, с. 332-333].

Не поспішаючи з прийняттям нової Конституції, своїм шляхом пішла Угорщина, де у 1989-1990 рр. було внесено численні зміни до Конституції 1949 р., яка пізніше також змінювалась, але діяла до набрання чинності новою Конституцією з 1 січня 2012 р.

На фоні ж наведених трансформаційних національних законодавств на рівні конституцій, до найбільш прагматичного підходу у конституційному реформуванні звернулися польські парламентарі, які до прийняття нової Конституції 1997 р., що «отримала «статус» однієї з найдемократичніших в світі» [12, с. 182-185], обмежились спочатку внесенням змін у 1989-1990 рр. до Конституції Польської Народної Республіки 1949 р., а потім прийняттям у 1992 р. Конституційного закону про взаємні відносини між законодавчою та виконавчою владою Польської Республіки, а також територіальне самоврядування (Мала конституція).

Але у реформуванні законодавчих систем в Угорщині та Польщі більше цікавлять не особливості конституційних змін, а те, що на фоні розглянутих як показових, так і більш складних нормативних перетворень, найбільш культурним убачається законодавчий перехід до національної згоди саме в цих державах, де угоду про майбутнє країн було досягнуто в рамках проведення «круглих столів». У даному випадку авторський інтерес, перш за

все, опосередкований розумінням глибокої саме політичної сутності законодавчих актів, що були прийняті внаслідок проведення «круглих столів». На відміну від нормативних, у тому числі конституційних актів, що приймаються в стінах владних установ за процедурою чітко визначеною окремими регламентами, у даному разі законодавча форма була надана суто політичним домовленостям, досягнутим між ідеологічно протилежними політичними силами за революційних обставин.

Так, в ході проведення угорського Національного круглого столу (НКС) між його учасниками, головними з яких була владна УСРП та реформаторські політичні сили, було досягнуто згоди з економічних проблем, необхідних змін до діючої Конституції, питань діяльності політичних партій та інших позицій, що мали забезпечити мирний перехід до демократії. Незважаючи ж на те, що позиції учасників НКС розійшлися в питаннях виборів у парламент, президентських повноважень та конкретних модифікацій Конституції, вони дійшли згоди про установу президентства, час проведення виборів, розпуск «партійної міліції» та заборону діяльності на робочих місцях партійних організацій тощо. Переговори завершилися 18 вересня 1989 р. підписанням відповідної угоди. Історична роль та значення НКС, що фактично зіграв роль Конституційних зборів, було підведена у парламенті, коли Державні Збори Угорщини на початку жовтня 1989 р. затвердили тексти законопроектів, відпрацьованих в ході переговорного процесу [219, с. 267-281].

Усвідомити значущість, організованість та, що головне, результативність угорського НКС можна також у порівнянні з подібними прецедентами в інших державах, коли майбутнє вирішувалось в рамках «круглих столів». Так, на прикладі демократичних революцій в країнах ЦСЄ набагато скромніше місце в історії посів болгарський НКС, за яким, хоча і було досягнуто низку важливих домовленостей, що згодом були реалізовані, залишилась маса негативу. Окрім невирішеного питання про власність він запам’ятався тим, що «всі зусилля і боротьба велася навколо поганої, нікчемної держави, виборів, посад тощо» [26, с. 153]. На цьому ж фоні

будапештський НКС може бути взірцем прояву високої політичної культури та незаперечним доказом схильності угорського суспільства до розвитку демократичних традицій.

Досить ефективно, якщо судити по результатах, була організована робота і польського «круглого столу», проведеного з 6 лютого по 5 квітня 1989 р. за участю ПОРП, «Солідарності» та Костьолу. Результатом його роботи стало узгодження механізму чотирьохрічного перехідного періоду, по якому мали бути проведені вільні партійні вибори. Зокрема, угодою, що була прийнята Сеймом 7 квітня, передбачались: 35-ти відсоткова участь опозиції в Сеймі, вільні вибори до Сенату як нової палати парламенту, створення коаліційного уряду, очолюваного представником ПОРП, запровадження посади президента із сильними повноваженнями. Але разом з тим негативною характеристикою польського «круглого столу» стала відсутність гласності у його проведенні, що потім негативно сказалося на позиції польського виборця. Заборона до 1991 р. приймати участь у виборах найбільш радикальним угрупованням опозиції зробила дистанцію між суспільством та владою ще більшою. А прихід, за результатами виборів 1989 р. до влади нових політичних сил, тобто на чотири роки раніше, ніж передбачалося домовленостями «круглого столу», фактично розбалансував дану угоду.

Тим менш, вже після історичних домовленостей «круглого столу» влада Польщі приступила до впровадження законодавчо оформлених норм. Так, говорячи про Польщу, перш за все, мова йдеться про відомий «план Бальцеровича», згідно якого, окрім змін в економічній сфери, основними напрямами трансформації стали: перехід від авторитаризму до демократії, закріплення багатопартійності, від партійної номенклатури до нових плюралістичних еліт, від партійного всевладдя до системи органів державної влади, від монополії адміністративної влади до територіального самоуправління [20, с. 117-119]. Важливо, що «шокова терапія», якою по суті і являвся «план Бальцеровича», є доцільною лише за умови наявності певних

об’єктивних і суб’єктивних передумов, адже за інших обставин вона здатна призвести до економічного безладдя і політичної конфронтації [94, с. 235].

У якості окремої сторони, позитивного реформування правових систем ЦСЄ слід привести детальну законодавчу регламентацію діяльності системи урядових органів та передусім прийняття законів про уряд та центральні органи виконавчої влади [105, с. 52].

Завершуючи ж огляд трансформації політичних систем країн ЦСЄ на законодавчому рівні, необхідно також відзначити відсутність підстав стверджувати, що період реформування національних законодавств не супроводжувався прийняттям і таких рішень, які жодним чином не сприяли загальним тенденціям демократичних перетворень, адже така думка буде хибною.

Так, яскравим зразком може бути період прем’єрства Владіміра Мечіара в Словаччині, коли численні нормативно-правові акти як, наприклад, вже згаданий закон про вибори від 20 травня 1998 р., що приймалися владою, були покликані служити на користь її особистих інтересів, а для самої країни оберталися важкими політичними наслідками [246, с. 12–21].

Безумовно, що одним з основних індикаторів, який визначає спроможність суспільства до дієвої трансформації, залишається рівень політичної культури. Так, у випадку трансформації країн ЦСЄ, ступень розвитку саме цього показника багато в чому визначала здатність суспільств до обраного демократичного шляху. Одночасно, погоджуючись з тим, що «трансформація політичної культури, як складова загального процесу трансформації, відбувається за декількома напрямками і включає в себе трансформацію політичної свідомості і поведінки мас та трансформацію культури діяльності політичних інститутів» [Цит. за: 255, с. 10], вважаємо, що аналіз трансформації політичної культури та політичної свідомості, як окремих елементів політичної системи, у відриві одне від одного є недоцільним, а тому потребує спільного розгляду.

Так, важливим показником рівня політичної культури є стан політичної свідомості та поведінка індивідів, рівень яких у підсумку мають відображати ставлення суспільства до політики як явища.

Таке «ставлення» знаходить вияв у цілій низці як прямих, так і опосередкованих контактів індивідів із сферою політики, як то участь у виборах, участь у добровільних масових заходах політичної спрямованості, відношення до владних інституцій, загальна зацікавленість у інформації про політичні події та здатність до їх аналізу тощо. Разом з тим, усвідомлюючи ґрунтовність оцінки рівня політичної культури і політичної свідомості у країнах ЦСЄ за наведеними та іншими критеріями і враховуючи мету роботи, на думку автора, низка наявних красномовних фактів, що супроводжували трансформаційні процеси цих країн, також здатна виступити матеріалом для отримання необхідної оцінки.

Наглядним показником демократизації політичної культури та політичної свідомості в країнах ЦСЄ, на думку дисертанта, став етап оформлення опозиційних до влади течій, що одночасно яскраво продемонстрував стан цих елементів політичної системи на момент початку трансформацій.

Наведений вище огляд цього процесу дозволяє зробити висновок про порівняно низький рівень політичної культури румунського суспільства, якому вочевидь бракувало наявних демократичних традицій. Так, ступінь участі екс-номенклатури у ФНП заважає робити взагалі будь-які висновки щодо суспільного контролю на цим об’єднанням та його подальшими діями.

Очевидний дефіцит політичної, зокрема консенсусної [146, с. 88-100] культури болгарського суспільства виявився також на початку трансформації політичної системи Болгарії. Корисні дії опозиційно налаштованої верхівки влади та перебіг переговорного процесу Національного круглого столу, якщо і дають підстави стверджувати про достатність культурних засад у посткомуністичного болгарського суспільства для прагнення у бік демократичних цінностей, але їх рівень виявився надто малим задля

конструктивізму в діях нових політичних еліт, знаходження компромісних шляхів вирішення суперечок та найважливіших питань тогодення тощо.

Витоки прогалин у політичній культурі Болгарії на думку В.І. Бурдяк слід шукати у історичному минулому країни, що характеризується тривалим пануванням авторитарного режиму з конституційним прикриттям. Жодна суспільно-політична сила не володіла тут ніякими повноваженнями та не вимагала контролю за діяльністю влади [25, с. 483-484]. Економічна, а від так і політична залежність від СРСР була тотальною [145, с. 81].

На цьому фоні, зовсім по-іншому заявили про наявність вагомих демократичних надбань Чехія, Словаччина, Польща та Угорщина. І не дивлячись на те, що стан політичної культури цих країн також був різним його вистачило для більш рішучої трансформації суспільств.

Політичні еліти Чехії та Словаччини в умовах відродження багатопартійності а значить і змагальності змогли толерантно вирішити проблему поділу країни. На рівні із наявністю традицій парламентаризму, легітимної передачі влади та компромісу, успішність здійснюваних реформ у цих країнах аргументують соціальною та етнічною однорідністю [115, с. 137].

Стара влада та нові угорська та польська еліти гідно проявили себе під час проведення НКС. Наведені чотири держави хоча і мали подібно Румунії та Болгарії проблему «екс-комуністів у владі», однак питома вага даного питання у загальнополітичному дискурсі цих країн не була такою значною як у двох останніх.

Можна по-різному ставитися до ступені формалізму у питанні виділення як окремого критерію демократизації певної країни, її вступ до ЄС. Але, на думку автора роботи, зважаючи на те, що однією з умов набуття членства у ЄС є наявність демократичної політичної системи, яка дисциплінує політичну еліту та змушує відповідні країни пом'якшувати суперечності і конфлікти у політичній середі, розвивати демократичний політичний процес [97, с. 402-407], більш пізній вступ Румунії та Болгарії за

Чехію, Словаччину, Польщу та Угорщину до ЄС на даних момент залишається показовим непрямим доказом наданим європейською спільнотою того, що за рівнем демократії та політичної культури останні чотири країни як і раніше випереджають дві перші. Так, як відзначає О.І. Брусиловська на ряду із бідністю, Румунії та Болгарії, що потенційно загрожували стабільності ЄС, у громадян Західної Європи викликала побоювання недостатня обізнаність та відповідальність румунських та болгарських еліт [22, с. 163].

Що ж до конкретних висновків про істотні зміни в політичній культурі країн ЦСЄ за той невеликий час, який минув від початку трансформації, то автор роботи скептично ставиться до такої можливості, схиляючись до того, що таких не сталося. Загалом же, на відношення центрально-східно-європейських суспільств до всього, що пов'язано із сферою політики, першочерговий вплив продовжує здійснювати соціально-побутова складова, що в кінцевому рахунку знаходить вияв як у ступені участі у виборчих компаніях, так і в їх результатах. І важко уявити, що найближчим часом будь-які прагматичні, хоча у перспективі і ефективні виборчі програми певних політичних сил зможуть відвести на другий план особисті інтереси індивіда. Оцінка ж трансформації політичної культури та політичної свідомості за будь-якими іншими критеріями як то відношення до владних інститутів або інтерес до масових акцій буде проміжною, оскільки підсумковим показником залишається здатність громадянина оцінивши зміни власного майнового стану, прийти на виборчу ділянку і проголосувати.

Останнім елементом, розглядом реформування якого дисертант завершить огляд трансформаційних змін на рівні політичних систем країн ЦСЄ, являються ЗМІ, на яких чекав процес роздержавлення – «перехід прав засновника (власника) засобу інформації, а також контролю, управління і розпорядження ним у будь-якій формі від органів державної влади, а також підприємств, установ та організацій з державною часткою фінансування до недержавних суб'єктів та інституцій» [Цит. за: 92, с. 221].

Задля більш чіткого розуміння перетворень, що відбулися у країнах ЦСЄ після 1989 року на рівні ЗМІ, дисертант поділяє їх на такі, що торкнулися правового статусу, та такі, що знайшли свій прояв у принципах функціонування.

В першому випадку, перш за все, мова йдеться про денаціоналізацію ЗМІ, що належали та були цілком підконтрольними державним та партійним органам, які визначали їхню політику. Так, саме роздержавлення ЗМІ стало першим і основним кроком до вільних мас-медіа. І це питання було вирішено у країнах ЦСЄ по-різному.

У порівнянні зі швидкою передачею преси у власність національним та іноземним інвесторам в Угорщині, аналогічне питання у Польщі вирішувалося шляхом утворення незалежної комісії з питань приватизації національної преси, яка мала визначити власність друкованих ЗМІ та нових власників. Тим менш Польща, як і Угорщина, стала країною, що найоперативніше передала національну пресу до приватних рук. Інша ситуація склалася у Чехії, Румунії та Болгарії, де індивідуальна ініціатива у приватизації преси була більш важливіша як фінансово, так і юридично, але і тут перехід друкованих ЗМІ у приватний сектор стався порівняно швидко [159, с. 351-352].

За виходом преси з-під державної монополії, як правило, слідувала їх приватизація або покупка іноземними компаніями, у власності яких опинялося і багато нових, тобто післяреволюційних видань. Так, наприклад, у першій половині 1990-х років у секторі друкованих ЗМІ Польщі панували німецькі медіа компанії, що разом відповідали за публікації та розповсюдження приблизно 20 мільйонів тиражу газет, що становило майже половину загальної циркуляції [159, с. 354–355]. Однак, якщо у Польщі зберігався певний паритет між іноземним капіталом та долею національних власників у секторі друкованих медіа, то у Болгарії відсутність потужних вітчизняних фірм на цьому ринку стала серйозною проблемою для створення противаги іноземним медіа. Так, у 1996 році німецький концерн «Зюддойче

ферлаг» придбав 74 % акцій одного з найпотужніших видавничих комплексів Болгарії – «168 часа» [143, с. 706-707].

Слід відзначити, що і після скасування партійної монополії над друкованими медіа велика їх кількість опинилась як під прямим, так і під опосередкованим впливом різних політичних сил. Наприклад, власники впливовішого польського щоденного видання заснованого під час революції 1989 року – «Газета виборча» мали пряме відношення до «Солідарності», якої, до речі, належала і велика кількість інших польських видань, переважно регіональних, що певною мірою порушувало принцип плюралізму, джерел надходження інформації [159, с. 354, 358]. Угорські щоденні газети, хоча і не пов'язані безпосередньо із певними політичними силами, але також мають виражену політичну орієнтацію, як, наприклад, «Народну газету» («Népszabadság»), «Magyar Hírlap», «Народне слово» («Népszava») та «Кур'єр» («Kurir») можна вважати ліберальними або соціально-ліберальними, «Magyar Nemzet» – помірно-консервативною а «Нову Угорщину» («Új Magyarország») близькою до опозиційних буржуазно-консервативних партій [66, с. 62]. В Болгарії ж поділ преси за політичним спрямуванням був максимально вираженим. Так, умовно болгарські газети поділялися на ліві («Дума», «Ден», «Начало»), опозиційні («Демократія», «Свободен народ», «Зора» та ін.) та незалежні («24 часа», «Стандарт», «168 часа» та ін.) [143, с. 706].

І все ж, на відміну від приватизації друкованих ЗМІ, яку можна назвати відносно успішною і швидкою, більш складною та довгою виявилася приватизація аудіо-візуальних медіа, головною причиною чому була комунікаційна роль телебачення між владою та суспільством. Найбільш швидко законодавчу базу з регулювання процесу комерціалізації телебачення було підготовлено у Чехії, що пізніше було зроблено також у Польщі, Словенії та Румунії. Разом з тим, як виходить з твердження дослідника приватизаційних процесів у сфері мас-медіа країн постсоціалістичного періоду Л. Гіоргі, навіть за умови прийняття у Польщі Закону «Про радіо та

телебачення» лише 19 грудня 1992 року, затримка чого була викликана затяжними дебатами між парламентом, сенатом, президентом та Римсько-католицькою церквою, розробку правової бази для врегулювання діяльності аудіо-візуальних ЗМІ, у цій країні слід вважати більш успішнішою та оперативною, ніж у сусідніх країнах. Винятком же стала Болгарія, де подібно країнам Південно-Східної Європи, аудіо-візуальні ЗМІ залишилися під широким контролем держави та політичних партій [159, с. 352-356], що, на думку дисертанта, не має викликати здивування, бо, адже враховуючи загальні темпи політичних реформ в Болгарії, не слід було чекати швидкого роздержавлення цього виду державних ЗМІ.

Разом з тим, навіть якщо на прикладі окремо взятих країн можна виокремити такі, де приватизація телебачення та радіо відбувалася більш або, навпаки, менш стрімко, для нових еліт була типовою загальна тенденція «небажання» остаточно передавати телерадіокомпанії у приватний сектор із повною втратою контролю над цим потенційно важливим засобом впливу на суспільство.

Як вже зазначалось, іншими перетвореннями, що сталися зі ЗМІ у країнах ЦСЄ в період реформування політичної системи, слід вважати зміни, що торкнулися принципів функціонування, а відтак призвели до змін якості продукту – інформації, що подається. Цікаво, що очікування суспільства від нових умов для діяльності ЗМІ виявилися частково суперечливими. З одного боку, «оновлені» ЗМІ отримали певну свободу для подання об’єктивної та критичної інформації, зокрема, щодо владних інстанцій, чого раніше майже неможливо було уявити. Конкуренція, що з’явилась внаслідок збільшення і самих ЗМІ, також пішла на користь підвищення якості їхньої діяльності. Вагомий ефект справило і збільшення кількості власне джерел інформації, зокрема, в особі органів влади.

Однак, з іншого боку, реалізувати отриманий потенціал на практиці виявилося більш складною справою, ніж задекларувати його. Так, навіть з помірною долею іронії можна сприймати твердження кореспонденту однієї з

ведучих газет Німеччини «Фра́нкфуртер а́льгемайне ца́йтунг» («Frankfurter Allgemeine Zeitung») М. Рюба про те, що після епохи пропаганди, коли інформацію (більшістю непотрібну) в достатку надавало Міністерство інформації, дуже потрібною інформацією припинили забезпечувати взагалі. Німецький журналіст пояснює таке небажання надавати інформацію тим, що, можливо, воно було природною і неминучою реакцією у попередженні потенційних звинувачень у продовженні пропагандистської політики новою владою [66, с. 56].

Таким чином, реформування ЗМІ у ЦСЄ подібно перемінам у функціонуванні інших політичних інститутів, відбувалося не з однаково високими темпами, проте, загалом суспільства країн регіону довели свою здатність змінювати хід суспільно-політичного життя на правовий та демократичний напрям.

2.2. Проблема становлення політичних систем в умовах авторитарних режимів країн СНД

Як відзначає у своїй монографії «Чи багато влади потрібно владі? (Україна в контексті трансформації політичних систем в країнах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи)» Ф.М. Рудич, головні відмінності процесу трансформації політичних систем країн СНД полягають у наступному: «В Росії консолідація та легітимація власного альянсу представників колишньої номенклатури і інших груп політично активної опозиційної інтелігенції відбувалися на основі ідей і не завжди відповідній ним практиці ліберально-ринкових реформ та спроб деаетізації суспільства». В інших державах СНД «домінуючими були національно демократичні ідеї, які нерідко трансформувались в націоналізм у різних варіантах із різним ступенем радикалізму» [Цит. за: 202, с. 70].

Умови для становлення багатопартійності в СНД були закладені політикою перебудови останнього радянського лідера – М. Горбачова. До

важливіших законодавчих ініціатив часів перебудови, що оформили зрушення у політичному устрої СРСР, слід віднести рішення, прийняті на позачерговій дванадцятій сесії ВР СРСР (одинадцятого скликання), що відбулася 29 листопада – 1 грудня 1988 року, а саме: про зміни у структурі вищих органів влади і державного управління країни, виборчій системі. Були введені вибори на альтернативних засадах, а знов започаткований З'їзд Рад народних депутатів наділений реальними повноваженнями. З 1 січня 1991 року в СРСР набрав чинності закон «Про суспільні об'єднання», що надав утвореним на той момент партіям юридичного обліку [188, с. 33-36].

Наведені законодавчі акти значно активізували процес реформування партійної системи СРСР та союзних республік. Вагомими і визначальними кроками на етапі демократизації партійної системи Радянського Союзу часів перебудови та майбутніх незалежних держав стало утворення у 1989 році в стінах З'їзду народних депутатів СРСР першої опозиційної фракції в особі – Міжрегіональної депутатської групи і подальше скасування статті шостої Конституції СРСР про монополістичне становище Комуністичної партії Радянського Союзу. Того ж року першою опозиційною до Комуністичної партії Радянського Союзу та історичною для російського парламентаризму партійною організацією стала Ліберально-демократична партія Радянського Союзу (ЛДПРС), одним із засновників, а потім і незмінним лідером якої став відомий радянський та російський політик Володимир Жириновський.

Багато в чому напрями становлення багатопартійності в колишніх радянських республіках зумовили рівень національної та політичної культури і свідомості, як явища, глибоко укорінені історично. При формуванні демократичних інститутів на просторі СНД позначився невисокий рівень культури, що дістався в наслідок від колишньої імперії. Вплив радянських політичних цінностей, що уособлювали зневагу до прав та свобод людини, монопольне становищем влади, боротьбу з інакомисленням, формалізацію виборчих процедур тощо, сприяв формуванню в регіоні СНД переважно авторитарної політичної культури. Вказаний тип культури вкрай слабко

сприяє розвитку демократичних цінностей, у тому числі істинного плюралізму, однією з форм втілення якого є дієва партійна система.

Варто зазначити, що вплив радянських цінностей та ідеалів на формування політичних культур пострадянських республік виявився значно глибшим, ніж у ЦСЄ, а відтак у суспільній свідомості тут залишилося «більше тоталітарних та імперських стереотипів» [Цит. за: 199, с. 7]. На відміну від цього, лише протягом відносно незначного проміжку часу, радянська політична культура мала можливість впливати на світогляд населення ЦСЄ. Насильницькому характеру тоталітарної системи та насадженню її цінностей тут противилася цивілізаційна сутність європейців і тому як зазначає Г. Іскакова ступінь ментально-психологічної готовності до суспільно-політичних змін тут виявився вищим [85, с. 138].

На розвал Радянського Союзу та формування політичного обліку нових незалежних держав вплинула також низка етнополітичних конфліктів, які по мірі розповсюдження швидко розвінчали тезу про те, що радянський народ є «єдиною історичною спільністю» [106, с. 124]. Етнонаціональні ідеї стали гаслами для багатьох рухів, які певний час залишались первинною формою партійних організацій. Не дивлячись на те, що із розпадом СРСР мета багатьох етнонаціоналістичних течій у вигляді отримання незалежності здавалася досягнутою, конфлікти продовжили стрясати суспільство в межах окремих республік. Міжетнічні та міжконфесійні протиріччя вплинули і на діяльність політичних партій, ставши приводом для виникнення деяких з них, у той час як інші теж не мали права залишатися в стороні та були зобов’язані мати з цього приводу власну офіційну позицію.

Ступенем впливовості президента в політиці пострадянських країн виправдовується частіше згадування постатей державних лідерів у поточному пункті роботи, ніж у попередньому. Обсяг повноважень та доля неформальної складової в політичних відносинах створюють передумови для частого набуття президентством у регіоні СНД форм авторитарної диктатури. Наслідком такої закономірності є падіння рівня партійної участі у здійсненні

державної політики. Не поглиблюючись у проблему інституту президентства в пострадянських країнах, достатньо звернутися до вдалих висновків О. О. Долженкова, який зазначає, що «реальний статус президента в посткомуністичних країнах забезпечується в основному на поза юридичному рівні. Поєднуючи формальний статус глави держави, фактичний статус голови виконавчої влади та лідера найпотужнішого номенклатурного клану (або в цілому соціального прошарку номенклатури), він опиняється поза конституційно закріпленою системою стримувань та противаг, стає тією точкою, в якій перетинаються джерела легальної та фактичної влади в суспільстві» [Цит. за: 60, с. 12]. Такого роду практики знайшли своє відображення в формах державного правління регіону, більшість з яких є президентськими із надсильними главами держав [7, с. 5-10; 240, с. 308-313], а інша частка балансує на межі перерозподілу владних повноважень між парламентом та главою держави.

Наведені обставини зробили процес реформування партійної системи СРСР та союзних республік несхожим на східноєвропейський варіант. Якщо спільним кроком і став відхід від однопартійності, загальному змісту трансформаційних змін тут властивий інший характер.

Окрім Ліберально-демократичної партії Російської Федерації (ЛДПР) – фактичного правонаступника згаданої вище ЛДПРС, до основних фігурантів російської партійної гами 90-х, слід віднести Комуністичну партію Російської Федерації (КПРФ), «Яблуко» та Союз правих сил. Окрему ж політичну силу в Державній Думі Росії завжди представляла партія влади, якою в різні часи були виборчі блоки «Вибір Росії» і «Міжрегіональний рух «Єдність» та Всеросійський суспільно-політичний рух «Наш Дім – Росія». Завдяки забезпеченню депутатським складом певного рівня змагальності в Державній Думі 90-х, можна стверджувати про наявність в її діяльності засад демократії та плюралізму, чого вельми вистачало, зокрема, задля самореалізації парламентської опозиції. Однак, із приходом на пост президента Російської Федерації Володимира Путіна, зароджувану багатопартійну систему Росії

1990-х було рішуче формалізовано у 2000-х, важким та рушійним для демократичних ідеалів надбанням яких стало зміцнення поняття «партія влади», роль якої «гідно» взяла на себе «Єдина Росія», що стала «гегемоном» [131, с. 56] встановивши «парламентське домінування» [40, с. 140]. Наведений тип партії фактично є представником правлячої еліти в законодавчому органі і вдалим інструментом у затвердженні авторитарного режиму.

За формального курсу на посилення ролі партійних організацій у суспільно-політичному житті [78, с. 40], до ускладнення становища опозиційних партій Росії періодично приводять різноманітні законодавчі ініціативи влади. Перед виборчою компанією 2007 року далеко не всім політичним партіям вдалося пройти процедуру перереєстрації, а на самих виборах 2007 та 2011 років подолати підвищений до семи відсотків вибірковий бар'єр. Між тим, і парламентським партіям Росії також відводиться не перша роль у визначенні державної політики. Так, навіть згадана «Єдина Росія» «скоріше погоджується із програмами та стратегіями уряду РФ, ніж визначає положення цих стратегій і програм» [178, с. 164]. Законодавчі ж положення про «формування уряду президентом та неповну виборність Ради Федерації обмежують можливості російських партій» [Цит. за: 117, с. 6]. Через таке положення російського парламентаризму, дискусійним залишається питання про форму державного правління в Росії. На думку Ф. М. Рудича, Росія є президентською республікою [202, с. 70]. За переконанням же Голови Конституційного суду Російської Федерації В. Д. Зорькіна, Росія є «змішаною президентсько-парламентською республікою з вирішальною роллю президента» [58].

Цікавою та такою, що має право на існування, представляється думка про те, що всі російські політичні партії, представлені в парламенті, або такі, які мають перспективу бути представленими в ньому, можна віднести до «партій влади» [111, с. 156-169]. Так, в останньому складі Державної Думи повністю зручними для влади є позиції ЛДПР та «Справедливої Росії», що

формально вважаються опозиційними, але відкрито підтримують політичний курс президента. У той самий час, КПРФ «виправдовує» свою присутність у парламенті «спрямовуванням політичного протесту в «мирне русло» та залякуванням орієнтованих на ринок громадян поверненням у соціалістичне минуле» [Цит. за: 181, с. 88–89], що робить дану політичну партію вельми зручною для влади, моральний облік якої за наведених «привабливих» перспектив комуністів виглядає все ж більш ліберальним.

Та навіть за таких обставин, австрійський вчений Д. Зегерт вважає, що в Росії подібно країнам Східної Європи відродження централистської державно-політичної влади сталінського зразка або планової економіки є неможливим, адже загальні зміни, які відбулися у політиці та економічній сфері є надто глибокими, а тенденціям, що мають місце сьогодні властивий інший характер ніж експропріація під час революції у 1917 році [77, с. 103].

Між тим, враховуючи те, що істинно опозиційні сили фактично перестали мати представництво у Державній Думі ще у першій половині минулого десятиліття, дієвого демократичного парламенту в Росії слід чекати лише зі змінами на рівні Кремля, образ першої особи якого є вдалим прикладом президента пострадянської країни як фігури, без перебільшення, культової.

Навряд чи можна прогнозувати стабільність президентської форми правління у Білорусі, яка 1996 року прийшла на зміну парламентській, адже, в першу чергу, вона є уособленням сильної влади авторитарного і вельми харизматичного лідера Олександра Лукашенко, політичний вплив якого в різній ступені відчувається на функціонуванні всіх державних інституцій. Президент Білорусі є ще одним прикладом глави держави, внутрішню політику якого розглядають як головну причину складного становища національної партійної системи.

Хоча формально президент не очолює виконавчу владу, за переконанням білоруських політологів, набір повноважень дозволяє йому настільки активно впливати на формування і діяльність уряду та інших

органів державного управління, що напрошується висновок про домінуюче становище глави держави в структурі державної влади, яке властиве президентським та суперпрезидентським республікам [202, с. 81].

Між тим, початок трансформації політичної системи Білорусі вселяв небезпідставні надії щодо певної рішучості демократичних перетворень, зокрема, щодо невідворотності розвинення дієвого парламентаризму.

Видимим результатом загальної демократизації однопартійної системи СРСР для громадян Білорусі стала поява у 1988 році опозиційного до комуністичної влади – Білоруського народного фронту, головну роль в утворенні якого відіграли чисельні молодіжні організації, такі як «Талака», «Тутейшия», історико-меморіальна комісія Білоруського фонду культури тощо [196, с. 185]. Становлення ж власне білоруської багатопартійності як окремого інституту на початку 90-х років, слід пов'язувати із врегулюванням на законодавчому рівні умов реєстрації та діяльності політичних партій, що сприяло доволі швидкому наповненню партійної ніші у змінюваній політичній системі. Серед партій, що з'явились на політичній арені в першій половині 90-х та досягши вагомих результатів, потрапили до Верховної Ради XIII скликання Республіки Білорусь за підсумками виборів 1995 року, слід виділити: Партію комуністів Білоруську, до складу якої свого часу увійшла колишня Комуністична партія Білорусі; Аграрна партія; Партія народної згоди та Об'єднана громадянська партія.

Вагомим аргументом на користь дієвості тодішнього парламенту, як головного індикатора ефективності багатопартійності, є те, що вже на першій сесії Верховної Ради XIII скликання, на підставі міжфракційної пакетної згоди були утворені його керівні органи, що до початку тиску з боку виконавчої влади з осені 1996 року забезпечувало жорстку дисципліну по фракціях та їхню чітку взаємодію в законодавчій діяльності [180].

Однак, Верховна Рада XIII скликання в новітній історії Білорусі залишилась останнім парламентом, про який можна говорити, як про обраний демократичним шляхом та такий, що здійснював свою діяльність на засадах

плюралізму. Починаючи з 2004 року, вибори в Білорусі проводяться за мажоритарною системою, запровадження якої по суті виконало роль «контрольного пострілу» в партійну систему держави, на той момент вже послаблену структурними реорганізаціями, процедурою перереєстрації, падінням рівня народної довіри тощо. Як результат, в Білорусі спостерігається зниження числа кандидатів від партій за результатами кожних наступних парламентських виборів.

Змагальність із системою для опозиційних партій ускладнює також підвищений вплив на ЗМІ з боку держави. Так, наприклад, під час зустрічі із керівниками ЗМІ республіки напередодні виборів до Палати представників та референдуму 2004 року, Олександр Лукашенко зробив сувору вказівку на їхнє завдання – не розгубити прибічників глави держави, пам'ятаючи, що господарем національних ЗМІ є держава [188, с. 260].

Зважаючи ж на незацікавленість з боку влади в розвитку цього важливішого інституту громадянського суспільства, розраховувати на зрушення в становищі партійної системи Білорусі, на думку дисертанта, подібно із ситуацією в Росії, можливо лише зі змінами у складі «позапартійного» [65, с. 34] вищого керівництва країни.

На відміну від «вертикальних» трансформацій Росії та Білорусі, на особливе місце в дискусії про шляхи розвитку посткомуністичних країн, вправі зазіхати Молдова, яка є єдиною парламентською демократією в регіоні. Між тим, трансформаційний досвід цієї країни можна визнати і найбільш суперечливим, адже одночасно Молдова залишається єдиною країною, де за часи незалежності можливістю прийти до влади та формувати її в подальшому вдало скористались комуністи.

Початком демократизації та одночасно підґрунтям для подальшого розвитку молдовської багатопартійності стало утворення та подальша діяльність Народного фронту Молдови (НФМ), як єдиної мобілізованої сили в протистоянні із радянською владою. Будучи типовим прикладом «антикомуністичного руху», завдяки популярним революційним гаслам

представники НФМ швидко потрапили до влади, однак, слід відмітити, стрімко її залишили. Власне ж правонаступником НФМ стала права за спрямуванням Християнсько-демократична народна партія (ХДНП) (раніше Християнсько-демократичний народний фронт), позиціонування якої, зокрема, через уніоністські погляди в бік Румунії, часто-густо нагадувало боротьбу за виживання, доки в минулому десятилітті партія взагалі не залишила ці позиції.

Разом із тим, говорячи про перше десятиліття молдовської незалежності, навіть таку ХДНП, можна виділити окремо, адже в порівнянні із багатьма іншими партійними організаціями, відстоюючи власні позиції, названа сила відносно довгий час позиціонувала серед прошарку перших партій Молдови. Успіх же від появи на партійному полі цілої низки інших політичних сил, як-то Аграрно-демократичної партії Молдови (нині Аграрна партія Молдови), Руху «Unitate-Едність», Соціалістичної партії Молдови, Партії демократичних сил тощо, носив, як правило, короткочасний характер.

Головним же змістом міжпартійної боротьби, починаючи з 2010-х по теперішній час, стало протистояння Партії комуністів Республіки Молдова (ПКРМ) та її порівняно «правих» опонентів. На фоні чисельних партій та рухів, що виникали напередодні чергових виборів у 1990-х, саме ПКРМ проявила себе як найбільш стабільна та впливова сила, «повернення» якої до влади стало відповіддю суспільства на різке погіршення економічної ситуації в країні та, як наслідок, падіння рівня життя пересічних громадян.

Разом із тим, ПКРМ, яка тривалий час залишалась провладною, не слід сприймати в якості класичної послідовниці ідей «марксизму-ленінізму», статус якої партія доволі швидко спростувала власною політикою після приходу до влади. Обіцяна реінкарнація радянських цінностей була підмінена повністю протилежної політикою. Так, одними з кроків ПКРМ, які явно дисонували із комуністичною ідеологією, стали прагнення до масштабної приватизації та сприяння розвитку церкви. Починаючи ж з кінця минулого десятиліття, результативна конкуренція з боку Ліберально-демократичної

партії Молдови, Демократичної партії Молдови та Ліберальної партії призвела до послаблення позицій ПКРМ, зокрема, щодо її кількісної присутності в парламенті.

На фоні деяких успіхів, у розвитку партійної системи простежуються і негативні фактори, що супроводжують політичну боротьбу в країні. Показовим прикладом може бути відверто заангажований ринок молдовських ЗМІ, зокрема, друкованих, що видаються здебільшого під конкретні політичні структури, роблячи їх повністю залежними від них. Так, після відходу від влади Демократичної аграрної партії Молдови зникла і газета «Pământ şi oameni». Така ж доля очікувала на «Mesagerul» (Партія демократичних сил), «Dialog» (Демократична партія), «Luceafărul» (Партія відродження і національної згоди, екс-президента Мірчі Снєгура), «De facto» (видання екс-президента Петра Лучинського) або «Sens» колишнього президента-комуніста Володимира Вороніна [139, с. 12].

Однак, в цілому ж розвиток партійної системи Молдови слід вважати позитивним, що справив не аби який вплив на розвинення демократії в цій невеликій країні. У своїй боротьбі «за місце під сонцем», часто будучи нездатними закріпитися на довгий строк у владі, партії намагалися запобігти зробити це опонентам, що власне і сприяло встановленню парламентської форми правління, яка має всі шанси устоятися. І сьогодні, коли, мабуть, найскрутніші часи залишились позаду, політичні процеси, що відбуваються в республіці, будуть продовжувати привертати увагу як молдовського суспільства, так і європейської спільноти.

Головною перешкодою на шляху становлення політичних інститутів незалежних держав Закавказзя стала череда міжнаціональних конфліктів, багато з яких і сьогодні продовжують стрясати країни регіону. Між тим, не поглиблюючись у проблему взаємозв'язку трагічних подій та процесу державотворення в цих країнах, достатньо враховувати саме конфліктне походження багатьох політичних ідей та поглядів [161, с. 114].

Після запровадження в червні 1991 року посади президента, одним із перших питань на шляху формування політичної системи незалежної вірменської держави стала проблема перерозподілу повноважень по вісі глава держави – парламент. Ще до прийняття нового конституційного акту, на заміну «радянському», закон «Про Верховну Раду Республіки Вірменія» схилив чашу терезів у бік інституту президента. Подібна перевага знайшла відображення і в Конституції 1995 року, доки Основний закон не набув змін у листопаді 2005 року. Даними змінами було здійснено спробу більше збалансувати систему розподілу влади, одночасно зробивши більш незалежними парламент, уряд та судову владу [188, с. 189-198].

Тим часом, істотний вплив на формування партійної системи Вірменії, на думку дисертанта, справило рішення Верховної Ради Вірменської РСР 1991 року, що мала в своєму складі лише комуністів та представників Вірменського загальнонаціонального руху і сформованої, ще за радянської влади, діюче дванадцяте скликання Верховної Ради вважати першим скликанням Верховної Ради Республіки Вірменія [83]. Таким чином, не зважаючи на утворення протягом цього часу в парламенті численних депутатських фракцій та груп, нові політичні сили отримали свій шанс потрапити до Національних зборів незалежної Вірменії лише 1995 року.

Більш-менш структурованого вигляду, на думку дисертанта, система набула у 2003 році. Саме за результатами виборчої компанії цього року, на першій сходинці одноосібно закріпилась консервативна Республіканська партія Вірменії (РПВ), вперше не потрапила до парламенту комуністична партія, зміцнили своє становище центристська партія «Орінац Єркір» та націоналісти з Вірменської революційної федерації Дашнакцутюн (ВРФД), підтримані численною діаспорою. Однак, останні дві партії виявились не готовими до тривалого утримання здобутих позицій, якими вони згодом поступились іншим політичним силам та, перш за все, правоцентристській «Процвітаючій Вірменії», яка, вперше приймаючи участь, рішуче зайняла

друге місце на парламентських виборах 2007 року та побудувала свої відносини з провладною РПВ на коаліційних засадах.

Незважаючи на видиму структурованість вірменського парламенту, слід відзначити, що, заміть досягнення гідного рівня політичної конкуренції, з середини 1990-х років у Вірменії відбувалась маргіналізація опозиції, її участь у політичному процесі та вплив на прийняття відповідних рішень виявились мінімізованими. Дана теза знаходить своє підтвердження в результатах виборчої парламентської компанії 2007 року, коли до Національних Зборів потрапила лише одна опозиційна партія «Спадщина», яка прогнозовано залишилась за бортом коаліції. Не в останню чергу виною цьому є красномовний факт про відсутність у посткомуністичній історії Вірменії прецеденту, коли б опозиція консолідувалась на вибори більш-менш єдиним фронтом. Вагомим поясненням відсутності конструктиву серед опозиційних партій під час парламентських перегонів є також і більш приваблива посада повноважного глави держави, в боротьбі за яку опозиція знайшла в собі сили об'єднатись на передодні виборів 2008 року [188, с. 198-199].

Законодавчим підґрунтям для вибудовування політичної системи незалежного Азербайджану на початковому етапі став Конституційний акт «Про Державну Незалежність Азербайджанської Республіки» [99], положення якого визначали, зокрема, організацію побудови державної влади та передбачали право громадян на утворення партій, зазначаючи, що вони є основним елементом політичної діяльності. В силу, однак, соціально-економічного хаосу, який оволодів республікою, яка вочевидь не була готовою до набуття незалежності, реалізація більшості постулатів Конституційного акту виявилась проблемною. Тим менш, рядки документу про роль партій посприяли розвитку цієї важливої інституції, коли на кшталт іншим пострадянським країнам численні суспільні об'єднання, що з'явились у другій половині 1980-х, еволюціонували в політичні партії.

Роль головної опозиційної політичної сили згодом взяв на себе Народний фронт Азербайджану (НФА), в лавах якого було зібрано самих різних політичних поглядів та переконань представників суспільства, але які загалом передавали негативні настрої громадян та, перш за все, занепокоєння карабаським конфліктом. Подібна організація вигідно відрізняла НФА від влади, яка до цього часу втратила зв'язок із суспільством та була нездатною до діалогу.

У цей же час продовжують масово реєструватись політичні партії, підґрунтям для утворення багатьох з яких виступила карабаська проблема, вирішення якої набрало ідеологічних рис та знайшло відображення в програмних документах багатьох партійних організацій. Сама тенденція зростання кількості партій давала підстави для віри в перспективи демократії в Азербайджані, зокрема, в розвитку та укоріненню багатопартійності.

Між тим, на заваді зміцненню демократичних інститутів встала важка та неспокійна ситуація в країні, опосередкована, перш за все, невдачами в Нагірному Карабасі. «Дезорганізація життя в країні» [190, с. 53] та нездатність перших президентів Азербайджану зупинити кровопролиття сприяла поверненню до влади колишнього лідера республіканської організації КПРС – Гейдара Алієва.

Із своїм поверненням досвідчений політик розпочав очищення державних структур від представників НФА, одночасно формуючи власну політичну силу, якою стала партія «Єні Азербайджан» (ЄА). Сформована, в тому числі, з колишньої номенклатури пропрезидентська партія влади – ЄА стрімко набрала лідерського обліку.

Вже за результатами виборів до Міллі Меджлісу 2005 року ЄА отримала тотальну перевагу в парламенті та, імітуючи багатопартійність, поділила місця лише з п'ятьма партіями – власними супутниками, а також двома істинно опозиційними партіями, які, щоправда набрали лише 12 місць з 124-х [188, с. 151].

Першу сходинку в партійній системі ЄА впевнено займає і сьогодні, із величезним відривом перемагаючи на виборах. І це при тому, що керований Міллі Меджліс є не єдиною запорукою влади глави держави, адже за обсягом повноважень його навряд чи можна порівнювати із всесильним інститутом президента, що знайшло своє відображення в Конституції Азербайджанської Республіки 1995 року [100].

Вкрай щільний зв'язок глави держави, яким нині є син першого президента – Ільхам Алієв із правлячою партією, наклав відбиток і на уяву про партійну систему Азербайджану в цілому. Окрім правлячої ЄА, контрастно виокремлюються провладні та опозиційні партії, останніх з яких можна поділити на конструктивні (наприклад, Партія громадянської солідарності, партія «Ана Ветен») та радикальні. Можливості опозиційних партій у боротьбі за владу істотно ускладнює високий ступінь державного контролю над ЗМІ, діяльність яких здебільшого спрямована на висвітлення роботи державного апарату та, в першу чергу, глави держави. Враховуючи цю та інші особливості політичної організації азербайджанського суспільства, опозиційні партії, серед яких можна виділити «Мусават», Партію Народного фронту Азербайджану, Демократичну партію Азербайджану та напівлегальну проіранську Ісламську партію Азербайджану, сьогодні та у найближчій перспективі фактично не мають шансів потрапити до влади в обсязі, достатньому для втілення власних ініціатив.

Чималий клубок проблем, починаючи з падіння радянської влади до сьогоденні, утворився в останній з країн Закавказзя, що розглядаються в роботі, – Грузії, яку, зважаючи на ступінь внутрішньополітичних протиріч, за Ф.М. Рудичем, можна відносити до країн із федеральним устроєм [202, с. 108].

Однією з проблем для грузинської держави стало і формування демократичної партійної системи, що бере свій початок із розвитку руху масового протесту у другій половини 1980-х років. Першою організацією протестного характеру, що консолідувала у своїх лавах низку розрізнених

антикомуністичних течій та рухів, стало «Товариство Іллі Чавчавадзе». Не дивлячись не те, що масове утворення власне політичних партій почалося пізніше, дане товариство та низка структур, які відкололись від нього, згодом можна ідентифікувати як протопартійні структури.

Застосування надлояльного по відношенню до скромних політичних сил закону під час парламентських виборів Грузії 1992 року, за результатами яких до парламенту потрапило більше двох десятків партій та інших об'єднань, стало майже відтворенням першої демократичної виборчої компанії до польського Сейму. І лише з моменту виборів 1995 року можна говорити про формування партійної системи Грузії із тими ознаками і особливостями, які притаманні їй і сьогодні, а це, перш за все, прямий зв'язок правлячої партії із президентом, коли перша існує для легітимації президентських рішень та виступає повністю залежною від стабільності положення глави держави.

Після виборів 1995 року лідерство взяв соціалістичний та пропрезидентський Союз громадян Грузії (СГГ), членський склад якого, серед іншої еліти, налічував достатню кількість представників колишньої номенклатури. Одночасно до парламенту також потрапили провладна партія «Всегрузинський союз відродження», відома абхазьким лідером Асланом Абашидзе і повністю залежна від стабільності свого лідера, та єдина опозиційна сила – Національно-демократична партія Грузії. Вибори 1999 року загальної картини не змінили – лідерство зберіг СГГ, тепер вже опозиційний блок «Відродження Грузії» посів друге місце, а блок «Промисловість врятує Грузію» (ПВГ), ледве подолавши прохідний бар'єр, замкнув трійку сил, що потрапили до парламенту.

Варто зазначити, що два періоди знаходження у влади СГГ, слід сприймати, перш за все, як частку авторитарного режиму президента Едуарда Шеварднадзе, положення якого, як глави держави, усталила Конституція, прийнята в липні 1995 року, що закріпила президентську форму правління. За Е. Шеварднадзе, владна еліта активно використовувала привілейований

статус, на свій розсуд використовуючи бюджетні кошти та проводячи приватизацію. Країну поглинула тотальна корупція, виникли протиріччя між владою та суспільством, ігнорувались положення конституції та демократичні принципи [122, с. 77-78].

Між тим, результати виборів до парламенту 2004 року стали ще одним доказом наявності в грузинській політиці зв'язку правлячої партії із президентом. На цих парламентських перегонах із надпереконливим результатом перемогла пропрезидентська партія нового глави держави Михайла Саакашвілі – «Національний рух – демократи», у той час як єдиним опозиційним об'єднанням, яке потрапило до стін парламенту став блок «Нові праві – Промисловці», який складався з об'єднання «Нові праві» та ПВГ. Впевнене перше місце пропрезидентський «Єдиний національний рух» (ЄНР) втримав і за результатами виборів до парламенту 2008 року, одним із видимих результатів якого слід визнати прийняття в 2010 році поправок до Конституції, із набранням чинності яких з 2013 року Грузія мала перейти до парламентсько-президентської форми правління.

Між тим, на відміну від результатів виборчої компанії 2004 року, ЄНР отримав менший відсоток голосів, а до парламенту, окрім блоку «Об'єднана опозиція: Національна рада – Праві», потрапили також Християнсько-демократичний рух та Лейбористська партія Грузії.

Поступившись ж першим місцем у парламенті, ЄНР судилося у 2012 році, коли за результатами демократичної виборчої процедури політична сила президента поступилась об'єднаній опозиції в особі блоку «Грузинська мрія – Демократична Грузія», очолюваного бізнесменом Бідзіною Іванішвілі, за рахунок фінансових ресурсів якого власне і було консолідовано опозицію.

Зважаючи на те, що ставлення до президентської партії можна розглядати як індикатор відношення електорату до глави держави, підсумки виборів, скоріше за все, слід сприймати як політичну поразку самого Михайла Саакашвілі. Так, можна припустити, що, не зважаючи на визнані досягнення в боротьбі із корупцією, реформі правоохоронної сфери тощо, за

роки перебування у владі, вкрай публічна особа президента, що залишається уособленням ЄНР, встигла набриднути грузинському суспільству, а неподолана і все ще поширена біднота в комплексі з обіцянками «хліба і видовищ» від опозиції та «тюремний скандал» про побиття в'язнів, який спалахнув напередодні виборів, зробили свою справу. Однак, у будь-якому випадку, головним результатом для Грузії та її міжнародного іміджу в 2012 році, безумовно, є факт першої в історії цієї досить неспокійної країни мирної та конституційної передачі влади однією політичною силою іншій, що є безумовним свідченням істотних досягнень у напрямку демократизації.

Підсумовуючи, трансформацію політичних систем країн Закавказзя, слід відзначити, що всім трьом країнам довелося зіштовхнутися із затяжним періодом політичної нестабільності, від відносно помірної у Вірменії до найбільш нищівної в Азербайджані. Так, якщо вірменські еліти могли вже на початку 1990-х дозволити собі дискутувати щодо розподілу повноважень між парламентом та президентом, то в Азербайджані стояло одне питання – про сильну особистість, яка б допомогла суспільству подолати всеохоплюючий хаос.

Варто відзначити і типове для інших країн СНД тяжіння правлячих еліт до утворення авторитарних засад в організації суспільно-політичного устрою, що істотно заважає розвитку та затвердженню істинної демократії.

Показовими слід вважати успіхи в розвитку демократії в Грузії, однак, відповідь на питання – це було історичною випадковістю чи вольовою необхідністю грузинського народу – має дати час.

Переходячи до розгляду трансформації партійних систем Центральної Азії, слід відзначити, що обов'язковою умовою тут є врахування специфічних особливостей релігійного, етнічного, кланового тощо змісту, притаманних азійсько-мусульманській цивілізації зі своєю національною та політичною культурами, з яких остання закріпила у свідомості спільнот регіону відповідні погляди та переконання.

Часто на посаді голови керівництва країни регіону перебуває особа з рисами харизматичного лідера, представника певного роду з практично безмежним колом повноважень, під контролем якого знаходяться національні парламенти та уряди. Політичний режим в країнах Центральної Азії напряму залежить від відношення голови держави до таких супутників демократії, як вільні ЗМІ, гідні умови для діяльності опозиції, повага до прав та свобод людини тощо. За таких особливостей, партії виступають куди більш слабким актором, маючи слабку організаційну побудову, нестабільну електоральну базу, розмиту ідеологічну платформу тощо. Порівняння ж їхньої ролі із впливовістю родоплемінних угруповань розкриває запозичену сутність цього чужого для центрально-азійських суспільств інституту.

Формально, інтрига стосовно майбутнього вигляду суспільно-політичного устрою Казахстану проіснувала до 1995 року, коли було прийнято Конституцію незалежної держави, яка остаточно закріпила президентську форму правління. Фактично ж, політична вага єдиного з часу проголошення суверенітету казахського президента – Нурсултана Назарбаєва почала зростати набагато раніше. Із вибудовуванням владної вертикалі далекоглядний політик передбачив і становлення керованої партійної системи.

Представники казахської політологічної школи схильні до виокремлення переважно двох шляхів у становленні та розвитку партійних організацій цієї центрально-азійської республіки: «знизу» (шляхом самоорганізації) та «зверху» – двома варіантами (утворення партій владою або впливовою групою людей). Розрізняються чотири етапи в розвитку національної партійної системи, а саме: перший (1987-1989 рр.), надбанням якого слід вважати появу дискусійних клубів, історико-просвітницьких товариств, рухів громадянський ініціатив тощо, другий (1990-1994 рр.), з якого розпочато законодавче оформлення протопартійних структур, третій (з 1994 р.), з якого політичні партії отримали право на участь у виборах до

представницьких інституцій усіх рівнів та четвертий, що розпочався із упровадження голосування за партійними списками [3, с. 100–103].

Особливий вплив на формування та становлення партій у Казахстані справив президентський курс на підвищення ролі цього представницького інституту у здійсненні державної політики. Названа пріоритетність стрімко ініціювала інтенсивне формування політичних партій (у тому числі парламентських) та швидко призвела до посилення конкуренції в партійному середовищі. У результаті, виходячи при наймі з членського складу, про парламенти 1999 та 2004 років можна говорити як про дійсно багатопартійні.

Однак, до парламентських виборів 2007 року внаслідок злиття із Республіканською політичною партією «Отан», Республіканської партії «Асар», Громадянської партії Казахстану та Аграрної партії Казахстану, в якості надпотужної сили на політичній арені затверджується Народно-демократична партія «Нур Отан» (НДП «Нур Отан»). Реноме даної партії підкріплене значним особистим авторитетом глави держави Н.А. Назарбаева, що робить НДП «Нур Отан» класичним зразком пропрезидентської партії влади [23, с. 69–77]. Слід також відзначити, що і більшість владних ініціатив, підтримуваних суспільством мають президентське походження, що не виступає на користь жодної політичної сили [8]. Між тим, акумуляція інтересів у єдину політичну силу, не тільки дозволила НДП «Нур Отан» у 2007 році бути єдиною партією, що потрапила до Мажилісу, але й стати уособленням провідної політичної партії в новому для Казахстану типі партійної системі, що окреслився.

По результатах парламентських виборів 2012 року, окрім НДП «Нур Отан», до Мажилісу пройшли Комуністична Народна Партія Казахстану та Демократична партія Казахстану «АК ЖОЛ».

За переконанням казахстанських вчених Ю. О. Булуктаєва та Є.Т. Сєйлєханова, партійну систему Казахстану, обрану у другій половині минулого десятиліття, слід ідентифікувати як «полуторапартійну» [179, с. 42; 205, с. 186], для якої є характерною наявність однієї незаперечно

лідерської партії (у даному випадку – НДП «Нур Отан») та низки другорядних, кожна з яких обирає власну позицію щодо взаємовідносин з першою. Такий вигляд партійна система Казахстану має і сьогодні, залишаючи приводи для численних дискусій щодо ефективності свого функціонування, а також власного майбутнього.

Підґрунтям для розгортання демократичного руху в Узбецькій РСР останніх років існування радянської влади стала потреба у відродженні культурних цінностей, що доволі швидко призвело до вимог про повну незалежність центральноазіатської держави. Носієм опозиційної думки виступала республіканська інтелігенція, а її справжнім осередком стала Спілка письменників, своїм походженням якій зобов'язані й інші подібні організації.

Разом із тим, хоча в республіці й існували організації, що сприяли скорішому поваленню колишнього режиму та були готові виступити матеріалом для створення нового демократичного обліку незалежного Узбекистану, плюралістичним настроям завадили розгорнутись прораховані дії досвідченого партійця та майбутнього президента – Іслама Карімова, який бачив продовження свого правління на чолі моноцентрично побудованого державного апарату.

Політична модель більш ніж повноважного глави держави була закріплена в Конституції, прийнятій наприкінці 1992 року. У подальшому І. Карімов лише продовжив консервацію власного авторитарного механізму, звівши до мінімуму вірогідність втручання в його роботу ззовні, навіть на гіпотетичному рівні. Подібна організація особистої влади знайшла відображення і в положенні партійного сектору.

К середині 1990-х років всі опозиційні партії Узбекистану були оголошені поза законом, було сформовано новий вищий законодавчий орган – Олій Мажліс (Верховна Рада), до складу якого не потрапило жодного представника від опозиційної партії чи руху. Одночасно президентом було

оформлено псевдопартійну систему, доповнену керованими громадськими організаціями [17, с. 103–104].

Враховуючи те, що партійна система Узбекистану розвивається в руслі координат, заданих у 90-ті роки минулого століття та істотною мірою носить імітаційний характер, немає сенсу і в огляді розвитку парламентського середовища цієї країні за останні два десятка років.

Зазначимо лише, що на даний час в Узбекистані зареєстровані чотири партії, а саме: Народно-демократична партія Узбекистану, Ліберально-демократична партія Узбекистану, Демократична партія «Міллій Тікланіш» (Національне відродження) і Соціал-демократична партія «Адолат» (Справедливість), представники яких за результатами останніх виборів і потрапили до парламенту. Останні три партії при цьому формально входять до провладної коаліції. П'ятнадцять місць в Олій Мажлісі законодавчо зарезервовані для Екологічного руху Узбекистану [233, с. 102-103].

Таким чином, декларована владою багатопартійність убачається неправдивою, адже всі парламентські партії можна назвати пропрезидентськими, в той час як жодна істинно опозиційна політична сила не має можливості більш-менш повноцінно відстоювати власні позиції, навіть поза стінами Олій Мажліса. Участь у виборах до парламенту для останніх також залишається мрією, оскільки влада продовжує ретельно контролювати політичний та інформаційний простір, позбавляючи суспільство будь-якої альтернативи.

Але заслуговує на увагу і офіційна позиція узбецької влади щодо такої надконсервативної політики. Президент та його оточення пояснюють подібні практики вимушеною реакцією держави на терористичну загрозу в особі радикальних ісламістських течій. Слід визнати, що такого роду застереження певною мірою є виправданими, адже в Узбекистані і, в першу чергу, в Ферганській долині, є спільноти, від яких слід очікувати дій, які порушують спокій, що на думку дисертанта є одним з проявів тенденцій «ісламізації» [128, с. 319-327] центрально-азійського регіону. Тим менш, на сьогодні

Узбекистан залишається країною, рівень розвитку демократії у якій продовжує залучати погляди світової громадськості та численних правозахисних організацій.

У сусідній Узбекистану Киргизькій Республіці демократичний рух отримав розвиток із початком діяльності численних дискусійних клубів, гуртків тощо з питань відродження національних та культурних цінностей, що вимагало визнання незалежності від СРСР. Пізніше в республіці було утворено і демократичний рух у його класичному вигляді.

Поштовхом у прагненні до плюралістичних перетворень послугував і внутрішній розкол номенклатурної еліти, частина якої поділяла погляди московських реформаторів, на що отримувала їхню підтримку, а частина продовжувала бачити республіку радянською.

Хоча, загалом, на момент розпаду Радянського Союзу в Киргизстані вже існувала розвинена багатопартійна система, відлік офіційної історії появи та становлення мультіпартійності в країні слід вести від моменту підписання президентом Аскаром Акаєвим 21 серпня 1991 року указу № 276 про застосування закону Киргизької Республіки «Про громадські об'єднання». [18, с. 68-74].

Розвитку політичних партій мала сприяти і президентсько-парламентська форма правління, заявлена в Конституції 1993 року, яка зробила законодавчий орган вельми повноважним у здійсненні державної політики.

Разом із тим, баланс сил між президентом та парламентом стабілізувався далеко не одразу. Лише протягом листопада-грудня 2006 року форма державного правління змінювалася двічі, спочатку з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську, а потім навпаки [62, с. 115-124]. Останньою ж встановилась парламентська форма правління, обрана із прийняттям Конституції 2010 року.

Як і у випадку Узбекистану, огляд становлення та розвитку партійної системи Киргизії в розрізі її акторів буде малоефективним. Однак, якщо в

першому випадку це виправдовується крайньою формалізацією сутності інституту політичних партій в умовах моноцентричної консервації політичної системи, то в даному разі істинне призначення партійних організацій істотно девальвується негативними соціокультурними факторами, властивими киргизькому суспільству. Самим визначальним з них є історичне розмежування киргизів по вісі «північ»-«південь», що поглиблюється родоплемінною організацією етносу та супроводжується внутрішньосуспільними та внутрішньоелітними розколами. Так, схильність киргизьких партій та об'єднань до вибудовування навколо харизматичної особи регіонального лідера або представника свого роду є серйозною перешкодою на шляху формування розвиненої партійної системи, яка б мала практично відображати широкий спектр ідейно-політичних течій.

В якості наглядного прикладу подібного групування навколо регіональних або кланових лідерів, як частки політичної культури, можна привести об'єднання у 2002-2003 роках опозиційних сил у широкі коаліції: «Народний рух Киргизстану» колишнього прем'єр-міністра К. Бакієва, рух «Ата-Журт» («Вітчизна») колишнього міністра закордонних справ Р. Отунбаєвої, «Жани Багит» («Новий курс») М. Іманалієва та Народний Конгрес Киргизстану А. Атамбаєва, де всі лідери, окрім М. Іманалієва належали до південної еліти, а очолили опозицію відсторонені представником півночі країни А. Акаєвим від влади К. Бакієв та Р. Отунбаєва [17, с. 104–105]. Яскравим же доказом властивості киргизькій політиці ознак сімейності є факт очолювання партії влади «Алга-Киргизстан» донькою А. Акаєва – Бермет Акаєвою [18, с. 74-76]. Не дивлячись, однак, на те, що такий підхід в утворенні партій тягне як високу залежність від політичної конкурентноздатності лідера на рівні конкретного об'єднання, так і посилює родоплемінні розколи в масштабі країни, в Киргизстані продовжує позиціонувати велика кількість партійних організації з подібною внутрішньоорганізаційною ідеєю.

Гальмують розвиток партійної системи й авторитарні схильності президентів незалежної Киргизії. Створюючи деякий час на початку 1990-х років імідж демократичного політика, А. Акаєв все ж розпочав компанію по зміцненню власних позицій, одними із головних заходів якої став розпуск у 1994 році парламенту та збільшення президентських повноважень за рахунок органу законодавчої влади. Політиці ж і першого і другого президентів республіки – А. Акаєва та К. Бакієва властиві елементи клановості, які беруть свій початок у тих же родоплемінних засадах киргизького суспільства.

Отже, залишається припустити, що новий якісний розвиток політична система Киргизстану здатна отримати лише із, по-перше, «створенням умов для всебічного розвитку й самореалізації особистості» [84] та, по-друге, подоланням соціетального бар'єру, який продовжує заважити її становленню та розвитку в дусі рівного представництва інтересів громадян незалежно від регіональної або кланової приналежності.

Однією із самих закритих держав не лише Центральної Азії, а й усього світу залишається Туркменістан. До специфічних рис політичного режиму, що склався в цій країні, слід віднести: жорстку вертикаль управління і дисципліну, засновану на єдиноначальності глави держави, монопольний контроль на ресурсним потенціалом, показову непублічність правлячої еліти, окрім президента. Як наслідок моделі управління, що склалася, присікаються будь-які спроби відхилення від курсу або потенційне посилення особистих або групових зазіхань на шкоду корпоративному балансу [233, с. 78-81].

Очолюючи всі найважливіші структури державного апарату та володіючи широким колом повноважень, наданих конституцією, носієм всієї повноти влади на політичному полі цієї країни залишається президент. Відчуття необмеженості влади та відсутність будь-якої конкуренції доповнюються культом особистості, ознаки якого властиві правлінню обох президентів незалежного Туркменістану. Коріння подібної схильності до власного звеличування Ф. М. Рудич знаходить в «особливостях азійського

менталітету: вождь може бути тільки один, а одноплемінники мають без заперечень визнавати його верховенство» [Цит. за: 202, с. 100-101].

На зміну політичного іміджу Туркменістану корінним чином не вплинула і нова Конституція 2008 року, прийняття якої підносилося як подія, що створить підстави для незворотного руху в напряму подальшої демократизації суспільства.

За таких умов не дивно, що однопартійна система, яка існувала в республіці близько 20 років, виглядала вельми органічною частиною суспільно-політичного устрою. Єдиною партійною організацією тривалий час залишалась Демократична партія Туркменістану (ДПТ). Сьогодні вона продовжує залишатись партією влади, яку очолює глава держави.

Не дивлячись на ознаки наступності в традиціях влади, однією з важливих подій та ініціатив нинішнього президента країни – Гурбангули Бердимухамедова, спрямованих на покращення міжнародного іміджу держави, прийнято вважати ідею про утворення нової партії.

Такою партією стала – Партія промисловців та підприємців Туркменістану, яку було створено 21 серпня 2012 року. Зазначене стало можливим завдяки прийняттю на початку цього ж року закону «Про політичні партії» [210].

Здається, що утворення ще однієї партії, окрім ДПТ, залишиться скоріше просто політико-юридичним фактом, ніж спробою оформлення незалежної опозиційної сили, оскільки за обставин, характерних внутрішньополітичній ситуації, уявити інший сценарій сьогодні неможливо.

Зважаючи ж на те, що теперішній глава туркменської держави за рідкими виключеннями реально перейняв політичні погляди та методи управління першого президента Туркменістану та автора «єдиного формалізованого ідеологічного кодексу» [104, с. 26] – «Рухнами» Сапармурата Ніязова, неважко спрогнозувати інертність як партійного сектору, так і режиму в цілому.

Ще однією республікою, де у другій половині 1980-х років опозиційні настрої зародились у самій комуністичній партії, стала Таджицька РСР. Між тим, за рахунок членів партії – прихильників ідеї збереження організації та неформальний статус гаранта певної стабільності в країні, дозволили Комуністичній партії Таджикистану (КПТ) і після розвалу Радянського Союзу бути популярною, не знаходячи при цьому підтримки у частини регіональних та етнічних спільнот, у тому числі ісламістів, які також утворили власні Партію ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ), Демократичну партію Таджикистану, рух «Растохез». Однак, саме незадоволення опонентів комуністів, на думку яких марксистсько-ленінська ідеологія мала остаточно залишитись у минулому, призвело до найбільшої трагедії таджицького народу нового часу – Громадянської війни 1992-1997 років.

У період гострих етнічних протиріч, залишаючись партією, що претендувала на роль єдиного представника загальнонаціональних інтересів, КПТ у першій половині 1990-х років практично не відчувала конкуренції з боку політичних опонентів. Подібний стан речей, однак, разом із прагненням КПТ до відновлення колишніх позицій не знаходили підтримки у владної верхівки, яка вже робила спроби щодо створення суспільно-політичного устрою на зразок авторитарної моделі, що передбачала б і наявність власної сили в парламенті. Такою силою згодом стала Народна Демократична Партія Таджикистану (НДПТ), як частина президентського плану Емомалі Рахмона.

У післявоєнний період глава держави зумів значно укріпити владну вертикаль, створивши управлінський апарат та зміцнивши провладні інститути, одним із яких є НДПТ, що значною мірою зрослась із державним апаратом та по суті спирається на бюрократичний механізм [233, с. 55].

Починаючи з 2000 року, саме НДПТ, як партія влади, займає більшість місць у таджицькому парламенті – Маджлісі Олі, і такі позиції виглядають доволі стабільними. За результатами останніх парламентських виборів 2010 року, окрім НДПТ, до парламенту потрапили чотири партії, включаючи вищезгадані ПІВТ і КПТ, однак жодну з них неможна назвати абсолютно

опозиційною. Навіть така самобутня політична сила, якою є ПІВТ, в силу наростаючого зміцнення авторитаризму, більше намагається зберегти власні позиції, в тому числі парламентські, ніж відверто йти на конфронтацію із владою.

Вагомим фактором на користь політичної стабільності нинішнього режиму, зокрема, пропрезидентської НДПТ, є побоювання громадян рецидиву пережитого конфлікту, адже регіоналізм та клановість, які стали однією з причин кровопролитного протистояння 1990-х, властиві таджицькому суспільству і сьогодні [233, с. 61].

Зважаючи ж на збереження у внутрішньополітичній ситуації в Таджикистані ознак усталення авторитарних тенденцій, часткою чого є послаблення позицій опонентів влади, останнім буде нелегко реалізувати власне бачення щодо вирішення нагальних питань сьогодення та, перш за все, в соціально-економічній сфері, стан якої продовжує залишатись одним із самих складних на пострадянському просторі.

Отже, типовою для трансформації партійних систем країн Центральної Азії є загальна схильність правлячих еліт до утворення «партій влади». Така тенденція, що істотно гальмує розвиток істинної багатопартійності, є характерною рисою авторитарних режимів, широко представлених у регіоні.

Не повною мірою Центральній Азії вдалося розірвати зв'язки із комуністичним минулим. На сьогоднішній день політичні партії, які презентують ідеї «марксизму-ленінізму», продовжують позиціонувати в стінах парламентів Казахстану та Таджикистану, поясненням чому може бути фактор ностальгії по соціалістичному минулому, а також те, що комуністичні партії часто виявляються вельми зручними опонентами провладним партіям в авторитарних режимах.

Важким випробуванням у становленні багатопартійності стала проблема подолання специфічних особливостей релігійного, етнічного, кланового тощо змісту, широко представлених у ґенезі спільнот регіону.

Висновки до другого розділу

У процеси реформування політичних систем країни ЦСЄ та СНД продемонстрували свій власний та неповторний варіант суспільно-політичного розвитку.

Типовою для східноєвропейських суспільств стала поступова відмова від реанімації комуністичного минулого, що стало виграшем часу в пошуку нових шляхів розвитку суспільства замість безперспективних дебатів на тлі постсоціалістичної ностальгії.

В той же час, якщо у деяких пострадянських республіках все ж можна говорити про повну втрату популярності комуністичною ідеологією, подекуди її представники продовжують займати стабільні позиції у владі, не говорячи про численні випадки, коли радянська номенклатура осіла в складі інших політичних сил.

До факторів, що гальмували розвиток демократії у СНД, слід також віднести надпотужний інститут президента, слабкість політичних партій, популярність використання технології «партія влади», череду міжнаціональних конфліктів, клановість, заангажовані ЗМІ тощо.

У якості прикладу більшої зрілості суспільств ЦСЄ до утвердження демократичних цінностей, зокрема, парламентаризму, слід розглядати, тенденцію відтворення історичних політичних організацій, можливість на об’єднання у партії та бути представленими у владі національних меншин, відкритість парламентів для націоналістичних партій тощо. У пострадянських же країнах реалізація подібних практик є фактично неможливою. Якщо у розвитку парламентаризму тут і можна виділити Молдову, Киргизію та Грузію, то слід зауважити, що зовнішньо показові парламентські форми правління, що склалися в перших двох країнах, виправдовуються, скоріше, не слідством більшої демократичної зрілості суспільств, а відносною слабкістю політичних сил, жодна з яких виявилась нездатною довгий час втримувати владу. У демократичних же успіхах Грузії

за внесок тривалого протистояння політичних партій більшою вбачається участь харизматичного М. Саакашвілі.

Слід зазначити загальне розуміння оновленими елітами ЦСЄ виключної важливості та первинності адаптації законодавчої бази до практичних змін в організації життя держави та суспільства.

Вчасне прийняття нових або внесення фундаментальних змін до діючих конституцій, врегулювання правовідносин шляхом оновлення правового поля у сферах прав та свобод людини, місцевого самоврядування, власності, діяльності політичних партій, гласності тощо стали запорукою декларованих демократичних прагнень.

Широке застосування одержала практика проведення «круглих столів». І якщо польські реформатори навряд чи можуть бути в повній мірі задоволені власним прецедентом, в той час як болгари взагалі не здобули користі від даної процедури, прикладом прояву гідного рівня політичної культури слід вважати досягнуті за «круглим столом» домовленості угорських еліт, рішенням по яких було офіційно надано законодавчої форми.

Подібно практиці країн ЦСЄ національні законодавства держав СНД із розпадом Радянського Союзу також закріпили численні положення, що мали сприяти розвитку атрибутів демократії. Між тим, згодом коли не демократично налаштовані політичні еліти СНД мобілізувалися та почали впевнено прибирати владу до своїх рук, зміни законодавства прийняли зворотній напрям. Закон став віддзеркаленням авторитарних та навіть тоталітарних тенденцій, що поширились до середини 90-х, а це посилення президентської влади та послаблення повноважень парламентів, зміцнення владних структур та ускладнення положення опозиції, взяття під контроль діяльності ЗМІ та обмеження свободи слова тощо.

За переконанням автора, визначальним чинником у показових результатах трансформації країн ЦСЄ на думку автора став рівень політичної свідомості та культури, який при цьому навіть у межах відповідного регіону виявився неоднаковим. Виходячи з перебігу політичних подій, до лідерів

регіону за цим показником дисертант відносить Чехію, Угорщину та Польщу, тоді як меншим рівень політичної культури є у Словаччини, Болгарії та Румунії.

В той же, час очевидним дефіцитом моральних якостей характеризуються політико-культурний стан пострадянських суспільств, що в першу чергу пояснюється більш довшим впливом тоталітарної політичної культури, в наслідок чого було створене сприятливе підґрунтя задля поширення авторитарних тенденцій на просторі СНД. Прилучення до демократичних цінностей у центрально-азійському регіоні ускладнюють специфічні особливості етнічного, релігійного, кланового тощо характеру, властиві азійсько-мусульманській цивілізації.

РОЗДІЛ ІІІ
РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

3.1. Недемократичне становлення владних інституцій та проблема законодавчого забезпечення

Сьогодні активно продовжується процес трансформації політичної системи України, основною ідеєю якого залишається перехід від тоталітарної організації суспільно-політичного устрою до фактичного затвердження демократичних та правових цінностей, що має задекларувати перехід українського суспільства на новий рівень історичного розвитку. І хоча «соціально-політичне становище в Україні характеризують як відносно спокійне, зі збереженням значного рівня соціально та політичної напруженості» [13, с. 531-534; 14, с. 629-632] трансформаційний процес, який фактично полягає у пошуку нових форм відносин між владою та суспільством, протікає настільки бурхливо та драматично, що наша політична дійсність нерідко набуває хаотичних форм. Однак, якщо проаналізувати процеси, що відбувалися в СРСР в кінці 80-х – початку 90-х років та стали відправною точкою для молодої української держави, такий стан речей вбачається більш ніж закономірним.

Подібно багатьом пострадянським країнам, здобувши незалежність із розпадом СРСР, окрім зрушень в економічній сфері, Україна підтвердила прагнення також до багатьох суспільно-політичних цінностей. Таким чином, на законодавчому рівні було запроваджено принцип розподілу влад, право на розвиток отримала багатопартійність, створено мережу незалежних ЗМІ, а опозиція, набувши статусу окремої інституції, здобула важелі впливу на владу. Між тим, на підтримку думки про «квазідемократичний» [63, с. 172] характер інститутів демократії в Україні, всім переліченім досягненням притаманна істотна доля відносності. Дію принципу розподілу влад, основною ідеєю якого є функціонування системи стримувань і противаг, важко назвати не те що довершеною, а навіть задовільною, багатопартійність є слаборозвиненою, ЗМІ не являються абсолютно незалежними, а опозиції, як і раніше, приходиться стикатися із жорсткою протидією влади. У комплексі з високим рівнем корупції, правового нігілізму та важким економічним станом на сьогодні Україна має вкрай розбалансовану суспільно-політичну систему та розмиті перспективи щодо власного майбутнього. Україна перетворилася на державу або багатих або бідних людей із майже непомітним прошарком середнього класу – «основного соціального носія демократичної культури» [15, с. 478-481] та вельми скромним набором передумов для розвитку останнього. Разом з тим, українське суспільство недуже відрізняється від радянського. Названа схожість стосується цінностей та ідеалів, державних інституцій, чиновницького-бюрократичного апарату, культури, форм поведінки тощо. Головною дійовою особою залишається держава й передусім – президентські структури, які замінили зламану КПРС як центр прийняття основоположних рішень та найвищого з арбітрів у конфліктах розподілу» [Цит. за: 34, с. 110]. Отже, сьогодні важко говорити про перехід України на більш якісний рівень історичного розвитку, в той час як можна стверджувати, що на даний момент результати трансформаційних процесів у нашій державі, свідчать на користь тези про те, що падіння авторитарних чи тоталітарних режимів не обов’язково тягне встановлення демократичних форм правління

[138, с. 45-60; 140; 225, с. 56], та має «різновекторний характер» [141, с. 64-75] свого продовження.

Те, що українська демократія сьогодні перебуває у кризовому стані, не має викликати питань. Шанс відкрити нову – демократичну сторінку своєї історії Україна отримала за відсутності сприятливих передумов політичного, соціально-економічного, культурного тощо характеру. Разом із затвердженням себе як незалежної демократичної держави в очах світової спільноти, довелося долати величезну низку проблем, що уразили економічну сферу. Між тим, ця благородна справа звернула до себе лише частку еліти, якій судилося в цей момент опинитися у керма державно-управлінського механізму, в той час як інша частина можновладців вдалася до вирішення особистих питань, поставивши власну вигоду вище державних інтересів. Звісно такий дисбаланс у намірах управлінців не міг не відобразитись на результатах подолання соціально-економічних негод та схиляв суспільство до висновків про безпорадність нової влади і власного «полівіння» [118, с. 60-69], а разом з тим й до загального розчарування у демократичних ідеалах, відносно яких на кшталт інших радянських республік відбулася ««приватизація» економічною і політичною верхівкою суспільства» [Цит. за: 45, с. 25].

Здавалося, що із руйнацією радянської держави до загального покращення має призвести вже лише блокування керівної ролі комуністичної партії та її бюрократично-управлінських механізмів. Між тим, сувора реальність вже перших років незалежності оголила разючу неготовність суспільства до корінних змін у принципах свого існування. Українські реформатори вочевидь не врахували того, що «темпи і спрямування перетворень значною мірою визначаються ступенем готовності до них різних груп населення, наявності у них бажання та волі до змін» [Цит. за: 217, с. 423].

Парадоксально, але на шлях такої довгоочікуваної незалежності Україна ступила без чітко продуманого та обґрунтованого стратегічного плану із розставленими цілями та пріоритетами. Така невизначеність торкалася й

політичної системи суспільства, що в першу чергу слід пояснювати відсутністю конструктивного діалогу між політичними елітами, які самі ще лише починали формуватись [91, с. 68] та бачили вкрай різні сценарії розвитку нововиниклої держави. Істотні розбіжності у поглядах виникали вже на рівні ставлення до радянського минулого, коли одні вбачали можливим пристосування певних господарсько-управлінських форм до нових умов, в той час як дехто вимагав повного розриву із нещодавнім минулим, аж до заборони комуністичної символіки. Перших здебільшого представляли переконані у своїй незамінності комуністи, на думку яких низка подвигів їхніх попередників надавала їм право виправляти помилки історії, однією з яких, на думку експоменклатури, і був розпад Радянського Союзу. Превалювання державних інтересів над особистими та визначальний вплив держави на життя людей, за переконанням комуністів, мали стати керівними ідеологемами у побудові нового суспільно-політичного устрою.

Необхідності у відступі від керівних ідей марксизму-ленінізму не вбачали і соціалісти, які позиціонували як соратники комуністів та протиставляли себе грядущим ринковим змінам. Тим менш, чим далі тим більше дана політична сила продемонструвала, що жорстка прив'язка до цінностей минулого для неї не є принциповою. Так, незабаром задля пристосування до незворотних змін у політичному середовищі соціалісти зайняли більш гнучку позицію у питаннях розвитку багатопартійності та еволюцій форм власності.

Процес демократизації значно нівелювався тим, що до влади в Україні прийшла частина все тієї ж радянської номенклатури. Як цікаво відзначає Г. Грабович, факт голосування народу за цілі тих, для кого українська справа була питанням життя і смерті, а потім надання влади тим, хто правив українською республікою в радянські часи, проводивши ворожу всьому українському політику, є великою трагедією суспільства. Якщо ж у номенклатурі і зустрічалися люди, які прагнули створити дійсно нову Україну, вони були не здатні очолити цей клас, принаймні тому, що республіканську номенклатуру готували для реалізації рішень «Союзного

Центру», а не незалежних ініціатив, та ще й – у незалежній державі [46, с. 264-278].

Позитивний вплив на розвиток демократичних сил могла справити люстрація на кшталт тих, які знайшли своє місце у реформуванні політичних систем низці країн ЦСЄ, де у різні часи та неоднаково за глибиною, але все ж було проведено заходи, спрямовані на відлучення колишньої номенклатури від сфери державного управління. Так, як зазначає Т. Срібна у Польщі при владі вдалося залишитися лише незначній частці номенклатури. При цьому, головною стратегією трансформації колишнього режиму став перехід у бізнес-структури, де екс-комуністи фактично прийняли «правила гри» встановлені новою владою. В Україні ж радянські посадовці продовжили унормовувати суспільно-політичний лад [215, с. 85-87]. В той же час, з огляду на ступінь злиття суспільства із державою – партією та загальний рівень політичної культури, сценарій «поступової зміни політичної еліти» [218, с. 143], Україні із самого початку вбачався малоперспективним та реалізований не був.

Ситуація погіршувалась тим, що «пролонговані повноваження» радянської номенклатури не були єдиною проблемою державно-управлінського апарату. Справжню вибухонебезпечну суміш було утворено, коли хвору владну систему було доповнено елементами кримінального світу, який і за радянські часи не переймався ілюзіями комуністичної ідеології. Тепер же як відзначає О.Ю. Поклонська, мафіозні канали розподілу ресурсів на базі державного монополізму в економіці та державного протекціонізму в політиці є серйозною проблемою для політичної системи України [177, с. 36].

На відміну від східноєвропейських варіантів (окрім Румунії), де процес переходу до глобальних змін у суспільно-політичному устрої розпочинався із досягнення різної ступені національної згоди, в тому числі шляхом проведення круглих столів за участю влади, крапкою відліку української демократизації став провал Серпневого путчу, в наслідок чого КПРС остаточно втратила монополію на владу, а союзні республіки отримали карт-бланш у вигляді нагоди відбутись як незалежні держави. Між тим, як зазначає

І.К. Пантін комуністичний режим «не був повалений у ході масового політичного руху, а як би «просів» під тяжкістю власних суперечностей» і тому «влада буквально впала до ніг «демократів» та (у союзних республіках) націоналістів» [166, с. 136]. Отже, можна припустити, що аби не рішуча та стрімка поразка консервативних сил у Москві, сил республіканської опозиції виявилось би недостатньо задля зміни державного курсу та в першу чергу набуття суверенітету. Природно ж, що та сама опозиція, яка самотужки незалежність України не здобула, виявилась і неготовою до реалізації реформаторського сценарію.

Очевидні проблеми із реалізацією проголошених, але нічим не підкріплених обіцянок з боку реформаторів окреслилися вже в перші роки незалежності, коли більшість громадян по власному гаманцю відчули катастрофічне становище національної економіки, яка водночас втратила життєво важливі зв'язки із іншими союзними республіками, потребуючи негайного та компетентного втручання. При цьому, українські реалії не мали нічого спільного із відомим «планом Бальцеровича», покликаним свого часу за допомогою «шокової терапії» вивести польське суспільство на новий етап стабільного соціально-економічного розвитку. Ще більше насторожувала лякаюча невизначеність щодо майбутнього України, її життєздатності. Дана ситуація стала наслідком дій, а скоріше бездіяльності вельми недальновидного українського істеблішменту, який після політичного тріумфу із проголошенням незалежності на фоні політичного паралічу у Москві порахував свою історичну місію виконаною та достатньою для власної героїзації. Оновлена українська еліта не порахувала невідкладною розробку соціально-економічних а також політичних, культурних тощо стратегій подальшого розвитку в умовах набутої незалежності. Така необхідність була підмінена штучним запозиченням різного роду політичних, економічних та соціально культурних механізмів, застосування яких здатне бути ефективним у країнах консолідованої демократії із розвинутою ринковою економікою та даремним в умовах авторитаризму, глибоких

бюрократії та корупції – стихіях, що стрімко опанували Україною, і, навіть, здатним призвести до «спотворення трансформаційних процесів» [211, с. 47]. Так, до середини 90-х обриси як всієї політичної системи, так і окремих інститутів залишалися невизначеними.

Одним з фундаментальних за функціональним навантаженням інститутів нової політичної системи мав стати дієвий незалежний парламент, «що покликаний виражати волю головного суверена – народу» [Цит. за: 24, с. 53]. Дієвим же його слідувало б вважати лише із затвердженням поняття парламентаризму, яке, доречно, співвідносити лише з тими державами, де організація інститутів влади передбачає наявність демократично обраних національних парламентів, реально здійснюючих покладені на них функції, головною з яких є законодавча. Притаманність же діяльності того або іншого парламенту ознак фасадності виключає парламентаризм та, як слідство, розминається із уявленнями про демократичність відповідного політичного режиму.

Не можна не погодитись і з тим, що «інститут парламентаризму є ключовим елементом сучасних політичних систем: ступінь демократизації суспільства залежить від рівня наукового осмислення сутності парламентаризму, його впровадження в політичну практику держави» [Цит. за: 208, с. 1].

Як і мало бути, чи не першим інститутом, який було піддано реформуванню, стала партійна система і саме ступінь зростання участі політичних партій у процесах перерозподілу конституційних повноважень між державними інститутами вплинула на еволюцію форм правління країн пострадянського простору [2, с. 160-163].

У розвинутому вигляді партійна система є однією з первинних ознак ефективного парламентаризму, а відтак, і справжньої демократії. Приймаючи закони, що мають вищу юридичну силу за низку підзаконних нормативно-правових актів інших органів, національні парламенти займають важливіше місце в інституціональних системах розвинених країн Європи, а тому відповідний законодавчий орган мав посісти своє місце і в Україні,

замінивши керовану Верховну Раду УРСР. Між тим, формування дієвого парламенту виявилося не такою легкою справою, як здавалося на перший погляд молодим демократам та радикалам, хоча певне підґрунтя для цього створено вже було.

До перших організацій, на кшталт тих, які наприкінці 80-х, по інших радянських республіках активно взялися за реалізацію ідеї започаткування централізованого опору КПРС, на території України слід віднести республіканську спілку письменників та Українську Гельсінську спілку (УГС), створені шляхом так званої самоорганізації «знизу» [125, с. 23]. Діяльності першої зобов'язаний Народних рух України (НРУ), що став найпотужнішою опозиційною силою комуністичній владі. УГС в свою чергу виступила підґрунтям для утворення Української республіканської партії, що в перші роки незалежності була найбільш яскравим представником націоналістичного спектру національного політикуму. Натомість власне відлік формування української багатопартійності, процес чого В.С. Журавський вдало назвав «партійним ренесансом» [67, с. 89] слід вести з виключення з Конституції УРСР норми про керівну та спрямовуючу роль комуністичної партії, що дозволило вже 1990 року взяти учать у парламентських виборах не тільки представникам номенклатури, а й незалежним кандидатам. Між тим, назвати ці вибори багатопартійними ще не можна, адже єдиною офіційною політичною партією, що приймала в них участь, була комуністична. Проблемою для початкового етапу становлення конкурентної багатопартійності стала відсутність на політичному полі сили, що змогла б об'єднати навколо себе демократично налаштовані еліти у конкурентноздатну альтернативу номенклатурі. В силу різнорідного членського складу НРУ виявився слабким прообразом східноєвропейських аналогів антикомуністичного руху і, перетворившись на політичну партію, не зміг нав'язати гідну боротьбу комуністам, від чого останні почували себе в певній безпеці і мали час на переформатування.

Тим часом в Україні поступово зростала кількість партій, процес чого мав як позитивні, так і негативні сторони. Як неодмінний атрибут демократії

в цілому багатопартійність була прийнята українським суспільством. Саме кількісне збільшення партійних організацій говорить про те, що в Україні знайшло себе плюралістичне мислення, яке мало місце не у всіх пострадянських республіках. Однак, як і варто було очікувати, кількість приблизно рівних за ступенем впливу на даному етапі партій не означала якість. Враховуючи те, що принципової дискусії навколо потреби у таких цивілізованих сателітах демократії як ринкова економіка, приватна власність, свобода слова тощо бути не могло, програми більшості партій були схожими за цінностями, що пропагувалися. Вказана закономірність разом із принципом утворення партійних організацій навколо певної особистості означала відсутність ідеологічної ідентичності. Діяльність таких партій була малоефективною як поодинці, коли в силу слабкості вони не могли нав'язати гідної боротьби опонентам, так і у складі міжпартійних утворень, стійкість яких була хиткою в силу відомих обставин.

З істотною долею формалізму багатопартійними, на думку дисертанта, можна назвати і вибори 1994 року, які внаслідок передуючої безсистемності у формуванні державних структур, загострення протистояння між ними та, як наслідок, втрати довіри з боку суспільства стали достроковими.

Ці вибори, як і виборчу процедуру 1990 року, було проведено по мажоритарній системі абсолютної більшості, адже лише невелика частка з офіційно зареєстрованих партій спромоглась висунути від себе кандидатів для участі у виборчої компанії. І хоча за результатами цих перегонів і можна виділити Комуністичну партію України (КПУ), НРУ, Селянську партію України (СелПУ), Соціалістичну партію України (СПУ) та Українську республіканську партію – політичні сили, що стали лідерами у розподіленні депутатських мандатів, на цьому етапі можна було говорити лише про квазіпартійну систему. Не могло йтися мови й про існування справжньої конфронтації між головними опонуючими партіями, так необхідної на початковому етапі розвитку конкурентної багатопартійності. Вражаюче, але можна припустити, що в перші роки незалежності даному упущенню підіграло і рішення про зупинення діяльності комуністичної партії, адже на

фоні відсутності носія відповідної ідеології, був позбавлений поля діяльності і потенційний опонент ексноменклатури. Так, вже в перші роки після здобуття незалежності, Україна почала збільшувати відстань в цьому компоненті від східноєвропейських сусідів, де різної ступені конфронтація між угорськими УСП та УДФ, польськими СДЛС та Союзом Свободи, чеськими ЧСДП та ГДП і найбільш показова між болгарськими БСП та СДС пішла на користь розбудові як дієвих багатопартійності та парламентаризму, так і інших демократичних цінностей, як то свобода слова, ринкова економіка, прозорі вибори тощо.

Жодна з політичних сил в тому парламенті не володіла потенціалом, достатнім для формування стійкої більшості. Виникнення ж такої мало сугубо ситуативний характер [191, с. 91].

В наслідок того, що президент України, як і уряд, мали позапартійний статус [192, с. 46], парламентські партії не були обтяжені відповідальністю за дії виконавчої влади, що також послаблювало увагу до законодавчого органу.

Після виборів 1994 року, на думку політологів, важливіші внутрішньополітичні питання зосередились навколо взаємовідносин Президента із більшістю у Верховній Раді. На відверте протистояння із главою держави ліва більшість не наважилась, але спромоглась на опір, відреагувавши на законодавчу ініціативу президента у вигляді проекту конституційного закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». В наслідок цього виникла своєрідна дилема: або ви з Президентом – на користь його диктатури; або ви з комуністами за реставрацію радянської влади. Виникле протистояння виграв глава держави, проте, як виявилось у подальшому, Україна мало від цього здобула. [67, с. 57].

Умови ж для проведення дійсно багатопартійних виборів створив Закон України «Про вибори народних депутатів України», що набув чинності перед парламентською компанією 1998 року та передбачав змішану виборчу систему [68]. Одночасно підтекстом проведення останніх парламентських перегонів 90-х років стала та обставина, що вони проходили в умовах загострення конфронтації між парламентом та президентом. Тодішня

політика глави держави спровокувала зародження в середині законодавчого органу ідеї про висловлення недовіри президенту. І це попри те, що процедура імпічменту вбачалася неймовірно складною законодавчо, а успіх від її проведення відповідно мало вірогідним. «Вибори змінили партійну систему України з атомізованої на систему поляризованого плюралізму» [Цит. за: 173, с. 214], а їх результатами найкращім чином політичною ситуацією скористувались КПУ, НРУ та СелПУ з СПУ (виступили блоком), які зберегли свої позиції у мандатному еквіваленті. Доповнили перелік парламентських партій Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)), Народно-демократична партія (НДП), «Партія зелених» та «Громада».

З цих же виборів у свідомості українців почав впевнено затверджуватись новий для українського політикума феномен – «партія влади», осмислення якого до цього часу не було настільки асоціативним. Тоді це «почесне» місце зайняла НДП, яка через вплив своїх представників на місцях справедливо асоціювалась із владою, а точніше із президентською владою. Іноді НДП називали «партією виконавчої влади» [112, с. 460]. Щоправда втримати надовго привілейований статус НДП не вдалося, невдовзі, ще до президентських виборів 1999 року прибуткову місію «партії влади» перехватила СДПУ(о).

Перерозподіл політичних сил у парламенті стався після виборів 2002 року, до яких партії та інші об'єднання підійшли по принципу розподілу на тих, які підтримують діючого президента Л. Кучму, та тих, які голові держави не довіряють. Безпосередньо роль «партії влади» відігравав пропрезидентський блок «За єдину Україну». За результатами виборів, рішучу перемогу здобув Блок партій «Наша Україна» на чолі з майбутнім президентом В. Ющенко. Перемога блоку стала неприємною несподіванкою для комуністів, яких вперше потіснили з першої сходинки за часи незалежності. Не без застосування адміністративного ресурсу, до трійки лідерів перегонів увійшов також пропрезидентський блок «За єдину

України». Так, парламентські перегони 2002 року стали наглядним прикладом застосування як силового впливу з боку влади, так і відомих політтехнологій. «Вибори 2002 року до Верховної Ради проходили під керівництвом Президента: майстер власноруч розставляв на дошці фігури. У хід були пущені найрізноманітніші інструменти, серед яких чільне місце займав силовий тиск на кандидатів і на окремі партії та «клонування» політичних сил з метою відсікання частини електоральних голосів у тих політичних сил, які, як бажав Президент, повинні були або загалом не потрапити до парламенту, або ж врешті-решт отримати менше мандатів. Відтак НРУ опонував «Народний рух за єдність», альтернативою КПУ були КПРС, КПУ(о), Селянська партія, блоку «Наша Україна» мав протистояти інший блок, у назві якого було ім'я В. Ющенка» [Цит. за: 89, с. 281].

Видимі ознаки переформатування партійного поля надали підстави відомому українському фахівцю в галузі партології Ю. Шведі дійти висновку, що після 1996 р. відбувся перехід від атомізованої партійної системи до системи поляризованого плюралізму.

Ця тенденція підтверджується такими характеристиками, а саме:

1. Наявністю в суспільстві політичних сил, які ставлять під сумнів або відмовляються визнавати легітимність існуючих у державі порядків («правил гри»).

2. Наявністю значної поляризації серед існуючих політичних сил, ідеологічної несумісності крайніх екстрем політичного спектра.

3. Наявністю двосторонньої опозиції («ліві» – «праві»).

4. Формуванням політичного центру, що визначає тристоронній (а не біполярний) характер взаємин у рамках політичної системи суспільства («ліві» – «центр» – «праві»).

5. Існування значних відцентрових рухів, радикалізмом політичної свідомості населення, відчутним впливом різного роду екстремістів на перебіг політичного життя в державі.

Ситуація ускладнювалась посиленням люмпенських настроїв на тлі падіння життєвого рівня більшості населення, радикалізацією політичних вимог, реваншистськими настроями певної частини населення.

6. Відсутністю організованої опозиції, переважанням напіввідповідальної та безвідповідальної опозиції.

7. Домінування в політичному житті так званої політики «набивання собі ціни» (а не чесного суперництва), яке представляє ситуацію, коли політичні суперники змагаються між собою не шляхом розробки найефективнішої програми, а роздачею населенню обіцянок та різного роду утопічних проектів, критиканства [238, с. 167–168].

Не дивлячись, однак, на наявні переваги від започаткування змішаної системи парламентських виборів та тенденцію швидкого зростання кількісної присутності партій на політичному полі, до конституційної реформи 2005 року роль цього важливого інституту демократії значно девальвувалась низкою факторів.

В першу чергу роль політичних партій була істотно послаблена сильною посадою президента, що не належав до жодної з них. За Конституцією 1996 року, голова держави володів тим колом повноважень, яке дозволяло йому ефективно просувати власні ініціативи, практично не відчуваючи конкуренції з боку відверто слабкого парламенту.

Слабо стимулювали розвиток багатопартійності і виборчі процедури, що застосовувались під час парламентських компаній 1994 року (мажоритарна система абсолютної більшості) та 1998 і 2002 років (змішана система). Окрім, переключення електоральних симпатій з партій, як таких, на особистостей, до чого призводить саме застосування мажоритарної процедури, наслідком присутності в законодавчому органі великої кількості незалежних депутатів, а також низки дрібних партій, стала надмірна фрагментація парламенту та навпаки слабка стійкість коаліційних утворень. Не було і окремої політичної сили, здатної до утворення ефективного об’єднання навколо себе. Між тим, за наявності наведених недоліків слід відзначити, що вибори 1998 року стали початком структуризації українського партійного поля, зокрема, ідеологічної.

Негативно позначалась на зміцненні партійних утворень опосередкована низькими надходженнями від членських внесків матеріальна вразливість, яка штовхала партії на пошуки джерел фінансування від сторонніх осіб. У випадку ж позитивного результату таких пошуків партійні утворення ставали маріонетками, що потім, віддаляючись від виборця, були вимушені слугувати бізнес-інтересам спонсорів шляхом прийняття потрібних рішень, ще вже призводило до «спотворення ролі політичних партій» [Цит. за: 103, с. 116].

Свій вплив на становлення партій справив і важкий економічний стан, в якому опинилась молода держава, коли скрутні соціально-побутові наслідки для суспільства викликали охолоджування довірі до всіх без винятку політичних інститутів навіть у тієї частини населення, яка щиро очікувала від отримання незалежності дійсно позитивних змін. Відомо ж, що «перехід до демократії істотно полегшується за сприятливого стану економіки й утруднюється в умовах її кризи» [Цит. за: 239, с. 31].

Тим менш, додатковими, а скоріше, головними стимулами для максимального налаштування та концентрації політичних сил напередодні виборчої компанії 2006 року стали проведена конституційна реформа, що істотно розширила повноваження парламенту, зокрема, у формуванні виконавчої влади та перехід до пропорційної системи виборів у єдиний законодавчий орган.

Лейтмотивом позиціонування у передвиборчих перегонах знов стало ставлення партійних еліт до політики глави держави, тепер вже В. Ющенка. За цим принципом по різні сторони від президента розташувались Блок «Наша Україна», Блок Юлії Тимошенко та СПУ, як пропрезидентські, та Партія регіонів (ПР) з КПУ у якості опонентів перших. Сумарно більшість депутатських мандатів отримали пропрезидентські сили, але не набагато менше набрали і їхні конкуренти. Однак, отримати максимальну користь від перемоги пропрезидентських силам не судилося, адже на заваді планам переможців став міжособистісний конфлікт двох ключових фігур помаранчевих – В. Ющенко та Ю. Тимошенко. Останньою краплею в роздорі у лавах нещодавніх тріумфаторів став факт непереконливого результату на

виборах Блоку «Наша Україна» – рідної для голови держави сили, по відношенню до якої можна було із впевненістю судити про ступінь електоральних симпатій до самого президента. Апогеєм же цих протиріч став перехід СПУ до протилежного табору та, як підсумок, призначення головного опонента В. Ющенко на останніх президентських виборах В. Януковича на посаду прем'єр-міністра України. Однак, і дане призначення стало лише першою ластівкою в низці далекосяжних наслідків помаранчевого розбрату. В слід за цим послідкують реванш В. Януковича на виборах 2010 року та остаточна втрата «помаранчевими» важелів у парламенті.

Між тим, позитивним моментом стало те, що із переходом до пропорціональної виборчої системи, за результатами парламентської компанії 2006 року, у середині парламенту закріпилась виражена конфронтація між політичними партіями, яка виникла напередодні президентських виборів 2004 р. та є необхідною умовою в розвитку істинної багатопартійності. Між тим, на відміну від конфронтації на кшталт болгарських БСП та СДС, яка знаходилась в площини антикомуністичної риторики, українське протистояння відштовхується від ставлення ключових політичних акторів, в тому числі партій до відносин із Москвою, питань історичного минулого, мовної дискусії, зближення із Європейським Союзом тощо.

На відміну від парламентської компанії 2007 року, підсумки якої практично не відрізнялися від минулорічної, реальні зміни у складі Верховної Ради України сталися на виборах 2012 року. За їхніми результатами серед партій доволі впевнено зайняла ПР, друге місце посіло Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», третє та четверте місце із мінімальним розривом зайняли відповідно партія «УДАР» та КПУ а замкнула п'ятірку переможців Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (далі – ВО «Свобода»).

І хоча в цілому підсумки парламентських перегонів не стали неочікуваними, слід відзначити проходження до законодавчого органу партій «УДАР» та ВО «Свобода», передумови чому зародилися ще до початку електоральної компанії. Як гадається, отримання довіри обома силами у даному разі стало, скоріше, відповіддю виборця на результати владної

політики, ніж повна довіра їхнім лідерам та згода з партійними платформами. Разом з тим, на думку дисертанта, попит за таку довіру по закінченню електорального циклу буде великий, і у разі не виправдання покладених надій «ударівці» та «свободівці» можуть не отримати другого шансу та надовго втратити у політичній вазі.

В цілому ж, беручи до уваги в тому числі останні парламентські вибори, можна припустити, що партійна системи України скоріше ще далека від якоїсь стабільної за членським складом та головне дієвої конфігурації. І це при тому, що за роки незалежності єдиною партією, якої кожних виборів вдається продовжити своє перебування у парламенті залишається, КПУ.

Найближчим часом збереженню подібного становища у Верховній Раді буде сприяти низка факторів.

За роки незалежності не утворено жодної партії з потужним ідеологічним підґрунтям. Формально, такою на сьогодні залишається лише КПУ, яка є спадщиною чужої для цивілізованого суспільства радянської системи. Однак і в даному випадку навряд чи можна говорити про ідеологічну принциповість комуністів, інтереси яких еволюціонували та сьогодні явно розбігаються із марксистсько-ленінською ідеологією, провідниками якої вони офіційно являються. Постійно наголошуючи на необхідності боротьби із націоналізмом, перешкоджаючи євроінтеграційним прагненням України на догоду протилежному вектору, відстоюючи інтереси російської мови та рясніючи «нещадною» критикою в бік олігархів (в цілому, а не конкретно), за часи незалежності нащадки КПРС навчилися бути чуйними до змін у політичній кон’юнктурі та вміло їх використовувати. Приміром олігархічний капітал «виявився» для КПУ із часом «не таким згубним» і вона легко дозволяє собі групуватися із Партією регіонів, яка сьогодні асоціюється з великими грошима.

З усього переліку функцій, що приписуються політичним партіям у сучасній політичній теорії, як базові, українські партійні організації продовжують зосереджувати свої сили лише на такій цілі, як боротьба за

владу, залишаючи поза увагою агрегаційну, репрезентативну, правозахисну, передаточну, структуруючи та інші функції [209, с. 650].

Незважаючи на те, що заповнення ідеологічної прогалини штучним підвищенням ролі особистостей лідерів є згубним для зростання популярності партій як носія певних стратегій та уявлень про розвиток суспільства, практика створення нових або переформатування раніше існуючих в Україні партійних організацій під конкретних осіб продовжує залишатись найпопулярнішою, при тому, що навіть важко уявити інший принцип формування потужної політичної сили. Для підтвердження даної гіпотези варто згадати лише невеликий перелік партій: Партія регіонів (лідер В. Янукович), Всеукраїнське об'єднання Батьківщина (лідер Ю. Тимошенко), партія «Фронт змін» (лідер А. Яценюк), партія «УДАР» (лідер В. Кличко), ВО «Свобода» (лідер О. Тягнибок), партія «Україна – Вперед!» (лідер Н. Королевська). Наслідком же таких засад побудови партійного середовища, є підміна ідеологічного протистояння партій особистою боротьбою їх очільників, що не має прямого зв'язку із виборцем.

Так, показовим проявом залежності від лідера є варіювання рейтингу партій в залежності від результатів її керівника, свідченням чого є, зокрема, підсумки останніх президентських виборів 2010 року. Тоді перемога В. Януковича підсилила рейтинг Партії регіонів, а поразка Ю. Тимошенко навпаки знизила популярність БЮТ. Гідні результати С. Тігіпка, А. Яценюка і О. Тягнибока підвищили рейтинг відповідно «Сильної України», «Фронту змін» та «Свободи». Надзвичайно ж низький процент отриманих голосів, як для діючого президента В. Ющенка практично відвернув увагу від «Нашої України» [224, с. 23].

Низьким залишається і рівень довіри до політичних партій як дієвого виразника електоральних інтересів. Так, за опитуванням, проведеним соціологічною службою Центру Разумкова з 1 по 6 березня 2013 року, 27,3 % опитуваних повністю не довіряє, а 42,8 % опитуваних, скоріше, не довіряє політичним партіям [235]. Істотне ж зростання громадських симпатій до

даного політичного інституту найближчим часом важко прогнозувати в силу слабкості законодавчої гілки влади.

За наведених проблем партійної системи України труднощі буде відчувати і Верховна Рада України, ефективність функціонування якої знаходиться у прямій залежності від стану партійного середовища. Слабка ініціативність, інертність, а останнім часом й апатичність у політичній участі громадян гальмують розвиток парламенту, його представницької сутності. Фактично відсутній поствиборчий діалог між народними депутатами із їхніми виборцями, адже після отримання депутатських мандатів перших мало цікавлять поточні проблеми громадян, а останні практично не проявляють інтересу до законодавчої діяльності своїх обранців.

Головним же фактором, що продовжить позначатися на гармонійності переходу партійної системи на новий якісний рівень, є те, що за президентської форми правління дієвий багатопартійний парламент логічно дисонує з владними амбіціями глави посттоталітарної держави. Підвищення суспільних симпатій до законодавчого органу буде неодмінно відображатись на авторитеті, а що головне – стабільності президента, в чому останній явно незацікавлений. Отже, саме фігуру президента слід визнати найбільш потенційно небезпечною для розвитку партій, і тому її природа та ґенеза становлення потребують окремої уваги.

В продовження започаткування 1990 року президентської практики в СРСР, в Україні посаду президента було засновано 1991 року. У класичному напрямку в Україні розвивались й дискусії щодо переваг та недоліків президентської форми правління. Основною перевагою сильного президента, на думку прихильників ідеї, мала бути здатність голови держави виступати гарантом політичної стабільності та поступового руху вперед незалежної держави. Згідно даного сценарію, президент мав забезпечити гідний захист суспільства від корупційних ризиків, свавілля бюрократії, зростання злочинності, економічного занепаду тощо. Опоненти ж говорили про загрозу демократії як наслідок концентрації надмірних повноважень в однієї особи, якій, зокрема, невигідно сприяти розвитку головного суб’єкту

парламентаризму – політичних партій, в яких криється загроза для самого президента. Припустимо, що перша форма, яка виявилась «переконливішою», була обрана не стільки через високу пріоритетність стабільності у становленні молодої держави, скільки більшою привабливістю для численної ексноменклатури, яка в достатній кількості оточувала «народного» президента. Чітка ієрархія для нещодавніх партійців, в якій вони ідеально орієнтувались, виглядала куди комфортнішою, ніж «сумнівний» парламентаризм, більш підходящий молодим демократам.

Обравши інститут «сильного» президента на етапі здобуття незалежності, Україна тим самим підвищила ризик ймовірного розвитку авторитарних практик [165, с. 282-289] та негативні наслідки такого явища, як то соціальне розшарування, несправедлива приватизація, корупція, клановість тощо, а вже перші роки самостійності виправдали найнегативніші очікування. Якщо ж прийняти за правду щирість вибору президентської форми правління, продиктовану перевагою державних інтересів над особистими та вірою у здатність голови держави виступити гарантом суспільних-демократичних цінностей, то можна стверджувати про повну дискредитацію ідеї. При цьому, на думку дисертанта, не варто приписувати найбільших «заслуг» у розвитку авторитаризму саме першому президенту України Л. Кравчуку, який загалом все ж зберіг імідж демократа, хоча багато в чому його політика і стала визначаючою.

В перші часи незалежності мало хто приділяв уваги певній законодавчій невизначеності підсумкового статусу президента, що, здається, було результатом деякої «зачарованості» законодавця, коли сам факт щойно здобутої незалежності завадив обережному та раціональному мисленню на перспективу. Гадається, що навіть інтелектуальна еліта недооцінювала важливості перших законодавчих кроків, помилки в яких здатні зашкодити затвердженню проголошених демократичних цінностей та схилити країну у бік авторитаризму. Пропагована та підтримувана багатьма необхідність у затверджені принципу розподілу влади все ж не знайшла належного втілення на практиці. Так, видимий главою виконавчої гілки влади президент був

наділений повноваженнями для вельми ефективного позиціонування у діяльності законодавчого органу – Верховної Ради, зокрема, володіючи правом законодавчої ініціативи та підписання законів, претензії з приводу чого слід пояснювати суб'єктивним фактором: «Президент, що ще вчора відчував себе представником автократичної влади – КПРС, не міг позбутися бажання втручатися у законодавчий процес» [Цит. за: 216, с. 482].

В той же час, наведена законодавча провокація посилювалась зіткненням інтересів пропрезидентських структур та радами на місцях. Між тим, на фоні виниклої конфронтації між виконавчою та законодавчою владами, наслідки від якої болісно позначалися на становленні всієї політичної системи України, чим далі тим більше давали про себе знати владні амбіції глави держави. У якості прикладу ініціатив Л. Кравчука, спрямованих на підвищення власного впливу, варто привести Указ Президента України «Про Державну думу України» від 25.02.1992 року № 99/92 [221] та Закон України «Про Представника Президента України» від 05.03.1992 року № 2167-XII [75]. Нормативний зміст двох відповідних державно-політичних інститутів красномовно говорить про характер владних амбіцій першого президента. Спочатку Державна дума України, яку очолював сам глава держави, була утворена як один з органів державної виконавчої влади, що мав відігравати ключову роль у виробленні важливіших напрямів і принципів її діяльності, та лише потім набула консультаційного статусу. Знаковою стала і фігура представника президента як найвищої посадової особи виконавчої гілки влади – глави місцевої державної адміністрації, набір повноважень якого дозволяв нав'язати конкуренцію голові місцевої ради.

Однак, через деякий час Л. Кравчуку довелося поступитися в здобутих позиціях. Так, наприклад, в той час як перманентне протистояння між представниками президента та головами рад на місцях законодавчим шляхом було вирішене на користь останніх, Державна дума України, проіснувавши трохи більше ніж півроку, була ліквідована взагалі.

Багато в чому, подібний розвиток внутрішньополітичної ситуації був опосередкований стрімким падінням довіри суспільства до влади та в першу

чергу до президента, що стало наслідком різкого погіршення економічної ситуації в країні. Нищівні темпи інфляції, зростаюча корупція, очевидна неготовність чиновницького апарату, що складався в тому числі з колишніх «плановиків» до ринкових умов, перевищення обіцянок над результатами поступово знижували рейтинг глави держави. І цю тенденцією досвідчений партієць-ідеолог, що не зумів пристосуватися до нових реалій, вже не виправив. Не врятувала іміджу Л. Кравчука і низка заходів, спрямованих на реформування мережі органів виконавчої влади, що за невеликий час безпідставно розрослася. Хоча, як здається, окрім різного роду політичних обставин, що не повній мірі залежали від волі першого президента, розкритися як справжньому національному лідерові виправдавши покладену довіру, йому завадили також певні особисті якості. В стійкості першого президента України до певних людських слабостей, змушують сумніватися як думки сучасників так і особисті судження.

Так, М. С. Кармазіна, аналізуючи діяльність Л. Кравчука на президентській посаді, в роботі «Президентство: український варіант» дійшла висновку про загальну схильність його особистості до самозвеличування: «Ідея власної неповторності й незамінності «опанувала» Кравчукову голову не враз і не сьогодні: пихате я так чи інакше проглядало в його словах і поведінці завжди» [89, с. 174]. З огляду ж на положення статті 117 Основного Закону про підпорядкованість уряду главі держави, необережним для дисертанта вбачається вислів першого президента України про відповідальність, зроблений 11 березня 1992 року: «А навіщо брати відповідальність за уряд, коли він є? Уряд має нести свою відповідальність, а Президент свою. Я не хочу тут виявляти пафосу й героїзму. Ось, мовляв, який сміливий, узяв на себе відповідальність за уряд! Кожен має тягнути свого плуга й молотити свого снопа» [123, с. 155].

Оцінюючи діяльність Л. Кравчука на президентській посаді, не можна не брати до уваги обставини, заручником яких він так чи інакше був, а це, перш за все, мислення, якому напевне не легко піддавалися, виклики нового часу. Однак, здається, що більше козирів знаходилось все ж в руках глави держави:

досвід, авторитет, довіра, переконливий обсяг повноважень, науково-економічний потенціал країни, сприятлива внутрішньополітична ситуація (у порівнянні, наприклад, з багатьма іншими пострадянськими республіками, знемагаючими від міжнаціональних конфліктів) тощо [162, с. 197].

Не підвищив авторитету президентської інституції і другий глава української держави Л. Кучма, десятирічний період правління якого залишив, скоріше, більше негативних оцінок ніж позитивних. Так, з одного боку, було прийнято довгоочікувану Конституцію України та налагоджено реальну діяльність Конституційного Суду України, запроваджено національну валюту, наведено певний порядок в економічній, державно-управлінській сферах країни, чим подолано тотальну кризу 90-х, дипломатично вирішено конфлікт навколо острову Тузла тощо.

Проте, як здається, модель суспільно-політичного порядку було вибудовано за власною подобою. Виконавча влада зазнала чіткої вертикальної реорганізації, таким чином, щоб президент мав змогу здійснювати безперешкодний вплив на будь-яку більш-менш впливову сферу державно-управлінського поля. До вибудовування такої системи глава держави вдався практично з перших днів зайняття посади. Наприклад, указом Президента України «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» від 06.08.1994 року № 430/94 Л. Кучма підпорядкував собі голів обласних, Київської і Севастопольської міських Рад та їх виконавчі комітети [222]. Двадцять першого числа того ж місяця Л. Кучма видав Указ, яким затвердив Положення про обласну, Київську, Севастопольську міську держадміністрацію та Положення про районну, районну у містах Києві та Севастополі держадміністрацію, якими також передбачалось підпорядкування голові держави відповідних держадміністрацій [223]. На фоні перетворень у системі державних органів особливим чином виділялись кількісні та якісні зміни із Адміністрацією Президента України. За роки президентства Л. Кучми цей орган, який теоретично покликаний забезпечувати діяльність глави держави, не тільки розрісся за своїм штатним складом, але й суттєво набрав політичної ваги, фактично перетворившись на

роль центру розробки важливіших управлінських рішень, деколи стратегічного характеру. До рівня впливовішого політичного актора було піднесено, зокрема, керівника адміністрації, посада якого до цього носила «технічно-канцелярський» [110, с. 6] характер. В той же час неясними для суспільства залишились результати адміністративної реформи, яка серед іншого мала забезпечити скорочення апарату державних чиновників, але, навпаки, призвела до збільшення їх чисельності. Разом із приборканням виконавчої гілки влади, обсяг президентських повноважень дозволяв його носію з легкістю нівелювати потенційні загрози з боку гілки законодавчої в особі Верховної Ради, що, однак, і виключало відповідальність останньої, перш за все, за стан соціально-економічної ситуації в країні.

До речі, сама держава істотно втратила у важелях впливу на національну економіку, велика доля капіталу у якій в наслідок несправедливої приватизації, корупційних діянь, «рекету» тощо перейшла до рук утворених надпотужних фінансових груп, нерозривно пов’язаних із українським політикумом. Подібна тенденція привела до збільшення дисбалансу у доходах населення, що не могло не відобразитись на суспільних настроях, обурення в яких посилювалось нехтуванням також нематеріальних прав і свобод громадян. З боку європейської спільноти критики зазнавали електоральні компанії часів другого президента, процедури проведення яких, на думку спостерігачів, не повністю відповідали демократичним принципам. Вкрай негативна ситуація склалася із реалізацією свободи слова, стан якої, як відомо, може виступати лакмусовим папірцем демократичності того чи іншого режиму. І такий тест «режим Кучми» з тріском провалив. Левова часка ЗМІ справно працювала на виправдання владної політики президента та його оточення, всіляко блокуючи можливості впливу на політичний процес опозиції.

Тим часом нав’язати Л. Кучмі ефективну боротьбу опозиції було вкрай важко. Широкі повноваження глави держави подвоювались вмінням та навіть мистецтвом їх реалізовувати. Чого тільки вартий апробований Л. Кучмою

спосіб добиватися потрібного результату від перекірливого парламенту шляхом погрози референдумом. Так, зігравши на нервах народних обранців 1995 року наміром виявити довіру суспільства до них та себе, президент схилив депутатський корпус до укладання із ним та на його користь Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 08.06.1995 року № 1к/95-ВР [101]. Шляхом такого собі «політичного шантажу» Л. Кучма добився від парламентарів й прийняття Конституції, яка також відповідала його інтересам.

Не відмовиш Л. Кучмі і у звичайній політичній хитрості. Так, за вміння у вирішальний моменти майстерно використовувати аргументи своїх опонентів, у відповідь на вимоги опозиції щодо нагальної демократизації політичної системи, Л. Кучма сам виступив із промовою про необхідність переходу до парламентсько-президентської форми правління, чим фактично знецінив підґрунтя антипрезидентських виступів. Отже, все за класикою: якщо не можна не допустити революцію , то треба її очолити [95, с. 471-477].

Натомість очолити революцію Л. Кучмі все ж не вдалося та відплати він дочекався. Тривожним сигналом для другого президента мала стати акція «Україна без Кучми», до якого він, однак, не достатньо прислухався, зберігши той високий рівень суспільного незадоволення до чергових президентських виборів. Тоді ж на заваді консолідації псевдодемократичного режиму Л. Кучми та окремою віхою у реформуванні політичної системи України стали події кінця 2004 року.

Як правило, міркування відносно характеру феномену «помаранчевої революції» групуються навколо трьох версій. Відповідно до першої, те, що сталося, має всі ознаки революції, тобто комплексу стрімких і якісних змін у суспільно-політичному й соціально-економічному житті країни. Друга версія трактує «майдан» як елемент геополітичної гри основних світових центрів на території України, а третя розглядає його як державний переворот [195, с. 65].

На думку дисертанта, третю версію слід виключити з тих причин, що під поняттям «державний переворот» зазвичай розуміється зміна, а скоріше захоплення державної влади у більш жорстких формах, ніж те, що сталося в Україні. А от ознаки перших двох, скоріше, одночасно притаманні процесу увінчаному приходом до влади В. Ющенко. Внутрішньої першопричиною незадоволення вбачається конфлікт в середині влади з приводу позбавлення низки загальнодержавних акторів та місцевих еліт можливості впливу на прийняття рішень політичного та економічного характеру. Принаймні, як «революцію» відомі події сприймала велика частина суспільства і достатньо змін перш за все в політичному житті країни все ж відбулося. При цьому, очевидно і те, що мала місце «інтернаціоналізація» [86, с. 134] конфлікту, адже «майдан» спрямовував свої результати явно у прозахідному, а відповідно в антиросійському напрямі, На користь останнього твердження вдалими вбачаються міркування Ф.М. Рудича про завчасну підготовку українського суспільства до невідворотності фальсифікації президентських виборів, нав'язування ілюзії про реальні зміни та реальну участь кожного у долі нації. Відзначає вчений і підігрівання влади у проведенні таки очікуваної фальсифікації та кандидаті на роль президента позбавленого іміджу загальнонаціонального лідера [Цит. за: 202, с. 47]. Участь останнього ж бачилась часткою плану влади щодо збереження займаних позицій за рахунок оточення президента Л. Кучми як альтернатива подовженню легіслатури діючого глави держави або зайняття ним крісла повноважного Прем'єр-міністра.

На думку дисертанта, не варто порівнювати «помаранчеву революцію» із «оксамитовими», що увінчали багаторічне прагнення східноєвропейських суспільств до позбавлення від комуністичного нашестя. За своїм змістом останні були антикомуністичними і мали на меті зміну на рівні конституційних основ та, перш за все, скасування партійної монополії на владу. Український же варіант носив виражений антирежимний характер, коли обурення частки суспільства стосувалося способу здійснення влади вже

існуючими інститутами, при тому, що зміни у державно-політичному устрої первинною ціллю не були.

Натомість, якщо формально зіставити результати народних волевиявлень, можна переконатися у досягненні цілей «оксамитових революцій» у вигляді повної поразки комуністичної системи та штучності результату української непокори, коли очікування якісних перетворень на рівні суспільно-політичного устрою, були підмінені зміною одного олігархічного клану, що знаходився при владі, іншими.

І все ж, за умови певного об'єктивного нівелювання результатів «помаранчевої революції», коли в підсумку процес оновлення політичної еліти був амортизований системою влади [53, с. 62], на думку дисертанта, небезпідставною є позиція, згідно якої дані події все ж стали точкою перелому для українського суспільства, після перетину якої суспільство стало іншим. Воно повірило у свої сили, стався вибух громадянської ідентичності, національної самосвідомості, політичної мобілізації й структурування [114, с. 18-32].

Тим менш, найбільш суперечливих оцінок за часи незалежності зазнало президентство В. Ющенка, що, за поширеної думки, залишилось періодом втрачених можливостей. Отримавши величезний карт-бланш у вигляді довіри за результатами «помаранчевої революції», демократ за природою В. Ющенко на величезне диво багатьох його прихильників не зміг їм сповна скористатися. За однією з версій, спірні результати ющенківської легіслатури виправдовуються набранням чинності в цей період конституційної реформи, що істотно звузила повноваження глави держави. Між тим, приймаючи до уваги той факт, що конституційні зміни набули чинності лише 2006 року, причини такого неоднозначного владарювання слід шукати у площині особистих якостей. Зумівши об'єднати навколо себе чималу кількість людей, готових ризикувати, кинувши виклик владі, навіть важко підрахувати, з ким із них президент залишив у нормальних стосунках. Поступово втрачаючи членів власної команди, все меншими залишалися шанси на успіх, а це, перш

за все, виконання обіцянок виборцю. А між тим, проблеми у суспільства залишалися тими же: виражене соціальне розшарування, повсюдна корупція, зубожіння села, податковий тиск, проблеми із реалізацією демократичних цінностей тощо.

Як не дивно, але сумніви в тому, що новообраному президенту під силу впоратися з отриманим тягарем, істотно поправивши соціально-економічну ситуацію чи, принаймні, заклавши міцний фундамент для незворотності реанімаційних процесів, виникли вже в перші часи його терміну. Спостерігаючи за нескінченним купанням В. Ющенка у променях слави, який, як здається, не поспішав приступати до нагальних справ, доки не прийме всіх численних привітань із історичної перемогою, були цілком припустимі порівняння із «медовим місяцем» першого президента незалежної України.

Разом з тим, як уявляється, В. Ющенко не переймався і думкою про те, що опоненти не будуть чекати, доки він буде «толерантно» вибудовувати свою демократію. І тут, зважаючи на моральність В. Ющенка, а те, що президент був людиною духовною та моральною в багатьох сумнівів не визиває, такий його світогляд вбачається сповна зрозумілим.

До речі, у напрямі відродження моральних та демократичних цінностей В. Ющенку вдалося реалізувати себе більш за все. Безперечним досягненням третього глави держави є отримання високих оцінок від української та світової спільнот з приводу підвищення рівня демократії, детектором чого найгідніше виступили дві електоральні компанії до вищого законодавчого органу.

Жоден з двох попередників не приділяв стільки уваги історичному минулому України, скільки це робив В. Ющенко. І, можливо, даний напрямок діяльності президента викликав суперечливі відгуки як за своїм змістом (очікувано неоднозначне ставлення отримала позиція президента щодо визнання заслуг УПА та її відомих лідерів), так і за обсягом (багато хто

вважав надмірним вшанування пам'яті жертв Голодомору), спроба В. Ющенко об'єднати суспільство навколо фактів історії заслуговує на увагу.

І цілком можливо, що третій президент знайшов би більше прихильників довкола своєї просвітницької роботи, якби на її фоні він залишався таким же завзятим щодо інших важливих напрямів державно-управлінської діяльності. Та в цьому випадку В. Ющенко, здається, зіштовхувався із труднощами ще на шляху знаходження порозуміння із ключовими політичними акторами. Приміром, спільну мову президент знаходив лише з одним з прем'єр-міністрів часів свого президенства – Ю. Єхануровим, вихідцем блоку «Наша Україна». У «роботі» ж з урядом Ю. Тимошенко президент по максимуму використовував блокуючі можливості з арсеналу повноважень глави держави, від чого про коаліцію з колишньою соратницею можна говорити як про в істотній мірі фіктивну. Як зауважує Б. Дем'яненко, третій президент не зміг стати модератором, який би генерував цілі та ідеї та формував під них команду. Він не впорався із роллю національного арбітра [50, с. 159-173].

За таких умов боротьба з багатьма занедбаними недугами української держави була малоефективною, а нерідко і популістською із не тими результатами, на які розраховували. Приміром можуть бути дії влади стосовно декларованого зниження рівня злочинності у вищих ешелонах влади та корупції як явища, що її доповнює. Зокрема, багатообіцяючими виглядали первинні акції спрямовані на викриття порушників серед високопосадовців, які в подальшому не закінчувалися реальним покаранням, а від того наносили владі більше шкоди аніж політичних дивідендів.

Тим часом, ефект від політичних прорахунків третього президента підсилювався впливом світової фінансової кризи, яка прогнозовано не обійшла Україну, продемонструвавши всю уразливість національної економіки. Так, наприклад, зачепивши одну із, як здавалося, найбільш розвинутих галузей виробництва – будівельну, криза оголила її високу залежність від стабільності інвестування. А між тим, саме у придбання житла

було вкладено гроші великою кількістю пересічних громадян, багато з яких очікує його донині.

Дискредитації в очах суспільства піддалася також банківська система, коли її ахове становище змусило вдатися до такого гранично непопулярного заходу як фактичне призупинення дострокового повернення депозитних вкладів населенню. Підірвавши громадську довіру до банків, було нанесено величезної шкоди національній економіці, адже дані фінансові установи є найважливішими гравцями ринку, вдале позиціонування на якому істотно залежить від їхньої репутації.

У якості найефективнішого інструменту для боротьби із наслідками економічної негоди владою було обрано систематичні запозичення міжнародних фінансових установ, ефект від використання яких, однак, носив короткочасний характер. Вказане пояснюється тим, що велика частина кредитів спрямовувалася не на модернізацію виробництва, розвиток транспортної інфраструктури, високотехнологічні проекти тощо, а на виконання державою своїх зобов'язань у соціальної сфері.

Паралельно погано зрозумілій політиці президента та соціально-економічним труднощам закінчувала доводити несвоєчасність свого застосування парламентсько-президентська форма правління, ступінь протистояння ключових владних інститутів, за якої досягла свого апогею, що згубно відобразилося на дієвості всієї системи. Ситуація, що склалася, давала підстави стверджувати, що політична система постала «перед кількома альтернативами, включно встановлення авторитарного режиму (та інші сценарії, які означатимуть новий етап реформування), подальшу стагнацію та зростання соціального напруження в насідок техногенних та інших катаклізмів» [Цит. за: 171, с. 627].

Тож, уперше за часи незалежності при наближенні чергової президентської виборчої компанії мало хто піддавався сумнівам у тому, що діючий глава держави виступить, скоріше, спостерігачем процедури, ніж одним з реальних претендентів на перемогу, а тому його нищівна та знакова

поразка не стала несподіванкою. Численні прорахунки недалекоглядної політики, невміння працювати у команді, спірна кадрова політика часткою якою було все теж «кумівство», слабка політична воля, надмірна толерантність до супротивників тощо звели нанівець очікування прихильників третього президента, надавши прекрасну можливість для електорального реваншу лідеру ПР – В. Януковичу.

І таку нагоду В. Янукович, маючий гіркий, але цінний досвід участі у президентських перегонах та знаючий ціну поразці, не упустив, здолавши за результатами виборів Ю. Тимошенко.

Внаслідок вже доволі тривалого знаходження на політичній сцені новообраного президента для більшості як експертів, так і пересічних громадян його перші та подальші кроки були вельми передбачуваними. При цьому, на думку дисертанта, за ступенем виправданості очікувань від президентства В. Януковича можна говорити про те, що він став найбільш прогнозованим, у порівнянні із своїми попередниками, що, у свою чергу, виступило певною запорукою стабільності.

Головним же чинником певної стабілізації політичної системи стала низка рішень, спрямованих на централізацію державного управління, визначальне з яких прийняв конституційний суд, скасувавши реформу 2004 р. та тим самим реабілітувавши потужну президентуру початку незалежності, яка почавши слабшати 1996 року істотно втратила політичну вагу 2006 року. Цим рішенням єдиний орган конституційної юрисдикції фактично звільнив політичну систему від нескінченних згубних суперечок між главою держави та урядом. При цьому, автор погоджується із думкою, що «партійно-президентська модель організації державної влади в Україні, яка виникла з обранням В. Януковича на пост Президента України» із самого початку «фактично корелювала з президентсько-парламентською моделлю організації державної влади» [Цит. за: 109, с. 99-105] і тому рішенням Конституційного Суду України було фактично лише легалізовано останню.

Хоча на сьогодні президента не можна відносити до жодної з гілок влади, можна стверджувати, що глава держави взаємодіє з кожною з них та дещо навіть розташований над ними. Фактично частку своїх повноважень президент використовує особисто, а іншу частку через органи органи законодавчої, виконавчої та судової влад.

Обсяг повноважень сьогоднішнього президента, одним з головних з яких є можливість особисто визначати склад уряду, дає підстави стверджувати про існування в Україні президентської форми правління, коли в руках глави держави зосереджені головні важелі управління країною та визначення стратегічних напрямків державного розвитку. Якщо ж президент як сьогодні за умов неконсолідованої опозиції має підтримку також у парламенті, то на шляху здійснення власних ініціатив прибираються останні, навіть потенційні загрози.

Не сумніваючись в тому, що повноважний облік глави української держави є незавершеним та все ще перебуває у транзитній матриці, зазначимо, що сьогоднішнє становище президента покладає на нього підвищену відповідальність за результати у внутрішній та зовнішній політиці. У випадку, якщо такі результати виявляться поганими, суспільство має всі підстави бачити причини цьому саме у голові держави При цьому, зауваження до роботи інших владних структур мають також сприйматись крізь призму президентської участі, адже вони є лише часткою механізму, який очолює глава держави. На думку дисертанта, робота даного механізму може бути ефективною лише у тому випадку, якщо тягар відповідальності в першу чергу усвідомлює сам президент.

На жаль, навіть у наведеному теоретичному питанні на сьогодні існують видимі прогалини. Так, наприклад, подаючи інформацію ЗМІ, рясніють критикою на адресу уряду в особі його голови або профільних міністрів, опускаючи той факт, що дані посадовці є лише виконавцями, в той час як стратегом виступає інша особа. Знехотя такій підміні суб’єкта відповідальності, підіграє і саме суспільство, частина якого внаслідок низького рівня культури сприймає подібні маніпуляції.

Однак, не можна говорити, що і сам інститут президента сьогодні користується високим ступенем громадянської довіри, рівень якої за президентської республіки виступає мірилом суспільної підтримки влади як такої. За результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» разом із соціологічною службою Центру О. Разумкова з 17 по 22 травня 2013 року, 45,0 % опитуваних зовсім не довіряють інституту президента та 23,9 % переважно не довіряють. В той же час повною довірою обговорювана інституція користується лише у 6 % респондентів [176]. Коріння ж недооціненості заслуг інституту глави держави напевно слід банально шукати в не тих темпах подолання економічних проблем, які хотіло би бачити суспільство.

Отже, слід зауважити, що внаслідок запровадження президентської інституції за «принципом інституціонального ізоморфізму» [37, с. 456-461], замість уособлення очікуваного захисту, глава української держави став ледве не органічною часткою негараздів перехідного періоду. На кшталт більшості інших пострадянських країн президентство в Україні стало уособленням сильної влади та ще одним доказом на користь гіпотези про властивість сильного глави держави тим посткомуністичним країнам, які мають істотні прогалини у інших важливих характеристиках демократичного суспільства. Ті, хто перебував на цієї посаді, як правило, сприймали свої широкі повноваження в авторитарному вимірі і не проявляли гострої зацікавленості у зміні подібного «status quo» та, перш за все, у розвитку сильних і авторитетних політичних партій, як одного з головних супутників істинної демократії. Підсобила затвердженню такого змісту президентства і сама партійна система, яка в силу крайньої слабкості була нездатна до стримування всевладдя глави держави.

В той же час, за умов хаосу, що панує у парламенті та виконавчій владі, навіть сьогодні можна стверджувати, що сильний і авторитетний глава держави, за яким за президентської форми правління зберігається «значний потенціал в консолідації суспільства» [Цит. за: 157, с. 251] продовжує залишатись актуальною фігурою для перехідного періоду розвитку

державотворення в Україні [43]. Однак, перспективи сьогоднішньої форми правління бачаться дисертанту у здатності глави держави, будучи відповідальним у своїх діях та взірцем високої політичної культури, спрямувати свої повноваження у площину налагодження ефективної взаємодії гілок влади, виявитись здатним до діалогу з опозицією та заручитися суспільною підтримкою, чим вирішити першочергові потреби населення у вигляді підвищення матеріального добробуту та подолання корупції.

На відміну від вчасного та ефективного реформування національних законодавств, що було продемонстровано у країнах ЦСЄ, українському законодавцю знадобилося значно більше часу та спроб аби унормувати всю ту множину модифікованих політичних відносин, яка підлягала врегулюванню.

Український істеблішмент або не розумів всю важливість скорішої адаптації правової бази до змін, що настали, або навмисно не поспішав цього робити, використовуючи законодавчі прогалини собі на благо. Так, було необґрунтовано відтерміновано ухвалення цілої низки законодавчих актів, покликаних регулювати важливіші сфери життя суспільства. Дисертант наведе лише деякі приклади.

Тільки в 1996 році було прийнято Конституцію України. І хоча дану подію слідує вважати значущим етапом у становленні української державності, адже конституційний акт вніс істотну долю визначеності у досі погано інституціалізовану політичну систему, відверто запізніле прийняття історичного документу, зменшило ефективність нововведення. Звісно, якщо користуватись загальновідомим принципом «краще пізніше, ніж ніколи», прийняття Конституції для держави, яка нещодавно здобула незалежність, є позитивною подією, адже на самому високому рівні закріплюються положення про права людини, адміністративно-територіальний устрій, форми власності, принципи здійснення влади, повноваження державних інституцій тощо. Однак, прийняття Конституції «навздогін» залишило позаду п’ятирічну паузу, протягом якої взаємодія низки нових для української держави

інституцій була недостатньо врегульованою, наслідки від чого можна вважати неподоланими і сьогодні. При цьому, окрім прийняття Конституції із запізненням, сам довгоочікуваний Основний закон виявився також не досконалим. Наприклад, на шкоду ефективності системи стримувань і противаг у взаємовідносинах гілок влади, з самого початку була закладена перевага на користь президентської інституції. І, що цікаво, Конституція не стільки нормативно містила перевагу повноважень на користь глави держави, як дозволяла подібне трактування президенту. Так, не співвідносячи президента з будь-якої з гілок влади, Основний закон надавав підстави Л. Кучмі тлумачити: «Нагадую, що, за Конституцією, Президент – глава держави. Не будучи пов'язаним прямо з жодною з гілок влади, він покликаний відігравати важливу роль у функціонуванні кожної з них» [124, с. 238]. Якщо ж враховувати багаторічну несумісну із демократичними цінностями практику державного правління, яка передувала започаткуванню поста президента, стає зрозумілим, що створення навіть мінімального нахилу у бік повноважень глави держави подвоювало ризик.

Вкрай запізнілим стало також прийняття спеціального закону з регулювання діяльності політичних партій. До набрання чинності 28.04.2001 року Законом України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 року [74], майже десять років функціонування партій унормовувалось Законом України «Про об'єднання громадян» [73], який, окрім політичних партій, під об'єднанням громадян розумів також громадські організації.

В той же час найкращим прикладом того, як національне законодавство може перетворитися на іграшку в руках українського істеблішменту, потрапивши у залежність від змін у політичній кон'юнктурі, є безперервне реформування виборчого законодавства до національного парламенту, яке до сих пір не набуло ознак стабільності. В різні часи політичні сили намагаються використати його на власну користь шляхом внесення чергових змін та доповнень. За роки незалежності України жодна з виборчих систем не знайшла довіри у влади для її застосування протягом більше як двох виборів до Верховної Ради поспіль. А між тим, стабільність законодавства про

вибори чинить вплив, зокрема, на демократичність партійної системи, національних парламенту та уряду, а відтак, і всією державної політики. Так, наприклад розуміючи це, розвиток сфери виборчих правил у розвинених демократіях Західної Європи засвідчив, що основоположні правила системи виборів не змінювалися тут протягом останніх п’ятдесяти років (за винятком виборчої системи в Італії) [133, с. 49].

Саме шляхом виборів забезпечується легітимність органів державної влади, реалізується низка таких важливих принципів організації й функціонування центральної влади, як демократизм, законність, підзвітність і підконтрольність, чесність, детермінованість, професійна компетентність. Проведення виборів забезпечує політичне самоутвердження громадян, розбудову правової держави, становлення й розвиток громадянського суспільства [54, с. 133].

Реформування національного виборчого законодавства у незалежній України було розпочато із прийняттям у 1993 році Закону України «Про вибори народних депутатів України» [69], який передбачав застосування мажоритарної системи та два тури голосування.

Вказаний закон якісно відрізнявся від Закону УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» 1989 року [76] тим, що ввів до кола суб’єктів виборчого процесу політичні партії. Однак, на цьому нововведенні сприяння розвитку багатопартійності, по суті. і закінчувалось, оскільки сама процедура проходження до парламенту для партій була складною, у порівнянні з чим шлях до законодавчого органу незалежного кандидата був менш тернистим. Отже, аби політичні партії дійсно могли приступити до реалізації власних програм у стінах парламенту, проведення чергових виборів вимагало прийняття нового закону.

Такий нормативний акт було прийнято 1997 року. З метою досягнення гідного рівня структурованості парламенту даний закон сумістив застосування пропорційної виборчої процедури за партійними списками та мажоритарної системи відносної більшості, що в свою чергу мало містити й інші переваги. По-перше виборча процедура мала виявитися гранично

зрозумілою для громадян, адже голосування за єдиним багатомандатним округом із встановленням прохідного відсотку для списків партій робило процедуру ясною та чіткою. По-друге застосування загальнодержавного округу та єдиного списку мало сприяти зростанню популярності загальнонаціональних партійних організацій, які мали посісти місце у законодавчому органі.

Тим менш, попервах очевидна перспективність механізму згодом зазнала критики. Як з'ясувалося на практиці, компромісність від застосування пропорційного механізму могла бути зведена нанівець за рахунок маніпулювання із його мажоритарною складовою, найкращім прикладом чого залишаються результати прокучмівського блоку «За єдину Україну» на парламентських виборах 2002 року, які вже було проведено за новим законом, що також передбачав пропорційно-мажоритарну систему [70]. За результатами тодішнього голосування по загальнонаціональному округу пропрезидентським блоком було отримано 35 мандатів. Однак, участь у виборах по одномандатних округах принесла провладній силі ще 66 місць у Верховній Раді [174]. Тому, як засвідчили результати виборів 2002 року, такий механізм виборчого законодавства більше всього задовольняв президента. Опоненти ж глави держави вимагали змін у виборчій системі.

Результатом консенсусу, якого вдалося досягти, однак, лише напередодні помаранчевої революції, стало рішення про проведення парламентських виборів 2006 року на засадах пропорційної системи з обранням народних депутатів України в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за списками кандидатів у депутати від політичних партій та блоків [72].

Однак і таке підґрунтя виборчого процесу зазнало численних критичних зауважень, головне з яких стосувалося прогалини у комунікаційних каналах між тими, хто балотувався, і тими, хто обирав, яка виникала при застосуванні пропорційної системи. Голосування за партійними списками, які цього разу були закритими, позбавляло електорат можливості персоніфікувати кандидатів у народні депутати. Так, наприклад, виборець не знав місце у списку «свого» кандидата, у разі отримання мандату яким, перший міг би

спитати з народного обранця про вирішення тих або інших проблем. А тому, не могло йтися про персональну відповідальність перед виборцем, яка фактично перекладалася на ім'я партії та її лідерів, як основних акторів парламенту.

І навпаки, обговорювана модель виборів вельми підходила представникам великого капіталу, для яких бронювання «прохідного» місця у списку було лише питанням ціни. Після отримання мандату вони могли зосередитися на вирішенні «власних» питань, не відчуваючи будь-якого тиску з боку громадян, що віддали голоси за політичну силу, представниками якої вони є. Законодавча ініціативність та мотивація таких парламентарів також ставали у залежність від їхніх бізнесових інтересів, а тому не мали соціальної орієнтації.

Слід також відзначити, що пропорційна система виборів до парламенту користується найменшою популярністю у суспільстві. У тому ж 2006 р., коли парламент вирішився її застосувати, найкращою для України пропорційну систему вважали лише 13,6 % громадян, в той час як мажоритарну та змішану визнавали такими 33,5 % та 23,8 % відповідно [253].

Тим менш, не зважаючи на недоліки голосування за закритими партійними списками та найменший попит на пропорційну систему у суспільства, даний механізм було реалізовано як у 2006 році, так і рік потому. Як наслідок, за результатами виборів 2006 та 2007 років, Україна отримала парламенти із відносно невисоким рівнем структурування та прірвою у зобов'язаннях перед виборцем.

Таким чином, як можна переконатися в ході постійних експериментів із переформатуванням процедур виборів шляхом нескінченого змінення законодавства, почали контрастно проглядатися системні проблеми, властиві цьому процесу, серед яких виділяють: ігнорування критеріїв і факторів розробки й запровадження виборчих систем, кулуарне спрямування й ігнорування інтересів виборців під час підготовки нормативно-законодавчих актів [153].

Тож хочеться сподіватися, що повернення до пропорційно-мажоритарної системи, що сталося на виборах до Верховної Ради 2012 року на підставі вже

нового закону, прийнятому у 2011 році [71], не є дежавю влади по 2002 року, а виваженим та далекоглядним рішенням, прийнятим з урахуванням національних та світових виборчих практик парламентського будівництва.

Зараз же дисертант вимушений констатувати, що за роки незалежності українські еліти встигли апробувати три основні виборчі системи, однак жодна з них далека до свого затвердження у якості постійної. Причини цього слід шукати, перш за все, у банальній незацікавленості істеблішменту у досягненні певної стабільності у цьому важливішому напрямку політичного розвитку. Так, «кінцева форма» процедури голосування напередодні окремої взятої виборчої компанії залежить від конкретної соціально-політичної ситуації та її оцінки парламентською більшістю.

Отже, як вбачається, українські еліти готові до коригування конституційного, виборчого тощо законодавства у будь-який момент, коли їм це потрібно, виходячи суто з своїх власних інтересів. Доки ж особиста вигода, кулуарні домовленості та політичні дивіденди будуть знаходитись вище інтересів держави, суспільної і наукової думки та моральних принципів суспільство продовжуватиме виступати спостерігачем за нескінченими та безсистемними експериментами національного законодавця.

3.2. Амбівалентність ціннісної системи суспільства та шляхи її подолання в контексті затвердження демократичних цінностей

Подібно несприятливим умовам, за яких необхідно було розпочинати реформування соціально-економічної сфери, великою кількістю хвороб радянського періоду була уражена ціннісна оболонка українського суспільства. Нетерпимість до будь-якої ідеології, окрім пануючої, боротьба із вільнодумством, неповага до політичного супротивника, практика доносів, цензура унормувалися в умах радянського покоління та були приречені стати на заваді демократизації.

Прикро, але й сьогодні є актуальні міркування В.Г. Кременя, приведені ще у 1998 року, про відчутність в Україні елементів тоталітарної політичної культури, «про що свідчать прояви войовничої політичної непримиренності

звичка однозначно поділяти світ, суспільство, громадян на «наших» і «ворогів», нетерпимість до іншої думки, схильність пояснювати її появу чиєюсь нерозумністю або злим наміром, готовність політиків не поступатися принципами, небажання вдаватись діалогу, вимоги і заклики до одностайності в питаннях, які за своїм єством потребують різноманітного, плюралістичного ставлення» [108, с. 6].

В той же час, буде неправильним вважати, що виною плачевного стану ціннісної системи українців є лише радянський період, оскільки він став лише часткою історичного розвитку України під стороннім гнітом.

Протягом довгих періодів українському суспільству важко давалося оформлення власної державності, в той час як більш природнім було знаходитись під впливом декількох країн, що нерідко ворогували між собою. В різні часи вплив на формування рис національного характеру чинили з одного боку - Росія, а з другого - Польща та Австро-Угорщина, звідси й історично опосередкована висока фрагментарність української політичної культури. При цьому, якщо близькість західноєвропейських держав все ж виступили чинником усвідомлення таких цінностей як індивідуалізм та прагнення до незалежного вирішення питань власного існування, то наслідком імперських зазіхань з боку Росії, стало прищеплення авторитарних схильностей у мисленні.

При цьому, плодом політико-культурного впливу обох векторів, стало затвердження таких характеристик українського суспільства як «скептично-відчужене ставлення до влади, ситуативне, здебільшого формальне сприйняття масовою свідомістю політичних процесів, невіру у власні сили, недостатнє усвідомлення національних інтересів, насамперед, потреби у власній державі, некритичне сприйняття чужоземних політичних цінностей і норм» [201, с. 10].

У радянську добу ж, особливого відтінку на менталітет українця наклав вплив общино-колективістських засад в організації суспільно-політичного устрою радянської Росії, коли людина штучно була позбавлена необхідності та навіть можливості мислити індивідуально. За таких обставин, негативне

підґрунтя для подальшого розвитку ціннісних характеристик українців еволюціонувало, а його гучні відголоски відчутні і сьогодні.

Глобальною стала проблема амбівалентності «радянського українця» [194, с. 141-145], для якого цілком доречно одночасно висловлюватись «за демократію» та потребу у «сильній руці, яка б навела лад у країні», або вимагати від держави вже згаданої опіки над собою та, в той же час скаржитися на зменшення «зайвого» державного контролю та тиску у різних сферах життя людини як-то військовий обов'язок, податкові зобов'язання, обмеження у сфері моралі тощо. Зовнішньо видаваний інтерес до сфери політику на повірку виявляється не підкріпленим найменшою компетентністю та знанням правил гри. Пересічний українець хоче мати вплив на прийняття політичних рішень, однак, не горить бажанням бути членом певної політичного руху або партії.

Тим не менш, протягом української незалежності достатньо повільно, але все ж відбувається процес переходу від системи цінностей, що була властива тоталітарному суспільству до її демократичного типу. Цінно те, що поступово, на думку дисертанта, втрачають уваги підстави стверджувати про те, що «найбільш впливовими формами суспільної свідомості виступають необільшовицька і націонал-демократична» [120, с. 7]. Однак, у реальності і демократична модифікація на сьогодні зберігає за собою статус певної ідеалізованої цілі, досягти якої українському суспільству, думається, вдасться не скоро. Однак, вже на даному етапі можна говорити про деякі результати такого переходу.

В той час як за СРСР ціннісні засади суспільства визначала лише держава-партія, що давало підстави говорити про підданський тип політичної культури, незалежність істотно розширила коло суб'єктів, що формують ціннісну оболонку та якими сьогодні є влада, опозиція, партії, інші об'єднання громадян, ЗМІ тощо. Разом із тим, ціннісний рівень самих наведених суб'єктів залишається невисоким, що, однак, не дивно з огляду на тоталітарне минуле.

Великою мірою ціннісні засади українського суспільства зумовлені впливом протягом тривалого періоду провладної політичної культури, існування якої у чистому вигляді, є характерним для тоталітарних держав, та у менш концентрованій субстанції для авторитарних суспільств. Для політичної культури даного типу природно практично безапеляційне сприйняття громадянами владних настанов та приписів. Суспільство слухняно засвоює ціннісні стереотипи, що нав'язуються монопольною владою.

Сьогодні ж слід говорити про те, що в Україні повільно, але відбувається становлення антиподу провладної – опозиційної політичної культури, що якісно відрізняється від першої за змістом, а її наявність у розвинутому вигляді у певній державі є характеристикою демократичного громадянського суспільства. На думку дисертанта, вагомим аргументом на користь приведеної тези, виступає, вже навіть факт того, що українці поступово визнають необхідність в опозиції як такої. Так, за даними дослідження проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в усіх регіонах України з 7 по 14 жовтня 2012 року, 34,1 % опитуваних громадян повністю згодні, а 33,5 скоріше згодні із тим, що існування опозиції необхідне для нормального розвитку України [176]. Загалом же затвердження опозиційної культури з метою її повноцінного існування поруч із провладною має відбуватись паралельно із фактичним зміцненням цінностей, які у свою чергу самі виступають супутниками розвинутих правових суспільств. Мова йдеться про функціонування прозорої та незалежної виборчої системи, розвинутої опозиції, якій гарантовано певний набір повноважень, дію принципу розподілу влад, незалежне місцеве самоврядування, розвинута мережа ЗМІ, зріла партійна система тощо. В той же час, говорячи про Україну, слід відзначити те, що реалізація наведених постулатів все ще викликає багато питань, але очевидно й те, що певний рівень суспільство вже подолало.

Не прикрашає ціннісну оболонку українського суспільства і той факт, що вона продовжує бути сповненою популізму, показового критиканства, а не рідко й відвертої демагогії. Більшої стурбованості додає факт розуміння того, що наведені дешеві форми апелювання властиві суспільствам із прогалинами у свідомості та вихованні. Отже, саме через активну просвітницьку діяльність слід застерігати суспільство від наведених деконструктивних форм політичної критики.

У якості окремої характеристики політичної культури українського суспільства М. Дмитренко наводить певну циклічність громадської активності. Враховуючи те, що політична культура явище рухливе і мінливе, у якості прикладу наведеної тези приводить «помаранчеву революцію» як другу хвилю демократизації (перша відбулася в 1991 році), що спровокувала формування активістського типу політичної культури в громадян України. Згадані події кінця 2004 року довели також те, що політична культура є відображенням політичних, соціально-економічних, громадянських процесів українського суспільства [55, с. 136].

Позитивним моментом, безумовно, слід вважати швидку руйнацію сформованої під впливом комуністичної ідеології парадигми про превалювання державних цінностей на особистими. Однак, не можна віднести до позитивних явищ довготривалий вплив транзитивної політичної культури, наслідком чого є не тільки широка ідеологічна та ціннісна поляризація українського суспільства, далека від шляхів пошуку взаємодії та консенсусу, а в останні роки і все більш виражене регіональне забарвлення політичних уподобань. Все разом, це говорить про фрагментарність політичної культури українського суспільства, різні частини якого все ще розходяться в цінностях щодо низки питань минулого, теперішнього та майбутнього.

Як засвідчили результати останніх парламентських виборів, замість зниження рівня поляризації та регіоналізму сталося загострення електоральної сегментації, тепер ще з більшим вираженням націоналістичної складової, згубно відображуючись на розвитку та консолідації суспільства.

Зважаючи на гальмуючий вплив у досягненні національної єдності та подальшому політичному розвитку українського суспільства, подолання міжрегіональних протиріч мало посісти місце серед нагальних питань порядку денного у внутрішній політиці. Керуючись, перш за все, інтересами держави, провідну роль у подоланні протиріч національного та регіонального характеру повинні були відіграти еліти, яким слід було позбутися конфронтаційних риторик та вести дискурс навколо цінностей, що послугували б об'єднуючими орієнтирами для всіх українських громадян, незалежно від політичних уподобань, мови спілкування, історичного коріння тощо. А таким можуть бути заклики до патріотизму, духовності, вихованості тощо. Для політичного істеблішменту, до речі, дана місія мала виступити і шансом у доведенні власної компетентності та політичної спроможності.

Запорукою успіху при цьому, здатна виступити загальна для абсолютної більшості українців позиція з неприйняття федералізації, автономії або інших ідей, пов'язаних зі змінами територіального устрою країни, про що свідчать результати дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в усіх регіонах України з 7 по 12 березня 2012 року [250]. Цінною є і типова для всіх регіонів України несхильність до радикальних методів вирішення конфліктів, що у купі із позитивним ставлення українців до таких визнаних демократичних цінностей як свобода слова, незалежні ЗМІ, вільні вибори, дотримання прав людини тощо, здатне сприяти консолідації суспільства.

Поступово та, сподіваємося, безповоротно долається комплекс інертності суспільства, успадкований з радянських часів, коли затвердився стереотип про те, що від людини нічого не залежить, адже, «як вирішить держава-партія, так воно і буде». Разом із тим, доки відсоток ураження суспільства цією «недугою» буде залишатися на високому рівні, його будуть неодмінно супроводжувати й проблеми із осмисленням індивідуальної та національної ідентичності.

Із таким співставленням себе із державою тісно пов'язана й інша успадкована риса радянського громадянина, як звичка бути веденим у

держави, яка має вирішувати низку економічних, соціально-побутових, культурних тощо питань такої людини, в той час як остання має поступитися у різних політичних правах та свободах. Переконливими доказами цього можуть слугувати вражаючі результати вже згадуваного опитування Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» разом із соціологічною службою Центру О. Разумкова з 17 по 22 травня 2013 року, відповідно до яких, 68,7 % відсотків опитуваних вважають, що більшість людей в Україні не зможе прожити без постійної турботи, опіки з боку держави. Разом із тим, 62 % поділяють судження про те, що держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини всім необхідним [176]. Згубність даного явища міститься в тому, що відповідні патерналістські настрої українського електорату дають підстави для спекуляції українськими політиками звичними обіцянками соціально-економічного змісту, замість конструктивного дискурсу. При цьому, дивіденди від такого маніпулювання продовжують залишатися значно високими, адже, і сьогодні обіцянки «золотих гір» для великої частки електорату виглядають значно привабливішими ніж, наприклад, заклики до праці.

Очевидний, і подальший успіх таких застосованих елітами технологій як загравання лідерів із суспільством, популістські заклики, спроби сподобатись всім групам населення тощо, адже в суспільства відсутній імунітет проти них [90, с. 207].

Окрім патерналістської сутності «радянського українця», про яку окрім наведеного також свідчить невміння громадян України артикулювати власні інтереси [88, с. 74], опорою «ораторського» інструментарію сьогоднішніх політиків виступає і загальна слабка обізнаність громадян у принципах та закономірностях побудови системи органів державної влади, функціонуванні провідних суспільно-політичних інститутів, здійсненні повноважень вищими посадовими особами, розподілі відповідальності між ними тощо. Вказане заважає пересічному українцю поринати у конструктивний політичний дискурс, а більш зрозумілою робить позбавлену аргументації, але сповнену великою кількістю пропагандистських прийомів полеміку з «порожніми»

цифрами та графіками. До популістських практик, сповнених брехні та пустослів'я, вдаються як представники опозиції, так і влади. Перші, з метою дискредитації уряду, а другі, навпаки, задля переконання у високих результатах їхньої роботи у порівнянні із попередниками. Показові безпредметні сутички можна спостерігати на численних телевізійних політичних шоу, що, на жаль, продовжують залишатися популярними.

Прогалини у системі цінностей українських громадян відображаються й на усвідомленні, здавалося б, елементарних понять. Так, і сьогодні поняття «демократія» трактується багатьма, приміром, як право на вільне висловлювання власних думок, в той час як мало хто пов'язує себе із відповідальністю за сказане. Втім, на початку 1990-х картина була ще більш сумною. Так, конкретно-соціологічне дослідження, проведене у 1993 році у західному регіоні України з проблем формування політичної культури демократичного типу, дало наступні цікаві результати, а саме: 8 % опитуваних трактували демократію, як форму влади, за якої будь-хто може робити все, що захоче, 34 % опитуваних вбачали у демократії таку форму влади, яка дозволяє робити все те, що не заборонено, і лише 50 % ідентифікували демократію як форму народовладдя [207, с. 97].

Приведене неправильне трактування разом із соціально-економічними труднощами перехідного періоду призводять до знецінення категоріального апарату демократії. В умовах повсюдних прикладів зневаги до «прав людини», обмеження «свободи слова», посягань на «приватну власність» монополістичними зазіханнями у «ринковій економіці» люди починають сумніватися у реальності затвердження цих понять та їх практичній реалізації.

Деструктивний вплив на формування ціннісних установок продовжує справляти конкуренція видимих взаємовиключних шляхів інтеграції України, чим значно ускладнюється «проблема ціннісного та політичного самовизначення українського суспільства» [116, с. 80]. Якщо частина суспільства визначила, що оптимальним вектором розвитку України є європейський, частина громадян продовжує залишатись вірними ідеї

партнерства із країнами СНД. Так, наприклад, за результатами дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 17 по 22 травня 2013 року, 41,7 % опитуваних на запитання про оптимальний інтеграційний напрям для України, відповіли, що таким є вступ до ЄС. В той же час, входження до митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, оптимальним кроком у зовнішній політиці порахували 31 % респондентів [251]. Очевидно ж, що наведена поляризація зовнішньополітичних уподобань не буде сприяти консолідації ціннісних уявлень у свідомості українців.

На низькому рівні продовжує залишатись оцінка українськими громадянами власного впливу на політичний процес, що є важливішою характеристикою потенціалу політичної свідомості. Свідоцтвом тому є результати дослідження проведеного соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 27 лютого по 5 березня 2009 року, відповідно до яких, на думку 72,4 % респондентів, вони зовсім не впливають на центральну владу [252]. А між тим, без чіткого відчуття власної значущості практично неможливо говорити про політичну ефективність особистості. Як вдало зауважує С.С. Яремчук, «оцінка можливостей громадян впливати на органи влади є ключовою характеристикою демократичного суспільства» [254, с. 155-164]. Доки ж громадянське суспільство буде залишатися ураженим хворобами перехідного періоду, побудувати ефективну демократію буде вкрай важко.

За переконанням автора дослідження, в першу чергу, саме тим, що у масовій свідомості українського суспільства, а тим більше, у свідомості еліт, не утвердилися міцно демократичні цінності та орієнтири і пояснюється далекість від свого завершення «української трансформації», у бік істинної демократії, коли перехід, як зауважує М.І. Мілова «відбувається без відповідних культурологічних передумов» [148, с. 96]. Так, на сьогодні, різниця між задекларованими цінностями та ідеалами і реальним станом речей опосередкована фасадним характером провідних політичних інститутів, імплементованих українською державою, що отримала

незалежність. Їхня істинна роль сьогодні значно спотворена, адже замість служіння інтересам суспільства, вони використовуються на благо невеликої, але впливової частки суспільства, що вирішує власні інтереси та проявляє байдужість до нагальних проблем громадян. І такий ненормальний стан речей має далекосяжні наслідки, адже наявність соціальних розривів між суспільством та представниками влади тягне втрату довіри до тих державних інститутів, які вони репрезентують, а також надії на те, що відповідне розуміння вдасться віднайти у найближчому майбутньому. У такому ж випадку влада в розрізі всіх своїх гілок неодмінно втрачає у власній легітимності. Власне управлінські функції влади відходять на другий, якщо не на останній план, адже самоціллю для можновладця стає сама «влада» як така. Боротьба ж за неї стає сенсом кар'єри такого чиновника, оскільки у владі він вбачає зміцнення власного матеріального становища та, як наслідок, впевненість у завтрашньому дні. Теж, що за таких обставин бюджет країни перетворюється на пиріг, а кризові явища продовжують поглиблюватись, залишаючись у другорядній площині.

Для виходу політичної системи України на новий якісний рівень розвитку необхідні: розвиток громадського суспільства шляхом надання широких можливостей для реалізації прав та свобод індивіда, як головна запорука «недопущення «зворотної хвилі» демократичного процесу» [151, с. 170]; позбавлення суспільних процесів та політичних рішень ознак стихійності та надання їм рис системності, виваженості та далекоглядності; приведення системи органів влади до таких засад, коли парламент, уряд та органи правосуддя будуть незалежними у здійсненні своїх повноважень, а їхня взаємодія буде дійсно нагадувати систему стримувань та противаг; унеможливлення узурпації влади жодною з її гілок або президентом та використання цієї влади на власну користь; виключення втручання державної влади у діяльність місцевого самоврядування, природа якого передбачає незалежність у вирішенні питань місцевого значення (гострою продовжує залишатись проблема співіснування місцевих державних адміністрацій,

голови яких призначаються президентом та місцевих рад); створення таких умов функціонування політичних інститутів, що репрезентують волю народу, за яких вони отримають максимальну свободу для власного саморозвитку та реалізації громадських ініціатив; подолання правового нігілізму з боку посадовців та громадян, що руйнівним чином «деформує аналітичне, психологічне, внутрішньо-чуттєве сприйняття людини — її політичну і правову свідомість» [Цит. за: 136, с. 147], протидія зростанню бюрократичних механізмів, підвищення поваги до закону та його дотримання; організація системної та, що головне, реальної боротьби з корупцію, яка буде полягати не лише у підвищенні криміналізації даного явища, а, перш за все, у зміцненні матеріального становища осіб, уповноважених на виконання функцій держави; забезпечення розвитку суспільства як монолітної нації, що дорожить своїм минулим та турбується за своє майбутнє; підвищення у всіх вищенаведених заходах ролі ЗМІ, що здатні значно прискорити процеси підвищення самооцінки суспільства та збагачення системи цінностей українського суспільства.

З метою поглиблення процесів демократизації посилення контролю потребує реалізація первинних прав та свобод громадян, що закріплені Конституцією України, зокрема, тих, що стосуються функціонування механізмів прямої демократії, а це – виборче право та право на об’єднання у політичні партії. Якісна реалізація останніх створить умови для поглиблення структуризації українського суспільства, зробить громадян більш інтегрованими у політичне життя.

Отже, реально досяжною демократія стане лише тоді, коли запрацюють такі механізми впливу громадянського суспільства на владу, як-то вільні вибори, дієва опозиція, незалежні судова влада та ЗМІ, ефективна партійна система тощо. Та реалізація вищенаведених цілей неможлива без зрушень на рівні ціннісного орієнтацій громадян з метою їх більш глибокої та осмисленої участі у суспільно-політичному житті. Так, «демократизація політичних процесів та розбудова демократичного політичного режиму в Україні в ціннісному аспекті передбачає імплементацію в суспільну свідомість

основних цінностей демократії шляхом формування та реалізації національної програми формування нової ціннісної системи суспільного світогляду та демократичної політичної культури в Україні» [Цит. за: 193, с. 271].

Разом із тим, думається, що той обмежений перелік зрушень у системі цінностей українського сусплільства, який ми маємо сьогодні, є наслідком того, що із набуттям незалежності, уявлення нових еліт про демократію асоціювалися, в першу чергу, з розвитком свободи слова, плюралізму, багатопартійності, незалежних ЗМІ тощо, в той час як необхідності змін на ціннісному рівні уваги практично не приділялося. Однак, побудувати демократію на одних лише демократичних гаслах, нехай навіть задекларованих на найвищому законодавчому рівні, але не підкріплених відповідними установками на рівні політичної свідомості неможливо. Істинна демократія не обмежуються формальним набором справедливих законів та вибудуваної за західним зразком мережі органів влади, їй обов'язково потрібне підґрунтя у вигляді певного набору ментально закріплених ціннісних уявлень про свободу мислення, громадянські права та обов'язки, повагу до закону, політичну участь тощо. Так, позитивні зрушення саме у цій сфері мали вивільнити духовні та творчі здібності людей, відкрити їх для осягнення демократичних ідеалів. Мало відбутися щось на кшталт духовного відродження нації задля поступового розвитку її культурних потенцій, адже ціла епоха радянського терору неодмінно наклала свій відбиток на, і до того розладнану, свідомість українського народу. Однак, з того, що було так потрібно, здійснилася мізерна частина, і навіть та, завдяки, перш за все, свідомій частині суспільства, в той час як з боку держави може йтися лише про пасивну участь у вигляді послаблення адміністративного тиску, пропаганди, цензури тощо.

Наразі доленосною у питанні формування розвинутої системи ціннісних установок українців як передумови подальшого суспільно-політичного розвитку є нагальна необхідність у рішучому вивільненні суспільства від рис тоталітарної політичної культури із одночасним зайняттям ним активної

громадянської позиції щодо демократичних форм вирішення питань свого буття. За переконанням дисертанта, очікувати на справжнє відродження нації у її найкращих рисах слід тоді, коли, в першу чергу, влада усвідомить всю необхідність зрушень на рівні ціннісних уявлень. Слід погодитися із думкою про те, що дієву модель політичної системи неможливо створити лише через політику, інструментальними засобами, адже необхідне залучення культури, потенціалу базових цінностей [44, с. 9]. За переконанням В.І. Бурдяк на рівні із утвердженням національної єдності, набуттям відповідної ідентичності та досягненням високого рівня економіки третьою основною структурною передумовою демократії є масове поширення тих культурних норм і цінностей, що визнають демократичні принципи, довіру до політичних інститутів, міжособистісну довіру тощо [27, с. 561]. Приєднання ж переважної частини українського суспільства до цінностей та норм демократії реальне виключно за набуття необхідного ступеня сталості та ефективності її інститутами [126, с. 309].

Як приклад, доказом занепокоєння проблемою, та докладання зусиль з боку держави «в освітньо-просвітительському та духовно-ідеологічному напрямку» [248], була б активна діяльність необтяженої ідеологічними рамками спеціалізованої урядової просвітницької структури з підвищення рівня політичної свідомості та культури суспільства, інституції, яка пропагувала б важливість громадянської честі та гідності, демократичних ідеалів, повагу до закону та моральних норм, толерантність, лояльність тощо. Знаковими кроками держави назустріч суспільству з метою, в тому числі, зміцнення політичної обізнаності, мають стати відкритість у прийнятті державно-управлінських рішень, проведення консультацій із громадськістю на предмет покращення діяльності владних структур, інформування населення про результати діяльності урядових органів тощо. У якості окремого напряму слід розвивати державно-просвітницьку діяльність серед населення з оволодіння громадянами уявленнями про закономірності політичного життя, взаємодію суспільно-політичних інститутів, обсяг

цивільних прав та обов'язків людини, набір повноважень державних установ, переваги та недоліки того або іншого шляху інтеграції країни тощо. І якщо, реалізація такого роду діяльності серед більшої частини суспільства вбачається у розвитку мережі різних дискусійних клубів, товариств, студій тощо, особливою має бути користь від активізації поширення комплексу відповідних знань у студентській середі, де є можливість робити це на принципах системності та цілісності.

У свою чергу, свідченнями прагнень до саморозвитку, з боку суспільства, слідувало б вважати первинне усвідомлення й цінування сенсу свободи та отриманих, у зв'язку з цим, широких можливостей, бажання до вивчення закономірностей функціонування та взаємодії політичних інституцій, сприяння державі у наведенні правопорядку, налаштованість на розв'язання потенційних спорів цивілізованим шляхом, виключення правового нігілізму як способу мислення тощо.

За глибоким переконанням дисертанта, позитивний вплив на збагачення і зміцнення системи цінностей українського суспільства та, взагалі, на єднання нації, має справити згуртування влади і громадян навколо спільної стратегічної благої ідеї, без наявності якої «таке об'єднання відбувається, перш за все, на ґрунті спільних емоційних станів, які можуть викликати неадекватні, інколи радикально руйнівні дії» [247, с. 28]. Однак, на відміну від низки ідей запропонованих у свій час третім президентом України, така мета має бути позбавлена потенційних протиріч у ставленні до неї та можливо й історичного підґрунтя, що здатне істотно знецінити її призначення. І можливо, це надто спрощено звучить, але такою цілю може виступити подолання тієї самої тривалої суспільно-політичної кризи, що по суті почалася з другої половини 80-х років та триває до сьогодні та, тим самим, побудувати дійсно соціальну та правову державу, про яку йдеться у першій статті Конституції України [102]. На відміну від низки історичних фактів, мовного питання, зовнішньополітичних уподобань тощо, до того ж, штучно заполітизованих, громадян як західної, так і східної України, переважно об'єднують одні й ті ж проблеми соціально-майнового змісту, ціль

у вигляді подолання яких, здатна не тільки згрупувати протилежні думки, але й відвести увагу від спірних питань. Важливою стороною такого процесу має стати, відчуття себе більшою частиною людей учасниками великої спільної справи. Кожен громадянин має бути переконаним у томі, що він потрібен державі, впливає на хід суспільно-політичного життя, а у досягненнях держави є його внесок. Однак, першою, аби суспільством опанувала ідея підключення до такого дійства, приклад має показати влада, спрямувавши дії всієї низки державно-управлінських структур на досягнення конкретних результатів та, перш за все, тих, що мають соціальне спрямування.

Підвищення рівня ціннісних уявлень має також виключне значення у світі євроінтеграційних прагнень України. Аби не опинитися на задвірках європейської цивілізації, політичним елітам та суспільству, слід обов'язково враховувати той, очевидно, високий рівень культурно-політичного розвитку, якого досягли провідні країни Європи, де поняття прав та свобод людини, її особистості, носить першочергове значення. А якщо, українська влада та народ вбачають кінцевою метою не формальну присутність поміж провідних країн Європи, а отримання згодом вагомого голосу, елітам та суспільству слід докласти максимальних зусиль, аби довести свою спроможність у цьому напрямі.

У той же час, необхідно розуміти, що свого теперішнього рівня система європейських цінностей у найкращому їх вигляді досягли не вчора. Для цього, знадобилися сторіччя спроб та помилок, однак, як можна спостерігати результат виправдовує очікування. А тому, обов'язковими серед інших рис у діяльності владного істеблішменту та суспільства з підвищення рівня ціннісних орієнтації українців мають бути терпеливість, виваженість, стриманість, системність тощо. Так, Є. В'ятр дійшов висновку про те, що тільки поступовий та, у крайньому випадку, у деяких державах, довгий процес відходу від комуністичної утопії, який передбачає визнання необхідності прагматичних реформ, є вихідним пунктом на шляху від тоталітаризму до демократичних концепцій [35, с. 7].

Важко переоцінити у процесі формуванні ціннісної системи роль ЗМІ, адже медіа-контент впливає і на формування громадської думки, а від так, і на культуру ухвалення рішень елітами. Виступаючи інструментом в руках медіа-магнатів, і груп впливу, ЗМІ здатні формувати політичну культуру та громадську думку у бажаному для них напрямі [228, с. 51]. Зокрема тому, і самі ЗМІ набули рис важливішого елементу трансформаційного процесу в Україні.

Посередницька сутність ЗМІ уособлює зв'язок між державою і суспільством, а також забезпечує комунікацію між самими учасниками політичного процесу – державними інституціями, партіями, рухами тощо. Сьогодні найбільш впливовими з них є загальнодержавні та регіональні телерадіокомпанії, що охоплюють якомога більшу аудиторію своїм мовленням. Репрезентуючи інтереси своїх власників, маючи при цьому сучасну матеріально-технічну базу та міцне фінансове підґрунтя, ЗМІ виступають надпотужним механізмом впливу на політичні погляди та цінності глядача.

Як і більшість інших суспільно-політичних інститутів, із початком «перебудови» в СРСР, ЗМІ потребували глибоких змін в організаційно-правових засадах своєї діяльності. Тоталітарним пресі та телебаченню були далекі такі принципи мовлення як правдивість, об'єктивність, критичність «системи» тощо. Отже, якщо згадати про те, що однією з першочергових проголошених цілей було досягнення гласності в усіх сферах життя суспільства, можна припустити, що ЗМІ підлягали реформуванню чи не першими.

Враховуючи те, що не володіючи потенціалом «четвертої влади» [30, с. 61], ЗМІ в СРСР фактично виступали інструментом доведення до суспільства рішень та позиції компартії з того чи іншого питання, цілком логічно, що саме звідси вони отримували й директиви щодо власного функціонування. При цьому, відмінною рисою радянської моделі медіа була «відсутність правового поля для діяльності ЗМІ» [Цит. за: 227, с. 110], і тому одним з

першочергових заходів стало унормування на законодавчому рівні правових засад діяльності з ЗМІ. Так, було прийнято Закон СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації», важливішою нормою якого стала заборона цензури. Однак даний законодавчий акт став лише відправною точкою ЗМІ до оновленого медіапростору. У подальшому вже у незалежній Україні нормативно-правову базу діяльності ЗМІ було розширено і, здавалося б, суспільство було вправі розраховувати на повну та об'єктивну інформацію від медіа, яка його цікавить.

ЗМІ реформуючись, уже в той час виконували важливішу місію, адже, вони швидко набули рис справжнього провідника у маси демократичних думок, ідей, лозунгів тощо. За відсутності політичної культури як такої, альтернативних КПРС партійних організацій, інших політичних інститутів ЗМІ періоду «перебудови» фактично виконували частину їх функцій, формуючи громадське суспільство. Між тим, як виявилося, вийшовши з-під пресу цензури держави, невдовзі ЗМІ опинилися під тиском нових власників.

У більшості випадків новими господарями стали або приватні особи, або муніципальні влади, у той час як майже у «радянському» вигляді залишилась структура державної телерадіокомпанії. І таке роздержавлення ЗМІ призвело до утворення протягом 90-х років авторитарного типу відносин між владою і власниками ЗМІ, головні ознаки чого у наступному: 1) провідні ЗМІ суспільно-політичного змісту є державними, або перебувають у сфері інтересів декількох залежних від влади фінансово-промислових груп; 2) влада продовжує протегувати власні або лояльні до неї ЗМІ; 3) держава безпосередньо втручається у діяльність ЗМІ; 4) більшість ЗМІ є заангажованими та не забезпечують надання повної і об'єктивної інформації про політикум, не створюють комунікаційних каналів між суспільством та владою, натомість є засобом маргіналізації і управління населенням в руках високопосадовців; 5) функції кореляції, артикуляції, соціалізації, критики та контролю, які визначають демократичні засади ЗМІ, викривлені на користь функціям обслуговування, реклами і розважання; 6) групи населення не є

рівними у можливостях доступу до інформації [152]. Отже із руйнацією СРСР розпалася система багаторівнева партійного контролю за медіапростором і можна зробити висновок про те, що вплив держави є вже не стільки прямим. Однак, як вбачається, він став більш опосередкованим з елементами, так би мовити, завуальованості, та залишається все ще доволі потужним.

Будь-який тиск з боку держави негативно відображається на об'єктивності ЗМІ у здійсненні своїх функцій, перш за все, інформаційної. Однак, проблеми з об'єктивністю притаманні й тим ЗМІ, які є більш-менш захищеними від втручання влади. Йдеться про потужні медіа-холдинги, створені за часи незалежності, які об'єднують по декілька ЗМІ і є на порядок більш залежними від капіталу своїх власників. Відповідні трансформації у секторі український ЗМІ, зокрема, дали підстави стверджувати про формування з середини 90-х років «кланово-олігархічної системи ЗМІ» [160, с. 282]. Часто, власниками ЗМІ виявляються політичні структури. Так, за умови відсутності в Україні відповідних правових обмежень, фінансово-промисловим групам та політичним партіям надана можливість на законних підставах створювати власні медіа (наприклад, ТРК «Україна», ТРК «Ера», «5 канал»), що стають важелями з управління значними інформаційними потоками [56, с. 86]. Зрозуміло, що за таких умов ЗМІ важко залишатися вільними у власній творчості й креативності та неупередженими в інформації, яка подається. Враховуючи ступінь залежності ЗМІ від свого господаря, сьогодні і в майбутньому важко уявити ситуацію, за якою перші будуть видавати інформацію, яка буде йти урозріз з інтересами останнього. І, здавалося б, такому стану речей, що є слідством переділу на ринку медіа з ознаками монополізму, мала запобігти держава, однак, замість створення конкурентноздатного середовища, вона виступила стороннім спостерігачем, не забуваючи при цьому про власні меркантильні інтереси. В той же час, зміна ціннісної орієнтації приватного або державного ЗМІ можлива лише із зміною господаря.

Одним із проявів залежності сьогоднішніх українських ЗМІ від олігархічного капіталу є їхня часта збитковість у порівнянні з розвинутими європейськими медіа. Сказане обумовлюється надмірною заангажованістю преси та телебачення в Україні, коли у порівнянні із прибутком у грошовому еквіваленті, на перший план, виходять політичні дивіденди власника. Сьогодні більш-менш впливовий політик навіть регіонально масштабу, не кажучи вже про національний рівень, серед важелів свого впливу, бачить створення або придбання «керованого» друкованого видання або телеканалу, основних завданням якого буде популяризація свого «годувальника».

Та, навіть за таких умов мережа ЗМІ здатна виступити важливою часткою механізму подолання кризи політичної системи. Однак, для цього функціонування ЗМІ має набути якісних змін. І саме про підвищення якості, за переконанням дисертанта, слід вести мову, а не про зростання рівня незалежності ЗМІ, дискусія про що є доречною, лише коли йдеться про свободу від держави, і безперспективною, як тільки питання переходить у площину «ЗМІ – власник».

Можливості для підвищення якісних характеристик в роботі ЗМІ сьогодні мають як держава, так і власники медіа. І якщо інструментарієм господарів ЗМІ слід вважати менеджмент та набір маркетингових методик, то роль держави полягає у дієвому функціонуванню нормативно-правової системи, а також самої влади. Так, наприклад, ефективною має стати робота органів правосуддя, аби у найкоротші терміни захистити честь і гідність особи, яка заявила про їх порушення через наклеп у ЗМІ. Органи юстиції повинні бути здатними забезпечити виконання відповідного рішення. Правоохоронні органи мають доводити свою дієвість у захисті журналістської діяльності. Та, перш за все, сама влада має не давати суспільству підстав сумніватися у відсутності директивного тиску на ЗМІ, а навпаки, створити необхідні умови для їхньої діяльності, ставши на захист інтересів медіа та попередивши надмірний вплив на них бізнесу.

З метою більш якісної роботи ЗМІ вирішенню підлягає і низка організаційних проблем. За сприяння держави більш відкритою для ЗМІ, а

відтак, і для суспільства має стати державна служба, депутати, вищі посадові особи тощо. Слід виключити вибірковий адміністративний тиск на медіа, що вже давно є не сумісним із уявленнями про правову державу. У минуле має піти й практика використання національної телерадіокомпанії як офіційного рупора влади, з якого можна дізнатися лише про те, що «жити стало краще, жити стало веселіше».

Запорукою потенціального демократично-правового та соціально-культурного «прориву» через ЗМІ може виступити порівняно високий рівень довіри до даного елементу політичної системи. Принаймні, за результатами вже неодноразово згаданого соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» разом із соціологічною службою Центру О. Разумкова з 17 по 22 травня 2013 року, українські ЗМІ є одними із всього лише трьох соціальних інституцій (ще церква та армія), які користуються переважною довірою з боку громадян – баланс довіри-недовіри до вітчизняних медіа становить +24,5 %. Так, встановлено, що українським ЗМІ повністю довіряють 10,3 % опитаних, переважно довіряють 48 %, переважно не довіряють 21,2 %, зовсім не довіряють 12,6 %, важко висловитись з приводу довіри було 7,9 % респондентів [204]. Отже, як це не дивно, але довіра до ЗМІ в Україні є вищою за довіру до провідних державних інституцій. І тому, дисертант згоден із висновком про те, що владі необхідно переглянути ставлення до ЗМІ, які трансформують політичну інформацію та є дієвими і реальними посередниками у відносинах влади та суспільства. Влада заслуговує на довіру суспільства, тоді, коли її діяльність є прозорою у ЗМІ [232, с. 14].

Важливо ж, що б ЗМІ продовжували консолідувати суспільство навколо європейських людський цінностей, ідей плюралізму, поваги до прав людини. З метою досягнення такої мети, слід вже сьогодні робити ЗМІ орієнтованими на вирішення завдань та проблем суспільства. Сприяти йому шляхом контролю за здійсненням державою затверджених соціальних, гуманітарних, військових тощо програм і реформ та інформувати громадян про результати

їх виконання. У зворотному ж випадку ЗМІ можуть залишитися інструментом для здійснення маніпуляцій суспільством на прислуговуванні владі.

Висновки до третього розділу

Сьогоднішня політична система України – це поєднання здебільшого фасадного типу демократичних цінностей, широкого і нав'язливого застосування авторитарних практик та потужної кланово-олігархічної складової.

Як і в інших республіках колишнього СРСР до позитивних змін в Україні не призвело одне лише блокування керівної ролі комуністичної партії. Між тим, надмірно захопившись цією хибною гіпотезою нова еліта, кістяк якої парадоксально, але не дивовижно, складала все таж номенклатура, люстрації якої проведено не було, увергла країну у всеохоплюючу соціально-політичну кризу. При цьому, до основних причин, що заважали навіть свідомій частині політичного істеблішменту боротися з кризою, слід відносити непідготовленість до управління незалежною країною шляхом самостійного прийняття рішень замість виконання «кремлівських» директив та «плановий» склад розуму.

Серед всієї множини державно-управлінських інституцій, першою підлягала реформуванню партійна система, що шляхом розростання конкурентної мережі незалежних політичних партій, мало на меті формування у новоутвореній державі дієвого парламентаризму. Між тим, очевидно різну зацікавленість у зміцненні партійної складової виявлено вже на стадії законодавчого оформлення діяльності політичних партій. Так, якщо у країнах ЦСЄ питання унормування діяльності політичних партій з метою їх сталого розвитку вирішувалось практично паралельно надбанню незалежності, то український законодавець продемонстрував відсутність ентузіазму у цьому важливому державотворчому питанні. Як наслідок, впевнене розмноження партійних організацій вже в перші роки незалежності не означало їх якість, адже малі за членською чисельністю, матеріально

уразливі та погано розпізнавані за ідеологічною оболонкою вони слабо впливали на хід політичного життя. Увага суспільства до законодавчого органу послаблювалась також її переключенням на фігуру набагато більш повноваженого президента та уряду, які мали позапартійний статус. Слабо стимулювали розвиток багатопартійності також виборчі компанії, концептуальні зміни у проведенні яких, стали практикою української політики.

Історичну можливість, надану конституційною реформую політичним партіям зрости у своїй впливовості, змарнували внутрішні чвари лідерів помаранчевої «коаліції», що прийшла до влади внаслідок відомих подій кінця 2004 року.

Не виправдав надій українського суспільства і утворений інститут президента. При цьому, очевидно, що великий дефіцит довіри до цієї інституції своєю політикою заклав вже перший глава держави – Л. Кравчук. Його наступник Л. Кучма лише продовжив посилення президентської влади та зі зміцненням її авторитарних засад. Третьому ж главі держави вже в силу особистих якостей не судилося навести лад у державі.

На думку дисертанта, у найближчі часи буде важко віднайти баланс у відносинах глави держави і парламенту, який буде обопільно влаштовувати, адже, як правило, український президент прагне максимальної влади.

З огляду на історичне минуле, стає очевидним, що визначаючим фактором більшості хвороб української політики є вкрай низький рівень ціннісної системи громадян. Виховане в умовах багатовікового утримання у складі ментально протилежних імперських держав, українське населення характеризується підданською та фрагментарною політичною культурою, цінність якої, ще більш девальвується тоталітарними схильностями, амбівалентністю, невірою у власні сили, популізмом, інертністю, патерналізмом, політико-світоглядною некомпетентністю тощо.

Ціннісна система із приведеним набором ущербних практик, приречена деструктивно відображатися на формуванні як державних інститутів, як-то

президент, парламент, уряд, судова система тощо, так і тих, де вплив влади має бути помірним. Наглядним прикладом останніх є ЗМІ, європейська та світова цивілізована практика, діяльність яких передбачає, перш за все, виключення втручання у реалізацію інформаційної функції, тоді як в українських реаліях їм важко зберігати незалежність не тільки від влади, а й від власних господарів.

Разом з тим, ймовірне підвищення ціннісних орієнтацій громадян для дисертанта вбачається можливим в першу чергу за умови усвідомлення необхідності відповідних зрушень владою, без підтримки якої мобілізувати позитивні якості та потенції розгубленому українському суспільству буде вкрай важко.

ВИСНОВКИ

Складна за змістом та функціональному навантаженню дефініція «політична система суспільства» продовжує залишатись актуальним напрямом політологічних досліджень.

1. У ході дослідження даного поняття визначено, що наукою було вироблено дві концепції до його розгляду: соціологічна і правова. Перша розглядає аналізовану дефініцію як частину соціальної системи, механізм якої має «вхід» і «вихід» і перетворює сигнали, які надходять з оточуючого середовища, на політичні рішення. При цьому, в силу істотної долі

абстрактності, що значно звужує функціональність такого підходу, він є менш вживаним сьогодні.

В той же час, більш популярною залишається правова концепція, що розглядає політичну систему суспільства як низку формальних та неформальних політичних інститутів, які регулюють життя суспільства та забезпечують стабільність його існування.

Саме в рамках правової концепції, на думку автора роботи, політичною системою суспільства є легалізована сукупність політичних і соціальних інститутів та відносин між ними, що формують суспільство та управляють ним, забезпечуючи умови для його самобутності, захисту та подальшого розвитку.

2. Елементами політичної системи є політична організація суспільства, засоби масової інформації, правові норми, принципи і традиції, політична свідомість та політична культура. Разом вони об’єднані в інституціональну, інформаційно-комунікативну, нормативно-регулятивну та культурологічну підсистеми. Ядром політичної системи при цьому залишається держава в особи її органів, що діють за принципом розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

3. Будучи складовою політичної організації суспільства та інституційної підсистеми, важливішу роль у політичній системі виконують політичні партії, які уособлюють інтереси значної частини суспільства. По становленню партій в єдину та ефективну систему, можна оцінювати перспективи парламентаризму в певній державі, як важливішого критерію демократизації суспільства.

4. В рамках соціологічної та правової концепції розглядається й функціональне навантаження політичної системи суспільства. В той час як згідно першої концепції, основоположними є функції «входу» і «виходу», якими представлено вплив політичної системи на оточуюче середовище, друга уособлює функції в межах яких відбуваються політичні процеси. За

правовою концепцією функції здебільшого зосереджені навколо шляхів ухвалення стратегії розвитку держави та узгодження інтересів суспільства.

5. Якісний зміст функціональної складової зумовлюється типом політичної системи суспільства, чим опосередковано більше або менше спрямування функцій на вирішення потреб держави або суспільства. І тому, видне місце у політологічному дискурсі зайняло також питання типологізації політичних систем.

Найбільш застосовуваним сьогодні залишається поділ політичних систем на демократичні, авторитарні й тоталітарні. Між тим, в абсолютному вигляді існування наведених політичних систем є рідкістю, отже здебільшого такі форми являються швидше емпіричними масивами, які містять у собі набори аналітичних показників для аналізу певних суспільств.

Враховуючи ж те, що процес виникнення нових держав триває, актуальним сьогодні є питання підживлення наукового доробку модерновими ідеями, що мають привнести нові неповторні теоретичні форми, зокрема, для означення посткомуністичних держав.

6. У розрізі вищенаведеного елементного складу дисертантом запропоновано розгляд реформування політичних систем країн ЦСЄ та СНД.

Значно вагомішою у порівнянні із регіоном СНД, у трансформаційних процесах ЦСЄ виявилась участь політичних партій, що свідчить про загальне тяжіння європейських суспільств до плюральних засад в організації їхнього буття. За роки відновлення багатопартійності нарівні із різними за ідеологічним змістом новоутвореними партіями, що прагнули утвердитись, шанс відновити свою діяльність отримали історичні партійні організації. Не є дивним отримання депутатських мандатів у парламентах ЦСЄ представниками націоналістичних партій та партій національних меншин. Розвиток партійних систем ЦСЄ засвідчив загальну реалізацію феномену парламентаризму.

Визначальним чинником показових результатів реформування політичних систем ЦСЄ за переконанням дисертанта став рівень політичної

свідомості та культури, який однак навіть у межах даного регіону виявився не всюди однаковим. Виходячи з проаналізованого матеріалу, до країн лідерів регіону за цим важливим показником, автор роботи відносить, Чехію, Угорщину та Польщу, в той час як меншим рівень політичної культури є у Словаччини, Болгарії та Румунії.

7. На відміну від регіону ЦСЄ (окрім Чехії) багатьом країнам колишнього СРСР досі не вдалося рішуче відмовитися від спроб реанімації комунізму. Окрім прикладів,зайняття комуністами вагомих позицій у владі, в численних випадках вони осіли у складі нових політичних сил.

На реформування політичних систем на пострадянському просторі болісно впливала ціла низка деструктивних практик та чинників, до найбільш поширених серед яких слід віднести: надпотужні інститути президента, реалізацію феномену «партія влади», поширені у регіоні міжнаціональні конфлікти. У Центральній Азії перелік наведених негативних факторів доповнюється проблемами етнічного, кланового та релігійного змісту.

Незрівнянно впливове місце серед інших політичних акторів у країнах СНД відводиться главі держави. Коло повноважень та висока ступінь неформальної складової в політичних відносинах зумовлюють численні ризики виникнення суперпрезидентських режимів аж до затвердження диктатур в їх чистому вигляді. Набуваючи виключних повноважень у формуванні виконавчої влади, перетворюючи незалежні парламенти на «керовані» та приборкуючи ЗМІ, нерідко глави пострадянських держав фактично узурпують владу. Слідством такого перерозподілу політичного впливу стає падіння рівня партійної участі у здійсненні державної політики, псевдодемократичність інших важливих соціально-політичних інститутів та процесів, порушення прав та свобод громадян, цензура тощо. Між тим, незважаючи на всі негативні наслідки президентського всевладдя подібні практики знаходять свій прояв у формах державного правління регіону, більшість з яких є президентськими, в той час як інші балансують на межі перерозподілу владних повноважень між главою держави та парламентом.

Явищем, що продовжує чинити деградуючий вплив на розвиток парламентаризму у майже всіх республік колишнього СРСР залишається феномен «партії влади». Штучність та нав'язливість даного явища заважає не тільки природному розвитку партійних систем регіону СНД, а й накладає негативний відбиток на функціонуванні всього державно-управлінського механізму.

Руйнівним чинником для перебігу трансформаційних процесів частки країн СНД стала низка етнополітичних конфліктів, стрімкість та масштаб поширення яких швидко розвінчали тезу про радянський народ як про «нову історичну спільність». Саме етнонаціональні ідеї набули вигляду гасел для багатьох новоутворених рухів та течій із властивою їм ворожістю, що певний час фактично уособлювали партійні організації. Незважаючи на досягнутость із розпадом СРСР мети багатьох етнонаціоналістичних організацій у вигляді отримання незалежності, збройні конфлікти продовжили стрясати суспільства в межах окремих новоутворених держав.

Окрім наведеного, на реформування політичних систем країн центральної-азійського регіону, вплинула низка специфічних особливостей релігійного, етнічного, кланового тощо змісту, властивих азійсько-мусульманській цивілізації із своєю неповторною національною та політичною культурами, що утвердили у свідомості відповідних спільнот певні погляди та переконання.

Часто, на вершині влади у центрально-азійській країні перебуває особа з рисами харизматичного лідера, що є представником певного роду з практично необмеженим обсягом повноважень, під впливом якої перебувають національні уряди та парламенти. Від відношення президента до таких сателітів демократії, як плюралізм думок, чесні вибори, повага до прав та свобод людини, вільні ЗМІ, гідні умови для діяльності опозиції, тощо в країнах Центральної Азії напряму залежить і політичний режим. В той же час партії апріорі виступають куди більш слабким політичним інститутом, маючи хитку організаційну побудову, розмиті електоральну базу та ідеологічну

платформу тощо. Співставлення ж ролі політичних партій із впливовістю угруповань заснованих на родоплемінних засадах, оголяє запозичену сутність та штучність чужого для центрально-азійських спільностей партійного інституту.

Отже, наведені фактори зробили процес реформування політичних систем колишніх союзних республік несхожим на східноєвропейський варіант. Якщо спільним кроком і став відхід від образу «держави-партії», загальному фону трансформаційних змін тут властивий інший характер.

8. В загальну картину трансформаційних змін на пострадянському просторі вельми вписується і український сценарій реформування політичної системи.

9. Найбільш помітну роль у реформуванні суспільно-політичного устрою України подібно країнам СНД та навпаки, на відміну від регіону ЦСЄ, продовжує відігравати президент. Залишаючись замріяним у «сильній руці», яка б навела лад у країні, українське суспільство готово наділити найширшими повноваженнями першу особу, яка буде готовою до цього. За переконанням дисертанта, саме таким станом суспільства, що чекало на зміни, і скористалися троє перших президентів України. Між тим, після приходу до влади, український президент не порушує сформований образ національного політика, який не зв’язує себе передвиборними обіцянками. Прагнучи максимального впливу на формування внутрішньої та зовнішньої політики, для глави української держави не природно брати на себе відповідальність за результат, якщо він негативний. Отже, до сих пір, президентська інституція України не виправдовувала очікування від свого започаткування, а стала лише часткою системи та викликає не менше питань за інші державні структури.

Суперечливий характер від здобуття незалежності Україною і до сих пір носить і формування дієвого парламентаризму. Із заявами еліт про необхідність розвитку політичних партій, явно дисонують дії влади, які не відповідають проголошеним намірам. Зазначене спостерігається як у

несприятливому законодавчому оформленні діяльності партійних організацій, так і на рівні відносин з іншими політичними інститутами і, перш за все, із президентом. Сильному главі держави апріорі важко бути зацікавленим у розвитку партій, як фактично його конкурентів. Негативно відображатися на розвитку партійної системи Україні продовжують також прив'язаність рейтингу партій до іміджу їхнього лідера, практична відсутність ідеологічної ідентичності, матеріальна залежність, низький рівень довіри населення, слабка політична активність громадян, застаріла конфронтаційна риторика тощо.

10. Порівняння українського варіанту реформування політичної системи із відповідними державотворчими процесами ЦСЄ та СНД наглядно продемонструвало, що маса кризових та антидемократичних за своїм змістом характеристик, якими характеризується національний фрагмент, є в першу чергу відображенням низького політико-культурного потенціалу українського суспільства.

На відміну від того, як високий рівень політичної свідомості та культури суспільств ЦСЄ дозволив стати ефективною роботі «круглих столів», як способу розв'язання суспільно-політичних криз, мирно ділити національне майно (на прикладі Чехії та Словаччини), бути запорукою становлення громадянського суспільства, парламентаризму, незалежних ЗМІ тощо, скудний ціннісний доробок українського народу виявився замалим для проведення реформ у подібному цивілізаційному ключі.

На процес реформування політичної системи продовжує чинити деструктивний вплив підданської та фрагментарної політичної культури українського населення, негатив від чого ще більш девальвується амбівалентністю, тоталітарними схильностями, невірою у власні сили, популізмом, інертністю, патерналізмом, політико-світоглядною некомпетентністю тощо.

11. Як наслідок – український варіант реформування, вельми органічно вписується у модель, що стала типовою для пострадянського простору та для якої характерні:

- імітація демократичних цінностей, яка лише шкодить іміджу держави;
- проблеми із реалізацією первинних прав та свобод громадян та як наслідок - труднощі у затвердженні громадянського суспільства;
- практика авторитарних домагань з боку глави держави, що ускладнює розвиток всіх без виключення політичних інститутів та, перш за все, парламентаризму;
- формалізм у принципі поділу влад, що робить неможливою реалізацію принципу стримувань та противаг;
- правовий нігілізм, який унеможливлює функціонування політичних інститутів у законодавчому полі;
- популізм, що став ледве не первинною характеристикою позиціонування українських політиків та діяльності всіх без виключення владних структур;
- корупція, яка стала невід'ємною частиною життя суспільства;
- ситуативність та нестабільність законодавства, що заважає стабільному і сталому розвитку суспільства;
- заангажовані ЗМІ, які, з одного боку, є залежними від своїх господарів, а з другого зазнають тиску влади.

12. Разом із тим, дисертанту вдалося сформувати перелік факторів, які мають бути використані народом та владою заради загальнонаціонального порозуміння, єднання та виходу української держави на новий рівень суспільно-історичного розвитку, а саме:

- переконливість громадян України у непорушності її унітарного устрою;
- більшість громадян вважають демократичний режим найбільш прийнятним для України та поділяють ідеали демократії;
- досвід проведення виборчих процедур, визнаних демократичними;

- для більшості громадян є неприпустимим безпідставне обмеження прав особи;
- наявність потужної для пострадянського простору опозиції;
- досвід зміни влади мирним шляхом;
- суспільство разом готове підтримати єдиного національного лідера, який продемонструє готовність докласти усіх зусиль заради підвищення добробуту українських громадян та стабільності;
- велика частина населення, готова підтримати євроінтеграційні прагнення держави;
- наявність розгалуженої мережі потужних ЗМІ;
- відсутність гострих протиріч на національному, етнічному, релігійному, клановому тощо підґрунті;
- Україна позиціонує себе мирною європейською державою та не є стороною у тліючих збройних конфліктах.

Отже, незважаючи на те, що за багатьма характеристиками суспільно-політичного розвитку Україну зарано ставити в один ряд із західними демократіями, суспільство демонструє здатність та бажання бути часткою більш розвинутої європейської спільноти і тому заслуговує на отримання цього історичного шансу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович В.Г. Політична система суспільства / В.Г. Абрамович, І.В. Телелим – Одеса : «ВМВ», 2009. – 684 с.
2. Алєксєєнко І.Г. Вплив трансформації форм правління на розвиток політичних партій пострадянського простору / І.Г. Алєксєєнко // Грані. – 2010. – № 6 (74). – С. 160-163.
3. Алимпиева Т.Г. Эволюция политической системы Республики Казахстан в современный период / Т.Г. Алимпиева, Л.А. Испенбетова //

АқМУ ХАБАРШЫСЫ, заң ғылымдары сериясы. – 2011. – № 1 (46). – С. 99–103.

4. Алмонд Г.А. Гражданская культура и стабильность демократии / Г.А. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122–134.
5. Аляев Г.Е. «Партія влади»: трансформація категорії на тлі українського державно-партійного будівництва / Г.Е. Аляев // Культура народов Причерноморья: научный журнал. – 2007. – № 106. – С. 188-191
6. Арістотель. Політика / Арістотель ; [пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка]. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
7. Арутюнян А. Место президента в системе политико-правовых институтов постсоветских республик / Армен Арутюнян // Jurisprudencija. – 2005. – № 77(69). – С. 5-10.
8. Ашимова З.І. Политические партии Германии и Казахстана: сравнительный анализ [Електронний ресурс] / Режим доступу: kisi.kz/img/docs/1286.pdf.
9. Бебик В. Про деякі особливості масової політичної свідомості України / В. Бебик, О. Василишина, К. Сєнічева // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 2. – С. 70-72
10. Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина : [Монографія] / Валерій Бебик. – К. : МАУП, 2003. – 424 с.
11. Бенетон Ф. Введение в политическую науку / Филипп Бенетон ; [пер. с фр. М.М. Федорова]. – М. : Изд. «Весь мир», 2002. – 368 с.
12. Білянський О. Особливості суспільно-політичного розвитку Польщі (1991–2005 рр.) / Олег Білянський // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії – 2010. – № 20. – С. 182–185.
13. Бойчук М.А. Демократичний розвиток України в умовах глобалізації / М.А. Бойчук // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – 2011. – № 54(11). – С.531-534.

14. Бойчук М.А. Основні фази демократичного розвитку України / М.А. Бойчук // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – 2011. – № 49(7). – С.629-632.

15. Бойчук М.А. Політичні й соціальні загрози демократичному розвитку України / М.А. Бойчук // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – 2011. – № 53(10). – С. 478-481.

16. Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / [Гл. ред. А.М. Прохоров] Изд. 3-е. – М. : «Советская Энциклопедия», 1975. – Т. 20. – 1975. – 608 с.

17. Борисов Н.А. Особенности трансформации политических систем центрально-азиатских государств (на примере Узбекистана и Киргизии) / Н.А. Борисов // Полития. – 2006. – № 3. – С. 96–111.

18. Бородин Е.А. Политическая система Кыргызской Республики / Евгений Бородин // Обозреватель – Observer. – 2012. – № 1. – С. 67-81.

19. Брусиловська О.І. Політична трансформація Угорщини та Чехії в другій половині 90-х рр. XX – на початку XXI ст.: порівняльний аналіз / О.І. Брусиловська // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2005. – Т. 10, № 11. – С. 147-155.

20. Брусиловська О.І. Посткомуністичні трансформації країн Східної Європи : Навчальний посібник для студентів / О.І. Брусиловська – О. : Астропринт, 2007.– 360 с.

21. Брусиловська О.І. Східноєвропейська політична трансформація: уроки для України / О.І. Брусиловська // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2008. – Т. 13, № 5. – С. 795-801.

22. Брусиловська О.І. Чинник ЄС у процесі посткомуністичних трансформацій країн Східної Європи / О.І. Брусиловська // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2007. – Т. 12, № 4. – С. 157-167.

23. Булуктаев Ю.О. Консолидирующая роль партий власти в Республике Казахстан / Ю.О. Булуктаев // Казахстан-Спектр. – 2012. – № 3(61). – С. 69–77.

24. Бунецький Л. Політичний транзит України: інституційний аспект / Л. Бунецький // Вісник СевДТУ. Політологія: зб. наук. пр. – 2008. – № 91. – С. 49-57.

25. Бурдяк В.І. Політичні традиції в сучасних демократичних перетвореннях Болгарії / В.І. Бурдяк // Актуальні проблеми політики. – 2003. – № 16. – С. 480-488.

26. Бурдяк В.І. Республіка Болгарія на зламі епох : політична трансформація суспільства / Віра Бурдяк – Чернівці : Рута, 2004. – 520 с.

27. Бурдяк В.І. Сучасні теоретичні та методологічні підходи до трансформаційних змін у постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи / В.І. Бурдяк // Держава і право. – 2004. – № 25. – С. 557-568.

28. Валерстайн І. Демократія, капіталізм і трансформація / Іммануїл Валерстайн // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 72-85

29. Валецькі М. Партійні організації в Польщі (1989-1999 рр.) / Марчін Валецькі // «Часопис ПАРЛАМЕНТ». – 2001. – № 5. – С. 46–49.

30. Вартанова Е. Медиа в постсоветской России: их структура и влияние / Елена Вартанова // Pro et Contra. – 2000. – Т. 5, № 4. – С. 61-81.

31. Васютинський В.О. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / відп. ред. В.О. Васютинський – К. : Вид-во «ДОК – К», 1997. – 164 с.

32. Вебер М. Типы господства [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/veber/tip_gosp.php.

33. Вишиванюк О.Г. Перехід до демократії в Україні: роль еліти в умовах політичних трансформацій / О.Г. Вишиванюк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – 2012. – № 61(6). – С.600-606

34. Воронов І.О. Закономірності трансформації політичної системи України / І.О. Воронов // Часопис Київського університету права. – 2004. – № 1. – С. 106-111.

35. Вятр Е. Восточная Европа: судьбы демократии / Е. Вятр // Социологические исследования. – 1992. – № 1. – С. 6-19.

36. Гайданка Є. Характеристика процесу демократизації в Угорщини: економічний аспект / Є. Гайданка // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2007. – № 7-8. – С. 350-356.

37. Галаган Л.М. Сучасні тенденції розвитку інституту президентства в Україні / Л.М. Галаган // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – 2011. – № 51 – С. 456-461.

38. Гасанов Р.М. Ислам в общественно-политической жизни современного Азербайджана / Р.М. Гасанов // Социс. – 2003. – № 3. – С. 96-101

39. Гелей С. Д. Політологія : Навч. посіб. / С.Д. Гелей, С.М. Рутар. – [7-ме вид., перероб. і доп.] – К. : Знання, 2008. – 415 с.

40. Гельман В.Я. Политические партии в России: от конкуренции к иерархии / В.Я. Гельман // Россия сегодня. – 2008. – № 5. – С. 135-152.

41. Гладуняк І.В. Проблема класифікації політичних систем у політичній теорії Г. Алмонда / І.В. Гладуняк // Держава і право. – 2001. – № 9. С. 31-39

42. Головач А. Угорщина в Європейському Союзі: специфіка постсоціалістичної трансформації та європейської інтеграції / А. Головач // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2007. – № 7-8. – С. 356-361.

43. Гонюкова Л.В. Вплив політичних партій на становлення президентської форми правління [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті : www.academy.gov.ua/ej/ej8/.../gonukova.pdf.

44. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України / Володимир Горбатенко // Політичний менеджемент. – 2007. – № 3. – С. 9-12.

45. Горшков М.К. Перспективы демократии в России: угрозы реальные и мнимые / М.К. Горшков, В.В. Петухов // Социс. – 2004. – № 8. – С. 23-33.

46. Грабович Г. Україна після незалежності: балансовий звіт культури / Г. Грабович // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / за ред. В. Ісаїва. – К., 2004. – С. 264–278.

47. Грибкова І.К. Соціал-демократична та соціалістична ідеї в соціальній і політичній трансформаціях Болгарії в 90-і рр.. ХХ ст. / І.К. Грибкова // Записки історичного факультету. – 2004. – № 15. – С. 348-356.

48. Даль Р.А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Роберт А. Даль ; пер. з англ. О.Д. Білогорського. – Х. : Каравела, 2002. – 216 с.

49. Данільян О. Практичні моделі трансформації посттоталітарних країн: порівняльний аналіз / Олег Данільян // Філософські обрії. – 2002. – № 7. – С. 116-129.

50. Дем'яненко Б. Генезис інституту президентства в Україні: попередні підсумки президентської каденції В. Ющенка / Борис Дем'яненко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2010. – № 20. – С. 159-173.

51. Денисенко В. Реформування інституційної системи політичних відносин та влади в державах транзитного характеру (на прикладі України) / Валерій Денисенко // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2008. – № 11. – С. 150-159

52. Дергачов О.П. Проміжні результати держаного будівництва / О.П. Дергачов // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2008. – № 42. – С. 15-29

53. Дергачов О.П. Український досвід трансформації влади та європейські стандарти / О.П. Дергачов // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – № 17. – С. 53-63.

54. Дзябенко О.Ф. Дослідження необхідності змін виборчого законодавства / О.Ф. Дзябенко, Д.А. Литвиненко // Вісник КДУ імені Михайла Остроградського. – 2010. – № 2 (61), Ч. 1 – С. 133-135.

55. Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення / М. Дмитренко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 134-138.

56. Дмитровський О. Маніпуляційний вплив ЗМІ як загроза національній безпеці держави / Олександр Дмитровський // Теле- та радіожурналістика. – 2011. – Вип. 10 – С. 85-88.

57. Доган М. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси : [пер. с англ.] – М. : Соц.-полит. журн., 1994. – 272 с.

58. Доклад В.Д. Зорькина на юбилейной Конференции в РАН 10 декабря 2003 года "Конституция России" [Електронний ресурс] / В.Д. Зорькин. – 2003. – Режим доступу до доповіді : http://www.ksrf.ru/News/Speech/Pages/ViewItem.aspx?ParamId=11.

59. Долженков О.О. Політична система суспільства: основні підходи / О.О. Долженков // Актуальні проблеми політики. – 2000. – № 9. – С. 112-118.

60. Долженков О.О. Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О.О. Долженков. – Київ, 2005. – 33 с.

61. Дубінін В.В. Роль інтересів народу в становленні та розвитку політичної системи суспільства / В.В. Дубінін – Краматорськ. : ДДМА, 2006. – 260 с.

62. Дуднік О. Конституційний процес в Киргизії (2005-2006 рр.) у контексті причин та наслідків «революції тюльпанів» / О.Я. Дуднік // Українська орієнталістика: Зб. наук. праць викл. та студ. Ін-ту схід. мов Київ. нац. лінгв. ун-ту і Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» – 2007-2008. – № 2-3. – С. 115–124.

63. Дудченко О.Є. / Політична реформа як чинник трансформаційних процесів у українському суспільства / Олександра Євгенівна Дудченко // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2(3). – С. 171-174.

64. Дюверже Морис. Политические партии / М. Дюверже ; пер. с фр. Л.А. Зиминой. – [Изд. 4-е.] – М. : Академический Проект ; Трикста, – 2007. – 544 с.

65. Еволюція, сучасний стан і майбутнє політичних партій в Україні фахівців / І. Когут, А. Мелешевич, О. Гарань [та ін.] // Національна безпека іоборона. – 2010. – № 5. – С. 34-43.

66. Ефективна комунікація між державною службою та засобами масової інформації / [пер. с англ. Л.Б. Магдюк, О.М. Рудік]. – Дніпропетровськ: Центр економічної освіти, 2000. – 68 с.

67. Журавський В.С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / В.С. Журавський – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 112 с.

68. Закон України «Про вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс] / – Режим доступу до Закону : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/541/97-вр.

69. Закон України «Про вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс] / – Режим доступу до Закону : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3623-12.

70. Закон України «Про вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс] / – Режим доступу до Закону : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2766-14.

71. Закон України «Про вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс] / – Режим доступу до Закону : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17.

72. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» [Електронний ресурс] / – Режим доступу до Закону : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2222-15.

73. Закон України «Про об'єднання громадян» [Електронний ресурс] / – Режим доступу до Закону : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2460-12.

74. Закон України «Про політичні партії в Україні» [Електронний ресурс] / Режим доступу до Закону : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14.

75. Закон України «Про Представника Президента України» [Електронний ресурс] / Режим доступу до Закону : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2167-12.

76. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про вибори народних депутатів Української РСР» [Електронний ресурс] / – Режим доступу до Закону : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8304-11.

77. Зегерт Д. Трансформация и развитие партий в Восточной Европе после завершения переходного десятилетия / Д. Зегерт // Ойкумена. – 2009. – № 6. – С. 91-108.

78. Зеленко Б.И. Непростая демократия в России / Б.И. Зеленко // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 40-47.

79. Зелінська М. Інститут президентства в Україні в контексті конституційної реформи / Марина Зелінська // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3(18). – С. 114-123

80. Зудин А.Ю. Режим В. Путина: контуры новой политической системы / А.Ю. Зудин // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 67-83

81. Ильинский И.П., Политическая система современного капитализма / И.П. Ильинский, А.А. Мишин, Л.М. Энтин – М. : Международные отношения, 1983. – 304 с.

82. Иоффе Г. Авторитаризм без олигархии / Григорий Иоффе // Pro et Contra. – 2011. – Т. 15, № 3-4. – С. 29-49

83. История армянского парламента (краткий очерк) [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus.

84. Іманбердієв Д.Ч., Кокомбаєв К.С. Проблеми кризи влади й суспільства в незалежному Киргизстані [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.academy.gov.ua/ej/ej13/.../Imanberdyev.....

85. Іскакова Г. Особливості посткомуністичної трансформації і проблема прав та свобод людини / Гульнар Іскакова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2(11). – С. 138-144.

86. Іскакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи / Гульнар Іскакова // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 128-134.

87. Канченко А.В. / Вплив засобів масової інформації на прийняття політичних рішень / Анна Вікторівна Канченко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4(13). – С. 40-45.

88. Каплан Ю.Б. Стан розвитку партійної системи України: оцінки населення / Юлія Борисівна Каплан // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2(11). – С. 71-75.

89. Кармазіна М.С. Президентство: український варіант / Марія Кармазіна – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (ТОВ «Бланк-Прес»), 2007.– 365 с.

90. Кіндратець О.М. Політична культура як чинник демократичних перетворень / О.М. Кіндратець // Гуманітарний вісник ЗДІА. Філософія. – 2009. – № 39. – С. 204-211.

91. Кіянка І. Політична еліта у контексті трансформаційних процесів українського суспільства / І. Кіянка // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. – 2008. – № 20. – С. 68-70.

92. Климончук В. Інститути громадянського суспільства в умовах трансформації політичної системи України / В. Климончук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2006. – № 4. – С. 216-223.

93. Ключкович А. Особливості розвитку партійної системи Словаччини в контексті суспільно-політичних трансформацій кінця XX – початку XXI ст. / А. Ключкович // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2009. – № 11. – С. 100–108.

94. Кобильник В.В. Політико-історичні передумови трансформації політичного режиму в Україні / В.В. Кобильник // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки – 2005. – Т 15. – С. 229-242.

95. Ковальчук В.М. Основні напрями політичної трансформації сучасного українського суспільства / В.М. Ковальчук // Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки. – 2003. – Т. 8, вип. 9. – С. 471-477.

96. Козенко Р.В. Особливості політичної модернізації в умовах демократичного транзиту: досвід для України [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/.../10.pdf

97. Козенко Р.В. Політична модернізація країн Центральної і Східної Європи: порівняльна характеристика / Р.В. Козенко // Теорія та практика державного управління. – 2008. –№ 4(23). – С. 402-407.

98. Конончук С.Г. Партійна система України: ідеологічний вимір / Світлана Конончук, Олег Ярош ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – 76 с.

99. Конституционный акт Азербайджанской Республики о государственной независимости Азербайджанской Республики [Електронний ресурс] / Режим доступу до акту : http://www.azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/ru/09.pdf.

100. Конституция Азербайджанской Республики [Електронний ресурс] / Режим доступу до Конституції : http://ru.president.az/azerbaijan/constitution/.

101. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» [Електронний ресурс] / Режим доступу до Конституційного Договору : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80.

102. Конституція України [Електронний ресурс] / Режим доступу до Конституція України : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

103. Коротков Д.С. Політичні партії України як засіб впливу олігархічної еліти на політичний процес у державі / Д.С. Коротков // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Питання політології. – 2009. – № 14(839). – С. 111-117.

104. Костюк О.В. Соціально-філософський аналіз феномену розбудови ідеологічної системи (за працею С. Туркменбаші «Рухнама») / О.В. Костюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2011. – № 102. – С. 26-29.

105. Кравченко С. Досвід реформування системи виконавчої влади у країнах Центральної і Східної Європи та Російської Федерації / Сергій Кравченко // Вісник національної академії державного управління. – 2005. – № 2. – С. 46-54.

106. Красин Ю.А. Политическое самоопределение России: проблемы выбора / Ю.А. Красин // Полис. – 2003. – № 1. – С. 124-133.

107. Краснокутський О.В. Політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення / О.В. Краснокутський // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2013. – № 52. – С. 227-240.

108. Кремень В. Становлення і розвиток політичної культури українського суспільства / Василь Кремень // Вісник УАДУ. – 1998. – № 2. – С. 4-6.

109. Кудрявцева М. Моделі організації державної влади в Україні / Марія Кудрявцева // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2010. – № 3(6). – С. 99-105.

110. Кудряченко А.І. Місце інституту президентства в контексті оновлення політичної системи України / Андрій Іванович Кудряченко // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 5-10.

111. Кулинченко А.В. Политические партии и развитие демократии: опыт России и Германии / А.В. Кулинченко // Полис. – 2004. – № 2. – С. 156-169.

112. Курас І.Ф. Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / І.Ф. Курас – К. : ІПіЕНД, 1999. – 656 с.

113. Кухта Б. Політологія (Історія і теорія політичної науки): курс лекцій / Борис Кухта, Орест Красівський, Андрій Ліпенцев – Львів : Кальварія, 2004. – 272 с.

114. Куценко О.Д. Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis? / О.Д. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 18-32.

115. Кынев А.В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации / А.В. Кынев // Полис. – 2002. – № 2. – С. 126-137.

116. Лапкин В.В. Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России / В.В. Лапкин, В.И. Пантин // Полис. – 2004. – № 1. – С. 74-88.

117. Ларионова И.Л. Партийная система Российской Федерации (1992-2009 гг.) / сост. И.Л. Ларионова – М. : Московский гос. ин-т электроники и математики (технический университет), 2009. – 32 с.

118. Латигіна Н.А. Українська демократія сьогодні: спроби і помилки / Н.А. Латигіна // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2008. – № 34. – С. 60-69.

119. Левенець Ю.А. Політична система сучасної України: категоріальний аналіз / Ю.А. Левенець // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – № 17. – С. 8-9.

120. Левченко Л.О. Тенденції розвитку масової політичної свідомості в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Л.О. Левченко. – Київ, 2002. – 13 с.

121. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт ; пер. с англ. под. ред. А.М. Салмина, Г.В. Каменской. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.

122. Леков Р.В. Трансформация политического процесса в Грузии (Реформа электоральной системы) / Руслан Леков // Обозреватель – Observer. – 2009. – № 8. – С. 75-85.

123. Леонід Кравчук: Є така держава – Україна / [упорядкув., М. Шпаковатий]. – К. : «Глобус», 1992.– 240 с.

124. Леонід Кучма. Вірю в український народ / [упоряд., В.М. Литвин, В.А. Смолій]. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2000.– 504 с.

125. Лещенко В.М. Особливості становлення української багатопартійності в умовах суспільної трансформації / В.М. Лещенко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 22-28.

126. Лясота Л.І. Інституціональні аспекти формування політичної культури у контексті трансформації українського суспільства / Л.І. Лясота // Актуальні проблеми політики. – 2003. – № 17. – С. 302-310.

127. Лясота Л.І. Система политических ценностей демократических стран как ориентир для посткоммунистической трансформации / Л.І. Лясота // Актуальні проблеми політики. – 2000. – № 9. – С. 203-209.

128. Ляшенко Т.М. Формування політичних інститутів в країнах Центральної Азії в умовах незалежності / Т.М. Ляшенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – № 17. – С. 319-327.

129. Мазіна А.В. Політична система як наукова категорія та суспільно-політичний феномен / Анна Василівна Мазіна // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4(5). – С. 56-61

130. Мазур О.Г. Становлення громадянської політичної культури в контексті розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/portal/.../10mogrgc.pdf

131. Макаренко Б. «Нанопартийная система» / Борис Макаренко // Pro et Contra. – 2007. – № 4-5. – С. 43-57.

132. Мандрыка Е.В. Парламентские выборы в государствах Восточной Европы (на примере Болгарии, Венгрии, Польши, Словакии, Чехии) / Е.В. Мандрыка // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Серія: Політологія. – 2011. – № 123. – С. 192-198

133. Мансвєтов Ю.Т. Реформування виборчої системи у Чеській Республіці / Ю.Т. Мансвєтов, Р.Д. Сарай // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4 (5). – С. 48-55.

134. Маркс К, Энгельс Ф. Сочинения. Изд. второе / – М. : Гос. изд. «Полит. лит.» – Т. 27. – 1962. – 696 с.

135. Маркс К, Энгельс Ф. Сочинения. Изд. второе / – М. : Гос. изд. «Полит. лит.» – Т. 2. – 1955. – 652 с.

136. Матета О.А. Правовий нігілізм як ознака політичної свідомості українців / О.А. Матета, К.А. Ткаченко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Питання політології. – 2009. – № 14(839). – С. 142-148.

137. Махонин П. Трансформация и модернизация чешского общества / П. Махонін, П. Кухарж, П. Мюллер, М. Тучек, Л. Гатнар, Я. Червенка // Социс. – 2002. – № 7(219). – С. 32-48.

138. Медушевский А.Н. Политические режимы Центральной Азии: конституционные реформы в рамках авторитарной модернизации / А.Н. Медушевский // Сравнительное конституционное обозрение. – 2012. – № 4. – С. 45-60.

139. Мелентьев А.А. Система печатных СМИ Молдовы: исследование медиаситуации в стране и особенности функционирования молдавской прессы : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филолог. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / А.А. Мелентьев. – Воронеж, 2011. – 19 с.

140. Мельвиль А. Демократические транзиты [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.mgimo.ru/files/31076/31076.pdf.

141. Мельвиль А.Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А.Ю. Мельвиль // Полис. – 2004. – № 2. – С. 64–75.

142. Мельниченко Б.Б. Демократизація в країнах світової системи соціалізму на рубежі 80 – 90 рр. / Б.Б. Мельниченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки» – 2009. – Т. 22 (61), № 1. – С. 330-337.

143. Милова М.И. О некоторых направлениях трансформации политических систем посттоталитарных стран (на примере Болгарии) / М.И. Милова // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2003. – Т. 8, № 9. – С. 701-708.

144. Михальченко М.І. Чи подолала Україна роздоріжжя раціонального вибору? / М.І. Михальченко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2008. – № 42. – С. 7-15

145. Мілова М. Болгарський тоталітаризм: витоки становлення (роль радянського фактора у становленні соціалізму в Болгарії) / Марія Мілова // Людина і політика. – 2003. –№ 3(27). – С. 72-82.

146. Мілова М. Партійна система Болгарії в контексті сучасних європейських тенденцій / Марія Мілова // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4(31). – С. 88-100.

147. Мілова М. Співвідношення внутрішніх та зовнішніх факторів у політичних процесах у Болгарії на зламі 80-х – 90-х рр. XX ст. / Марія Мілова // Людина і політика. – 2003. –№ 2(26). – С. 70-77.

148. Мілова М.І. Політична культура посткомуністичних країн як чинник входження «в Європу»: український та болгарський досвід / М.І. Мілова // Гуманітарний вісник ЗДІА. Філософія. – 2006. – № 25. – С. 95-102.

149. Мінченко Р.М. Сутність демократичної трансформації українського суспільства / Р.М. Мінченко // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2008. – Т. 7. – С. 271-282.

150. Нагорный Б.Г. Модернизация, трансформация или …? (рецензия на монографию Лисеенко Е.В. Политическая модернизация украинского общества / Е.В. Лисенко. – Одеса: Астропринт, 2008. – 208 с.) / Б.Г. Нагорный // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки – 2009. – Т. 14, № 2. – С. 175–177

151. Наумкіна С. «Третя хвиля» демократизації: підсумки і перспективи. Аналіз зарубіжних концепцій / Світлана Наумкіна // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 162-170.

152. Наумкіна С.М., Стоцький В.В. Політичний дискурс засобів масової інформації України як індикатор суспільних процесів [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Polzap/2011_3/11nsmisp.pdf.

153. Наход М. Проблеми становлення та реформування виборчої системи для проведення виборів народних депутатів України [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.lvivacademy.com/visnik7/fail/nahod.pdf.

154. Нижник Н. До питання про форми державного режиму в постсоціалістичних країнах / Ніна Нижник, Василь Лемак // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. – 2003. – № 2. – С. 3-8.

155. Ніколаєва М.І. Політична система сучасної України: інституціональний аспект аналізу / М.І. Ніколаєва // Держава і право. – 2001. – № 13. – С. 526-533.

156. Ніколаєва М.І. Політична система сучасної України: процеси інституціональних змін і стабілізації: дис. … кандидата політ. наук : 23.00.02 / Майя Іванівна Ніколаєва. – О. : ОЮА, 2003. – 193 с.

157. Новакова О. Демократичне реформування як засіб політичної модернізації / О. Новакова // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2007. – № 10. – С. 249-257.

158. Остапець Ю. Методологія дослідження еволюції партійних систем в перехідних суспільствах (на прикладі Румунії) / Ю. Остапець // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2008. – № 9. – С. 129-133

159. Палагнюк Ю. Особливості приватизації засобів масової інформації у постсоціалістичних країнах Європи (на прикладі денаціоналізації в Республіці Польща) / Ю. Палагнюк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2005. – № 7. – С. 399–413.

160. Палійчук А.В. Виникнення і розвиток олігархічних засобів масової інформації у Україні / А.В. Палійчук // Ученые записки Таврического

национального университета им. В.И. Вернадского. Серія «Филология. Социальные коммуникации». – 2012. – Т. 25 (64) № 4. Ч. 1 – С. 280-285.

161. Пальшков К. Посткоммунистическая трансформация стран Закавказья: партийный аспект / Константин Пальшков // Administrare Publică. – 2013. – № 1(77). – С. 114-118.

162. Пальшков К.Є. Легіслатури Л.М. Кравчука та Л.Д. Кучми як період становлення та затвердження авторитарного іміджу українського президентства / К.Є. Пальшков // Актуальні проблеми політики. – 2013. – № 50.– С. 194-201.

163. Пальшков К.Є. Поняття «політична система» та її складові / К.Є. Пальшков // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – 2011. – № 4. – С. 380-387.

164. Пальшков К.Є. Посткомуністична трансформація партійних систем країн Центрально-Східної Європи / К.Є. Пальшков // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – 2012. – № 2(6). – С. 391-400.

165. Пантелейчук І.В. Політичний режим в Україні: проблеми демократичного транзиту / І.В. Пантелейчук // Актуальні проблеми державного управління. – 2010. – № 2(38). – С. 282-289.

166. Пантин И.К. Демократия в России: противоречия и проблемы / И.К. Пантин // Полис. – 2003. – № 1. – С. 134-148.

167. Парсонс Т. О социальных системах / Талкотт Парсонс ; под. ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. – М. : Академический Проект, 2002. – 832 с.

168. Парсонс Т. О структуре социального действия / Талкотт Парсонс. – Изд. 2-е. – М. : Академический Проект, 2002. – 880 с.

169. Парсонс Т. Система современных обществ / Парсонс Т. : [пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева] – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

170. Перегуда Є. Співвідношення політики, права і закону за умов суспільної трансформації / Євген Перегуда // Наукові записки / Курасівські

читання-2005. Сер. «Політологія і етнологія» – 2006. – № 30., кн. 2 – С. 168-178.

171. Перегуда Є.В. Етапи реформування політичної системи України / Є.В. Перегуда // Держава і право. – 2010. – № 48. – С. 620-628.

172. Петрушка Н. Еволюція партійної системи Чеської Республіки в умовах трансформації суспільства / Н. Петрушка // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2007. – № 7-8. – С. 195-201.

173. Петрушка Н. Проблеми трансформації партійної системи України / Н. Петрушка // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2006. – № 3. – С. 210-215.

174. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). Результати голосування по Україні в одномандатних виборчих округах [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V.

175. Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : в 2 т. / [ред.-сост. Петра Штыков, Симона Шваниц ; науч. ред. Владимир Гельман ; пер. с нем. Елена Белокурова, Мария Ноженко, Наталья Яргомская, Петра Штыков]. – СПб.; М.; Берлин : Европейский университет в Санкт-Петербурге : Летний сад : Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – Т. 2: Постсоциалистические трансформации в сравнительной перспективе – 2003. – 493 с.

176. Погляд громадськості на сучасну соціально-політичну ситуацію в Україні [Електронний ресурс] / – Режим доступу до результатів опитування : http://dif.org.ua/ua/events/jhihiawergiqw3jgioujriogu.htm.

177. Поклонська О.Ю. Реформування політичної системи як запорука розбудови правової держави та становлення громадянського суспільства в Україні / О.Ю. Поклонська // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 3. – С. 34-40.

178. Политическая и партийная система современной России: материалы Всеросс. науч. конф., 2 окт. 2009 г., Москва / Центр пробл. анал. и гос./упр. проект.; [Ред.-изд. гр.: С.С. Сулакшин (руков.) и др.]. – М. : Научный эксперт, 2009. – 368 с.

179. Политическая конкуренция и партийное строительство в постсоветских государствах : общее и особенное / Стенограмма круглого стола. – Алматы : ИМЭП, 2008. – 84 с.

180. Политические партии Белоруси – необходимая часть гражданского общества : Материалы семинара [Електронний ресурс] / Авт.-сост. Александр Федута, Олег Богуцкий, Виктор Мартинович. – Минск: Фонд имени Фридриха Эберта, 2003. – 113 с., С. 17 – Режим доступу до журн. : library.fes.de/pdf-files/bueros/belarus/07073.pdf.

181. Политические партии и политическая конкуренция в демократических и недемократических режимах / под ред. Ю.Г. Коргунюка, Е.Ю. Мелешкиной, Г.М. Михалевой. –.М., «КМК», 2010. – 212 с.

182. Политические системы современности / [Ф.М. Бурлацкий, Г.Н. Манов, В.Г. Каленский и др.]. – М. : Наука, 1978. – 253 с.

183. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / [А.І. Кудряченко, В.М. Бебик, В.І. Бортніков та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007. – 396 с.

184. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / [І.Ф. Курас, Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан та ін.]; редкол. : Ф.М. Рудич (голова) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – 352 с.

185. Політологія : Підручник / В.Г. Антоненко, В.Д. Бабкін, О.В. Бабкіна та ін. / [за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – [3-тє вид., перероб., доп.] – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 568 с.

186. Політологія. Курс лекцій / [І.С. Дзюбко, В.Ф. Панібудьласка, Ю.С. Шемшученко та ін.] : за заг. ред. І.С. Дзюбка – К. : Вища шк., 1993. – 271 с.

187. Політологія. Підруч. / [Ю.О. Остапець, В.Л. Боднар, В.В. Буркало та ін.]; за ред. М.М. Вегеша – [3-тє вид., перероб. і доп.] – К. : Знання, 2008. – 384 с.

188. Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств : материалы международной науч-практ. конф., (Москва, 25 нояб. 2011 р.) / ред. В.Г. Егоров. – М. : МГОУ, 2012. – 286 с.

189. Проскуріна О.О. Політична культура України в контексті глобальних трансформацій / О.О. Проскуріна // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Серія: Політологія. – 2011. – № 123. – С. 244-246.

190. Рагімов Е. Особливості політичної модернізації в Азербайджані / Еміль Рагімов // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 53-59.

191. Рагозин Н.П. Развитие партийной системы Украины / Н.П. Рагозин // Полис. – 2004. – № 1. – С. 89-100.

192. Рагозін М.П. Розвиток партійної системи в Україні: кількісний аналіз / М.П. Рагозін // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2003. – № 21. – С. 45-52.

193. Радченко О.В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія / О.В. Радченко – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.

194. Редькіна Г.М. Посткомуністична трансформація як чинник впливу на розвиток національної свідомості населення України / Ганна Михайлівна Редькіна // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал. – 2009. – № 4. – С. 141-145.

195. Романова В. Помаранчева революція як етап трансформації політичного режиму в Україні / Валентина Романова // Магістеріум. – 2008. – № 31. Політичні студії. – С. 65-70.

196. Романовский И.Ф. Современные политические партии Беларуси: генезис, динамика развития, проблемы / И.Ф. Романовский // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. – 2007. – № 2. – С. 185-188.

197. Романюк А. Партії та електоральна політика / Анатолій Романюк, Юрій Шведа. – Львов : ЦПД–«Астролябія», 2005. – 348 с.

198. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституціональний вимір / Анатолій Романюк – Львів : Тріада плюс, 2004. – 392 с.

199. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу / Олександр Романюк // Людина і політика. – 2003. –№ 5(29). – С. 3-11.

200. Ротар Н. Особливості політичної культури як чинник розвитку політичної системи Польщі [Електронний ресурс] / Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/.../5-5%20Studia%20Polit....

201. Руденко Ю.Ю. Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування (політологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / Ю.Ю. Руденко. – Київ, 2004. – 21 с.

202. Рудич Ф.М. Чи багато влади потрібно владі? (Україна в контексті трансформації політичних систем в країнах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи) / Ф.М. Рудич – К. : Наукова думка, 2009. – 303 с.

203. Саміло Г. Політичні партії як складова частина політичної системи демократичної держави / Г. Саміло // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 4. – С. 95-97.

204. Свобода слова в Україні: загальнонаціональне й експертне опитування [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/fiwivirvihvirhvhuvh.htm.

205. Сейлеханов Е.Т. Политическая система Республики Казахстан: опыт развития и перспективы: монография / Е.Т. Сейлеханов – Алматы. : КИСИ при Президенте РК, 2009.– 296 с.

206. Сириця Г. Трансформація пострадянських суспільств: суперечності і проблеми розвитку / Геннадій Сириця // Філософські обрії. – 2002. – № 8. – С. 112-122.

207. Сівчук П. Демократизація політичного життя України як умова духовного відродження / П. Сівчук // Вісник ТДТУ. Філософія. – 1996. – № 1. – С. 97-100.

208. Скребець О.В. Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О.В. Скребець. – Сімферополь, 2005. – 19 с.

209. Скуратовський Ю.М. Трансформація ролі політичних партій в умовах запровадження політичної реформи / Ю.М. Скуратовський // Держава і право. – 2006. – № 34. – С. 643-651.

210. Создана Партия промышленников и предпринимателей Туркменистана [Електронний ресурс] / Электронная газета «Туркменистан: золотой век». – 2012. – Режим доступу до газети : http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=2112.

211. Сорока С.В. Особливості впливу політичної культури на функціонування політичних режимів у посттоталітарних країнах / С.В. Сорока // Наукові праці. – 2007. – Т. 79, № 66. – С. 43-48.

212. Социология. Энциклопедия. / [Сост. А.А. Грицанов и др.]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

213. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / [В.С. Бакиров, Н.И. Сазонов, А.А. Фисун и др.]; под общ. ред. В.С. Бакирова, Н.И. Сазонова – Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2005. – 592 с.

214. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; сокр. пер. с англ. А.С. Богдановского, Л.А. Галкиной ; под ред. М.В. Ильина, А.Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.

215. Срібна Т. Трансформація політичних режимів України і Польщі / Т. Срібна // Наукові праці. – 2010. – Т. 122, № 109. – С. 85-87.

216. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / [В.Ф. Солдатенко, Т.А. Бевз, В.П. Горбатенко та Ін.] – К. : Парламентське вид-во, 2009.– 536 с., С. 482.

217. Сушко А.І. Проблеми трансформації сучасного суспільства (соціокультурний аспект) / А.І. Сушко // Актуальні проблеми держави і права. – 2003. – № 18. – С. 423-425.

218. Телелим І.В. Особливості трансформації політичних систем у країнах пострадянського простору / І.В. Телелим // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Серія: Політологія. – 2011. – № 123. – С. 141-144.

219. Ткач Д.І. Реформування політичної системи Угорської Республіки в останні десятиріччя XX ст.: історичні передумови політичних трансформацій / Д.І. Ткач // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2003. – № 16. – С. 267-281.

220. Троян С.С. Порівняльні політичні системи сучасності : Навч. посіб. / С.С. Троян – Київ.: НМЦВО, 2003. – 266 с.

221. Указ Президента України «Про Державну думу України» [Електронний ресурс] / – Режим доступу до указу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/99/92.

222. Указ Президента України «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» [Електронний ресурс] / – Режим доступу до указу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/430/94.

223. Указ Президента України «Про затвердження Положення про обласну, Київську, Севастопольську міську державну адміністрацію та Положення про районну, районну у містах Києві та Севастополі держадміністрацію» [Електронний ресурс] / – Режим доступу до указу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/760/95/ed19950821.

224. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / [А.В. Єрмолаєв, С.О. Янішевський, О.Л. Авксентьев та ін.]; за заг. ред. А.В. Єрмолаєва. – К. : НІСД, 2010. – 528 с.

225. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: монографія / За ред. О.С. Власюка. – К. : НІСД, 2006. – 576 с.

226. Українська політична нація : ґенеза, стан, перспективи / [В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власюк та ін.]. – К. : НІСД, 2004. – 648 с.

227. Усачёва В. Власть и СМИ в России: как изменились их взаимоотношения / Вероника Усачёва // Pro et Contra. – 2000. – Т. 5, № 4. – С. 109-128.

228. Федорів І.П. Вплив ЗМІ на формування політичної культури / І.П. Федорів // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2011. – № 121. – С. 47-51.

229. Философский энциклопедический словарь / [ред. – сост. Е.Ф. Губский и др.]. – М. : ИНФРА – М., 2004. – 576 с.

230. Фісун О. Типології політичних систем: основні підходи / Олександр Фісун // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 39-50.

231. Француз А.Й. Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України: (Концептуальний та нормативний аналіз) / А.Й. Француз – К. : Логос, 2006.– 516 с.

232. Хлівнюк Т.П. Вплив засобів масової інформації на політичний простір сучасної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Т.П. Хлівнюк. – Одеса, 2008. – 18 с.

233. Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы: [монография] / А.Г. Косиченко, С.К. Кушкумбаев, М.Т. Лаумулин, А.Л. Сыроежкин – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011.– 456 с.

234. Чарльз Ф. Эндрейн. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования : Учебн. пособие / Чарльз Ф. Эндрейн ; [Пер. с англ.] – М. : Изд. дом «ИНФРА-М», Изд. «Весь Мир», 2000. – 320 с.

235. Чи довіряєте Ви політичним партіям? (динаміка, 2001-2013) [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=82.

236. Чиркин В.Е. Современное государство / В.Е. Чиркин – М. : Междунар. отношения, 2001. – 416 с.

237. Шведа Ю. Соціальні зміни як чинник трансформації партійних систем країн Центрально-Східної Європи / Юрій Шведа // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2005. – № 8. – С. 222-229.

238. Шведа Ю. Трансформація партійної системи в контексті трансформації політичної системи України / Ю. Шведа // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2007. – № 19. – С. 165–173.

239. Шевчук А.В. Трансформації політичного режиму Україні / А.В. Шевчук // Наукові праці. – 2006. – Т. 47, № 34. – С. 31-35.

240. Шпакова Н.В. Закономірності і проблеми посткомуністичних трансформацій: пострадянський досвід / Н.В. Шпакова // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2008. – № 24. – С. 308-313.

241. Шпедер Ж. Очерк трансформации в Венгрии / Ж. Шпедер, Ж. Элекеш, И. Гарча, П. Роберт // Социс. – 2002. – № 5(217). – С. 37-59.

242. Штромайер Г. Політика і мас-медіа / Герд Штромайер ; пер. з нім. А. Орган. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянсьа академія», 2008. – 303 с.

243. Шубин В.А. Политическая система государственно-монополистического капитализма и ее кризис / В.А. Шубин – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1978. – 96 с.

244. Шубін С.П. Київський Майдан осені-зими 2004 року: політико-психологічний аналіз масової поведінки / С.П. Шубін // Наукові праці. – 2006. – Т. 47, № 34. – С. 132-134

245. Шумило В. Словаччина в період закладання основ демократичного устрою (1989–1992 рр.) / Віталій Шумило // Історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 32-41.

246. Шумило В. Словаччина в період неконсолідованої демократії (1993–1998 рр.) / Віталій Шумило // Історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 12-21.

247. Шурко О. Вплив політичної культури на трансформаційні процеси у політичній системі України / Оксана Шурко // Трансформація політичних систем України і Польщі в умовах Європейської інтеграції: Тези конференції / Укладачі: А.С. Романюк, Л.С. Скочиляс – Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2004. – С. 27-28.

248. Щедрова Г.П. Роль політичної культури у процесі формування політичної конкуренції еліт [Електронний ресурс] / Режим доступу: dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/.../Щедрова_1.pd....

249. Юсов А.В. Політична система суспільства: сучасні погляди та концепції / А.В. Юсов // Держава і право. – 2006. – № 31. – С. 44-48.

250. Як Ви ставитеся до таких змін територіального устрою України? [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=869.

251. Яким інтеграційним напрямом має йти Україна? (динаміка, 2011-2013) [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=865.

252. Якою мірою Ви впливаєте на владу? [Електронний ресурс] / – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=441.

253. Яку систему виборів до Парламенту Ви вважаєте найкращою для України? (динаміка, 2001-2007) [Електронний ресурс] / – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=99.

254. Яремчук С.С. Шляхи завершення трансформації українського суспільства / С.С. Яремчук // Вісник Львівського університету. Серія соціологія. – 2010. – № 4. – С. 155-164.

255. Ясинська В.С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / В.С. Ясинська. – Київ, 2004. – 21 с.

256. Almond G. Comparative Political Systems / Gabriel A. Almond // The Journal of Politics. – 1956. – № 18. – 391-409.